

146562

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

146562

1909 ADANA ERMENİ OLAYLARI

Tezi Hazırlayan
Emine DURAN PANCAR

Tezi Yöneten
Doç. Dr. Ayhan ÖZTÜRK

Tarih Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Ekim 2004
KAYSERİ

Bu çalışma, jürimiz tarafından Erciyes ÜniversitesiEnstitüsü
Anabilim Dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

...../...../.....

JÜRİ

Üye : Prof. Dr. Ramazan ESUN

[Handwritten signature of Prof. Dr. Ramazan ESUN]

Üye : Doç. Dr. Ayhan ÖZTÜRK

[Handwritten signature of Doç. Dr. Ayhan ÖZTÜRK]

Üye : Yrd. Doç. Dr. Gülbadi ALAN

[Handwritten signature of Yrd. Doç. Dr. Gülbadi ALAN]

İNCELENMİŞTİR

17.06.2014

[Handwritten signature]

ONAY

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 30.06.2014 Tarih ve 04.....
 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

ÖNSÖZ

Devlet yönetimini adalet ilkesine dayandıran Osmanlı idarecileri, devletin kuruluşundan itibaren fethedilen bölgelerdeki gayrimüslimlere karşı son derece hoşgörülü ve adaletli bir politika izlemişlerdir. Gayrimüslimlere karşı bu politikasını uygun bir şekilde yürütebilmek için Osmanlı Devleti, egemenliği altındaki toplulukları din ya da mezhep esasına göre örgütlemiştir. Millet sistemi adı verilen bu örgütlenmeyle gayrimüslimler, Osmanlı topraklarının neresinde yaşarlarsa yaşasınlar, hangi dili konuşurlarsa konuşsunlar, hangi ırka mensup olurlarsa olsunlar, inançlarına göre gruplandırılmışlar ve yönetim merkezi İstanbul'da olan bir milletin üyesi olarak Osmanlı idarî sistemine bağlanmışlardır. Osmanlı Devleti, gayrimüslim tebaya, dinî, adlî, idarî ve eğitim alanlarında kendi liderleri başkanlığında kurumlarını ve yasalarını düzenleme ve kullanma hakkı ve her cemaate reisini seçme yetkisi tanımıştır. Gayrimüslimler de kendi teşkilâtlarını kurarak, yarı bağımsız bir statü içinde cemaat işlerini yürütmüşlerdir.

Bu imtiyazlar silsilesinde gayrimüslimler 19. Yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nin kendilerine tanıdığı haklardan ve mevcut hayat tarzından, ufak tefek bazı sorunlarla birlikte, memnun olduklarını belirten bir görüntü sergilemişlerdir. Ancak 19. Yüzyıla gelindiğinde mevcut durum büyük ölçüde değişmiştir. Avrupa'da hızla yayılan milliyetçilik hareketi en etkili şekilde Osmanlı azınlık unsurunu da etkilemiş ve Osmanlı Devleti Yunan, Sırp, Bulgar, Ermeni gibi toplulukların bir seri isyan hareketleriyle karşı karşıya kalmıştır. Bu duruma Osmanlı Devleti'nin içte ve dışta karşılaştığı sosyal, siyasî, ekonomik sebepler de eklendiğinde; Şimdiye kadar hem İslâm ahali ile hem de idarî yönetimle barışık, yönetime bağlı azınlık unsurlar, teker teker bağımsızlık hareketine girmişlerdir.

Bu tarihî seyir Ermeni toplumu içinde aynı şekilde işlemiş ve 18. Yüzyılda başlayan Ermeni hareketliliği, 19. Yüzyılda bir dizi isyan hareketleriyle Osmanlı tarihindeki yerini almıştır. Bu bağlamda 1909 Adana Ermeni Olayları adlı tezin birinci bölümünde; bir Osmanlı tebaası olarak Ermenilerin Millet-i Sadıka'dan isyancı bir toplum haline geliş ve getirilişleri incelendi. İkinci bölümde; aynı çizgiyi takip eden Ermenilerin durumunu özelleştirerek, daha somut örnekleriyle Adana havalisinde İslâm ahali aleyhine hız kazanan ve isyan ile sonuçlanan Ermeni menfi hareketini çok yönlü

incelemeye çalışıldı. Üçüncü bölümde ise; 1909 Adana olaylarını başlangıcından alarak gelişim çerçevesi ve doğurduğu sonuçlar açısından tüm boyutlarıyla ortaya koymaya çalışıldı.

Osmanlı Devleti'nin farklı pek çok bölgelerinde teşkilatlanıp isyan eden Ermenilerin, Adana'da giriştikleri isyan hareketinin, gerek Osmanlı gerek Ermeni gerekse Adana tarihi açısından önemine karşılık arşiv vesikalarına inerek, Osmanlı tutanaklarından ve o günleri birebir yaşamış kişilerin eserlerinden doğrudan yararlanarak, çok yönlü şekilde incelenmemiş, yazılmamış olması doğrudan bu konuyu araştırma yönüne itmiştir. Teze başlanıldığı andan itibaren bütün gayretim; Adana tarihinde gerçekten çok önemli bir yere sahip olayın, doğrudan arşiv vesikalarına ve olayların şahitlerinin anılarından faydalanarak, isyan hadisesinin objektif olmak şartıyla, ortaya konması yönünde olmuştur.

Çalışmada, belgesel tarama diye anılan metot kullanıldı. Bilgide birikim ve sürekliliğin, geçmişin aynası olan belgelerle sağlanabileceği düşüncesiyle, öncelikli olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi vesikalarından faydalandı. Osmanlı idarî yönetiminin bölgeye göndermiş olduğu teftiş heyetinin raporunu, İstanbul'da çalıştığım Beyazıt Kütüphanesi'nden alarak Türkçe'ye çevirmek suretiyle faydalandı. Yine olayların çıkmasında baş tertipçilerden sayılabilecek Çallıyan'ın Osmanlıca hatıratı da Türkçe'ye çevrilerek çalışmada kullanıldı. İncelemenin temel dayanağı o günlerde kaleme alınmış hatırat cinsinde eserler olmuştur. Yine konuyla alakalı doğrudan ve dolaylı kitap, makale, inceleme yazısı gibi pek çok eseri de inceleyerek araştırma zenginleştirildi. Konuyla alakalı bilgilerin tespit ve temini işlemi ardından, bilgilerin değerlendirilmesi aşamasında fişleme usulünü kullanıldı. Fişleme usulü sonunda fişleri bir değerlendirmeye tâbi tutarak yazım aşamasına geçilmiş, yapılan tashih çalışmalarıyla birlikte çalışma tamamlanmıştır.

Araştırma sırasında bir takım sonuçlara ulaşılmıştır. Bunların başlıcaları şöyledir; İslâm ahali ile Ermeni toplumu olaylar öncesinde, belki de diğer hiçbir azınlık unsurunda görülmeyecek derecede birbirleriyle özdeş ve kardeş bir şekilde hayatlarını sürdürmektedirler. Ermeni komitecileri, Ermeni halkı İslâm ahaliye düşman etmek için çok yoğun ve sistemli bir faaliyete girişmiş olmalarına karşı, bu menfî çalışmaların sonuç vermesi hayli zaman almıştır. Ermeni komitecileri pek çok yabancı devlet

tarafından çok yönlü olarak devamlı desteklenmişlerdir. Olayların çıkması için Ermeni komiteciler her türlü propaganda ve terör hareketini meşru görerek, sonuna kadar kullanmışlardır. Osmanlı idaresi ve vilâyet idaresi ülkenin genel olumsuz havasına uygun olarak, olaylar karşısında tam bir duruş sergileyememişlerdir. Sonuç olarak, kaybeden hem İslâm ahali, hem de Ermeni toplumu olmuştur. Adana vilâyeti ise tarihinde görmediği ve tamiri hayli zaman alacak bir yıkımla karşı karşıya bırakılmıştır.

1909 Adana Ermeni Olayları adlı tez çalışmamda, başlangıçtan itibaren çok yönlü yol gösteren, çok kıymetli tez danışman hocam Doç. Dr. Ayhan ÖZTÜRK'e saygı ve teşekkürlerimi sunarım. Kıymetli eşim Fatih Pancar'ın engin hoşgörüsü ve desteğine teşekkür ederim. Bu çalışmada elindeki her türlü kaynağı istifademe sunan Cezmi Yurtsever hocam da teşekkürü bir borç bilirim.

Kayseri 2003

Emine DURAN PANCAR

ÖZET

1909 ADANA ERMENİ OLAYLARI

Ermeni toplumunda milliyetçilik yolundaki kıpırdanma, 18. Yüzyıl öncesine kadar gitmekle birlikte; 1863’de “Ermeni Millet Nizamnamesi”nin kabul edilmesi, 1877-1878 Osmanlı Savaşı sonucunda imzalanan Ayestefanos Anlaşması’nın 16, Berlin Anlaşmasınının 61. maddesi ile özgürlükleri yolunda kayda değer somut başarılar kazanan Ermeniler, bundan sonra bağımsızlık yönündeki çalışmalarına hız vermişlerdir. Bu durum, Ermenilerin diğer bölgelere nazaran yoğun olduğu Adana ve çevresinde de aynı çizgiyi izlemiştir. Şimdiye kadar Osmanlı Devleti’nde “Millet-i Sadıka”, Adana bölgesinde ise İslâm ahâli ile kardeş sayılan Ermeniler, 19. Yüzyıla gelindiğinde Türk unsurlar ile düşman haline getirilmiş ve sonuçta iki toplum birbirine düşmanlık, tereddüt ve öfkeyle bakar olmuştur.

Birbirlerine pamuk ipliğiyle bağlı hale gelen Ermeni toplumu ile Türk ahalinin girmiş oldukları önü alınmaz gerginlik durumu, isyan hadisesinin patlak vermesiyle tamamen su yüzüne çıkmış ve iki toplum arasındaki bütün ipler kopmuştur. Bundan sonrası ise savaş sahnelerini aratmayacak karşılıklı bir kıyım ve yıkım hadisesidir. İki toplum da 1909 Adana-Ermeni Olayları sonrasında onulmaz yaralar alarak yıllarca, olayların acısı ile kıvranmışlardır.

Anahtar kelimeler: Millet-i Sâdıka, Ermeni Komiteciler, Ermeni İsyanı.

ABSTRACT**THE ARMENIAN EVENT OF 1909 IN ADANA**

Hence string for nationalism among the Ermenian was based om the pre-18th century,the Armenians, wining noteworthy concrete successes for the sake of their freedom with the acceptance of “The Armenian Nation Regulation “in 1863 with the 16th paragraph of Ayestefanos Pact, the 61st of the Berlin Pact which were synd of the and of Otoman War of 1877-78, then speed the work of their independence up. This condition followed the same line in Adana and in that environment where the Armenians were denser than in other regions. Up to now, the Armenians who were supposed to be “Millet-i Sadıka” in the Otoman Empire and to be brothers of Islamic population in Adana region were become enemies of the Tukish elements and in the and the to communities began to look at each other with hostility, hesitation and anger.

The tension condition of the Armenian society and Islamic population which had become to be solved in a very makeshift way, and which cannot be stopped, became entirely apparent the breaking out of the occurence of revolt and all of the relations of these two communities severed. The events after that, was a massacre and a destruction occurence . Both of the communities, taking incruible wounds suffered greatly with the revolt pain for years after the revolt occurence.

Key words : Millet – i Sadıka, Armenian Communities, Armenian Revolt.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	III
ÖZET	VI
ABSTRACT	VII
KISALTMALAR	XI
GİRİŞ	1
1. KONU	1
2. AMAÇ	1
3. ÖNEM	2
4. YÖNTEM	2

I. BÖLÜM

ERMENİ MESELESİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

1.1. OSMANLI - ERMENİ MÜNASEBETLERİNİN BAŞLANGICI	4
1.2. 19. Y.Y.'DA BİR OSMANLI TEBASİ OLARAK ERMENİLER	6
1.3. ERMENİ NİZAMNAMESİ	11
1.4. ERMENİ İSYANI YOLUNDA İKİ ÖNEMLİ ADIM: AYESTEFANOS VE BERLİN ANLAŞMALARI	13
1.5. RUS SİYASETİNDE ERMENİLERİN YERİ	16
1.6. İNGİLİZ - ERMENİ YAKINLAŞMASI	18
1.7. ERMENİLER ÜZERİNDE MİSYONERLİK FAALİYETLERİ	21
1.8. ERMENİ İHTİLAL HAREKETİNDE KİLİSENİN YERİ	24
1.8.1. Patrik Mıgırdıç Hrimyan'ın Faaliyetleri (1869-1873)	26
1.8.2. Patrik Nerses Varjabetyan'ın Faaliyetleri (1874-1884)	27
1.8.3. Patrik Mateos İzmirliyan'ın Faaliyetleri (1894-96)	28
1.9. ERMENİ KOMİTECİLİK FAALİYETLERİ	29
1.9.1. Hıncak Komitesi	32
1.9.2. Tasnaksutyum Komitesi	34

II.BÖLÜM

1909 ADANA OLAYLARI ÖNCESİ ERMENİ FAALİYETLERİ

2.1. 1909 ÖNCESİ ADANA'DA TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ	36
2.2. II. MEŞRUTİYETİN İLÂNININ ERMENİ TOPLUMUNA ETKİLERİ	39
2.3. 1909 ADANA OLAYLARININ ORTAYA ÇIKIŞINDAKİ AMİLLER	41
2.3.1. Ermeni Nüfus Yoğunluğunun Artması	42
2.3.2. Ermenilerin Olumsuz Davranışlarıyla Gerginliği Arttırmaları	45
2.3.3. Piyes, Şiir, Gazete vs. Araçların Propaganda Aracı Olarak Kullanılması ..	51
2.3.4. Yabancı Devletlerin de Desteğiyle Artan Ermeni Silahlanması	58
2.3.5. Ermeni Halkı Örgütleyen Baş Tertipçiler	65
2.3.5.1. Muşeg	65
2.3.5.2. Çallıyan - Gökdereliyan Karabet	67
2.3.5.3. Ali İlmi	68
2.3.6. Ermeni Faaliyetleri Karşısında Bağdâdizâde Abdulkâdir Efendi	68
2.4. 19.YY.'DA VİLÂYET İDARESİNDE ÇALIŞAN VE AÇIKTAN MUZIR FALİYETLERİ TESBİT EDİLEN ERMENİ ŞAHISLAR	69

III. BÖLÜM

1909 ADANA OLAYLARININ VUKU BULMASI, GELİŞİMİ VE
SONUÇLARI

3.1.I. İSYAN OLAYININ BAŞLAMASI VE GELİŞİMİ	74
3.2. II. İSYAN OLAYININ BAŞLAMASI VE GELİŞİMİ.....	84
3.3. VİLAYET YÖNETİMİNİN KÖTÜ İDARESİ VE SONRASINDA ALINAN ÖNLEMLER	86
3.4. TETKİK HEYETİNİN ADANA'YA GELİŞİ VE ÇALIŞMALARI	98
3.5.1909 ADANA OLAYLARININ SONUÇLARI VE CEMAL PAŞA'NIN ADANA'YI İMAR FAALİYETLERİ	108
SONUÇ	112
BİBLİYOGRAFYA	114

DİZİN.....	119
ÖZGEÇMİŞ.....	125

KISALTMALAR

BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çevr.	: Çeviren
DH	: Dahiliye Nezareti
HR	: Hariciye Nezareti
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MKT	: Sadaret Mektubî Kâlemi
MV	: Meclis-i Vükelâ
Neşr	: Neşreden
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayın
Y.PRK	: Yıldız Perakende Evrakı

GİRİŞ

A: KONU

Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyılda karşı karşıya kaldığı milliyetçilik hareketlerinin, en önemlilerinden biri hiç kuşkusuz Ermeni bağımsızlık hareketidir. Ermeni komitecilerin İngiltere, Rusya, Fransa gibi büyük devletlerin kışkırtma, teşvik ve destekleriyle Ermeni cemaatinin bulunduğu her bölgede giriştikleri yoğun faaliyetler, bir zaman sonra Ermeni toplumunu bağımsızlık için her şeyi yapabilecek şekilde gözünü hırs bürümüş duruma getirmiştir. Bu bağlamda, bir Osmanlı tebası olarak ele alınan Ermeni toplumunun, isyan gibi kanlı tarihî gelişimi, isyanın başlaması, yayılış ve sonuçları itibarıyla değerlendirilmesi yönünde çalışma yürütülmüştür.

Adana'daki Ermeni varlığının boyutları, Adana'nın Ermeniler açısından önemi, Ermeni toplumu ile Türk toplumu arasındaki yakın ilişkileri, uzun ve samimi birlikteliğin kanlı olaylarla son bulması gibi konuları 1909 Adana Ermeni olayları başlığı altında incelenip ve çalışma neticelendirilmiştir.

B: AMAÇ

Türk-Ermeni ilişkileri açısından bir dönüm noktası sayılabilecek 19. Yüzyılda, Osmanlı Devleti pek çok Ermeni isyanıyla karşı karşıya kalmıştır. Ermeni isyan hareketlerinde, önemli bir yere sahip olan 1909 Adana olaylarının incelenmesindeki amaç, şimdiye kadar konunun her boyutuyla incelenmemiş olması karşısında, konunun tüm yönleriyle ortaya konması amacına yönelik olmuştur. Adana'daki Türk Ermeni toplumunun mevcut iyi ilişkilerinin nasıl isyan ve kargaşa ortamına dönüştüğü, bu menfi faaliyetlerdeki asıl amacın ne olduğu, kimler tarafından desteklendiği, olayların nelere sebep olduğu, o güne etkileri ve geleceğe yansımaları gibi soruların açıklanması amacı doğrultusunda çalışma tamamlanmıştır.

C: ÖNEM

Tarihî olaylar, objektif olmak kaydıyla; gerçekler tam manasıyla ortaya konup, açıklanmasıyla değer kazanırlar. Tarih, ancak bu şekilde incelenerek milletlerin geçmişinin sağlıklı olarak değerlendirilmesi ve geçmişteki olaylardan çıkartılacak sonuçlarla geleceğe ait yön vermesi sağlanabilir.

Osmanlı Devleti kuruluştan itibaren pek çok farklı kültürü bünyesinde barındırmış ve her bir toplumun kültürlerini her gün biraz daha geliştirerek devam ettirmelerini sağlamıştır. Gerek diğer topluluklarla ve gerekse de Ermenilerle olan birliktelik ve bu birlikteliğin sona ermesine kadarki süreç, Osmanlı Devleti'nin "Millet Sistemi'nin" ne şekilde işlendiği ve hangi sebeplerden ötürü işlemez hale geldiği yönündeki gelişiminin açıklanması açısından gerçekten önemlidir.

Ermeni toplumunun içerde ve dışarıda kimler tarafından desteklendiği, isyan aşamasına nasıl geldikleri veya getirildikleri, hangi amaç doğrultusunda faaliyetlerini yürüttükleri gibi soruların gerek Ermeni gerekse Türk tarihi açısından ayrı bir öneme sahip olması nedeniyle 1909 Adana Ermeni olayları araştırma konusu olarak çalışılmıştır.

D: YÖNTEM

Çalışmamda, geçmişte yada halen varolan bir durumu varolduğu şekliyle tamamlamayı amaçlayan araştırma yaklaşımı olan tarama modeli kullanılmıştır. Bu model çerçevesinde, konu ile ilgili olayları kendi koşulları içinde ve olduğu gibi tanımlamaya çalışılmıştır.

Araştırma hakkındaki veriler, belgesel tarama veya doküman metodu diye de anılan yöntem ile toplandı. Bu yöntem çerçevesinde arşivlerde mevcut kayıt ve belgeler incelendi. Bilgide birikim ve sürekliliğin, geçmişin aynası olan belgelerle sağlanabileceği düşüncesinden hareketle, çalışmada öncelikle konuyla ilgili arşiv vesikalarının tespit ve teminine çalışıldı. Bunun için de Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde konuyla alakalı belgeler tespit ve temin edilmiştir.

Araştırmayla ilgili arşiv vesikalarının temini aşamasından sonra konuyla ilgili tetkik eserlerin tespit ve temini amacıyla Ankara Millî Kütüphane, çeşitli kurum ve üniversite kütüphanelerinde çalışma yapılmıştır.

Konuyla alakalı belgelerin tespit ve teminini tamamladıktan sonra, toplanan verilerin işlenmesi aşamasında bilgileri fişleme metodu kullanıldı. Elde edilen bilgiler fişlere yazılıp, fişlerin sağ üst köşelerine bilginin nereden alındığını, sol üst köşesine de neden bahsettiğini yazarak isimlendirilmiştir. Bütün bilgi fişlerini, bu tarzda hazırladıktan sonra, konusuna göre kendi arasında sınıflandırıldı.

Sınıflandırma işlemi yapılırken araştırmanın konu ve amacına uygunluk, her sınıfın birbirinden bağımsız olması, konunun bütün yönlerini kapsaması ilkelerine önem verildi. Daha sonra her konu grubu ayrı ayrı zarflara koyarak belgelerin tasnifi tamamlandı.

Fişlerin tasnifi ve mantıki bir silsile içinde sıralamayla çalışmanın ana başlıkları ve ana başlıklar altında yer alacak olan alt başlıklarını belirlendi. Başlıklarda ondalık sistem takip edildi. Bu sistemde bölüm, kısım, fasıl başlık ve alt başlıklarında hep rakam kullanılmıştır. Kısımda bölüm, fasılda yine bölüm ve kısım numaraları da tekrar kullanılması (1., 1.1., 1.1.1, gibi) sıralamasını uygulandı. Rakamlardan birincisi bölüm, ikincisi kısım, üçüncüsü fasıl, takip edenler de alt fasılları göstermek için kullanıldı.

Sınıflandırma işlemi ve plan tamamladıktan sonra zarflardaki bilgiler konu başlıklarına göre sırasıyla ele alındı ve araştırmanın amaçları doğrultusunda verileri anlamlandırarak fişlerdeki bilgileri hermeneutik (yorumlayıcı) yöntemle yorumlanarak araştırma problemine bir çözüm önerisi getirebilmek için bütünleştirilmiştir.

Çalışmanın sağlam kaynaklara dayandırıldığını göstermek ve bilginin doğruluğunu araştırmak veya aynı konuda fazla bilgi almak isteyenlere yol göstermek amacıyla dipnot kullanılmasına önem verildi. Dipnotlarda, sayfa altlarında her bölümde (1)'den başlayarak numaralandırma usulü benimsenmiştir. Arşiv belgelerinin referans olarak gösterildiği dipnotlarda, bilgi alınan belgelerin arşivi, tasnifi ve numarasını belirtildi.

I.BÖLÜM

ERMENİ MESELESİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

1.1. İLK OSMANLI - ERMENİ MÜNASEBETLERİ

Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan Ermeni topluluklarının en belirgin özelliği hiçbir yerde çoğunluk, birlik ve bütünlük gösterememiş olmalarıdır¹. Buna karşılık Devlet-i Âliyye'nin izlemiş olduğu genel siyaset (Kuran'ın adalet ilkeleri doğrultusunda) azınlık unsurların çoğunluk arzetmeseler dahi, büyük ölçüde kendi kimliklerini, maddî ve manevî öğeleriyle devam ettirmelerini sağlamıştır².

Osmanlı Devleti'nin Ermenilere ve diğer azınlıklara uyguladığı siyasetin kıymeti, farklılıkları, yanı başındaki Rusya'da yaşayan Ermenilere Çar'ın uyguladığı politikayla kıyaslandığında daha kolay anlaşılır³. Rusların, Ermenileri Ruslaştırma yolunda uyguladıkları baskıcı idare, kültürel varlığı yok edici, tamamen yozlaştırıcı politikaları ve açık uygulamalı örnekleri göz önünde tutulduğunda, Devlet-i Âliyye'nin bünyesindeki azınlık unsurların kültürel varlıklarını bir bütün olarak devam ettirmeleri, onlara karşı ne derece adilâne davranıldığına kıyaslamalı en açık örneğidir⁴.

İlk Osmanlı-Ermeni münasebetleri Orhan Bey zamanına uzanmaktadır. Bursa'nın alınmasıyla birlikte, burayı başkent yapan Orhan Bey, Ermenilerin Bizans'ın zulmünden korunmaları için, Anadolu'da ayrı bir cemaat olarak örgütlenmelerine müsaade etmiş ve Kütahya'daki Ermeni patriğini Bursa'ya nakl ettirmiştir⁵. Fatih'in İstanbul'u fethetmesi ise Ermeniler için tam bir dönüm noktası sayılır⁶. Rum patrikliğince verilen pek çok imtiyaz, Bursa'da bulunan Ermeni Ruhanî Reisi Hovakim ve avanesinin İstanbul'a

¹ Davut Kılıç; Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasî Mücadeleler, ASAM, Yay: 11, Kafkasya Araştırmalar Dizi 12, Ankara 2002, s. 39.

² Alper Gazigiray; Osmanlı'dan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terör Örgütünün Kaynakları, Gözen Kitapevi, İstanbul 1982, s. 44.

³ Abdullah Yaman; Ermeni Meselesi ve Türkiye, Otağ Yayınları, İstanbul 1973, s. 66.

⁴ Halil Metin; Türkiye Siyasî Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, Milli Eğitim Yay., 2437, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 62, Araştırma İnceleme: 32, İstanbul 1992, s. 34.

⁵ Erdal İter; Ermeni Kilisesi ve Terör, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay. , Sayı: 3, Ankara 1996, s. 25.

⁶ Gazigiray; Osmanlıdan Günümüze... , s. 34.

getirilmesiyle Ermenilere de verilmiştir⁷. Böylece Osmanlı idaresindeki bütün Ermenilerin dinî yönetimi Patrikhaneye bırakılmıştır. İstanbul'a gelen Ermeniler Kumkapı, Yenikapı, Samatya, Narlıkapı, Edirnekapı, Balat kapısı gibi yerlere yerleştirilmişlerdir⁸.

Osmanlı Devlet'i içinde azınlık unsurlarının durumu şöyledir: "İslâm kanunlarında, Müslüman ahali ile gayrimüslim ahali arasındaki fark Müslüman olmayanların lehinedir. Zira gayrimüslimler zekat vermezler, askere de alınmazlardı. Halbuki Müslümanlar hem zekat vermek, hem de askerlik yapmak zorundadır. Gayrimüslimler kendi davalarını kendi aralarında ve kendi kanunlarına göre görürler. Canları, malları, ırzları ve namuslarını korumak İslâm devletinin vazifesidir. Bütün bunlara karşılık cizye denilen bir vergi öderler. Kadın, çocuk, sakat, kör, hasta, yoksul, rahip ve papazlar bu vergiden muaf tutulmuştur. Yalnız erkekler ve kölelerden cizye alınmaz. Devlet memurluğu yapabilirler. Maaşları da hazineden ödenir. Gayrimüslim mezarları da İslâm mezarları kadar korunur ve saygı gösterilir. Gayrimüslimlerden birisi bir başka devlete esir düşerse fidye verilip esirlikten kurtarılır⁹.

Osmanlı Devleti idaresi altında bulunan azınlıklara üvey evlat muamelesi yapmamıştır, her türlü nimetin eşit sunulduğu ortamda azınlık toplulukları gerek maddî, gerekse manevî gelişimlerini en iyi şekilde devam ettirmişlerdir. Bu durum, Ermeni toplumunda, gayet açık şekilde görülebilir. Ermeniler Türklerin hakimiyetine girdikleri andan itibaren, toplumsal dinamizmleri güçlenmiş, bilhassa askerlikten de muaf tutulmalarıyla birlikte, hem nüfussal olarak artmışlar, hem de toplumun her kademesinde kendilerini gösterir olmuşlardır¹⁰. Ticarete ve sanatta çok ilerleyen Ermeniler, çok rahat bir hayat sürmüş olup, III. Selim zamanında Dadyanlar, II. Mahmut zamanında Düzoğulları, Ba'yan aileleri ve Kazan Artin gibi şahıslar durumun en canlı örnekleridir¹¹. Ermenilerin, Osmanlı Devleti'ndeki bu gıpta edilir durumları, yerli halkla da yakın teması girmelerini sağlamış, bu yakın temas sonucu, büyük ölçüde karşılıklı etkileşim görülmüştür. Giyilen giysiden, yenen yemekten, söylenen

⁷ Ahmet Hocaoğlu; Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, ER-TU Matbaası, İstanbul 1976, s. 149.

⁸ İlter; Ermeni Kilisesi ve Terör..., s. 25.

⁹ Gazigiray; Osmanlı'dan Günümüze..., s. 44.

¹⁰ Esat Uras; Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, B¹⁰ Uras; Tarihte Ermeniler..., s. 52-59.

elge Yay. , İstanbul 1976, s. 150.

¹¹ Uras; Tarihte Ermeniler..., s. 52-59.

türküden..., aklımıza gelebilecek pek çok konudaki kaynaşım, dil konusunda da kendini göstermiş olup, pek çok Ermeninin Türkçe'yi anadili gibi konuştuğu¹², ayinlerinin dahi Türkçe yapıldığı bilinmektedir¹³.

Osmanlı tarihindeki Türk-Ermeni münasebetleri şu şekildedir; "Ermeniler, Osmanlı Devleti'nde günlük hayatın esasını teşkil ediyordu. Zira pek uzun süredir hizmet etmekten ziyade idare etmeye alışmış olan Türkler sanayi'in bütün dallarını onlara bırakmışlardı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'ndeki bankerler, tüccarlar, mekanikler, hep Ermeni idi. Ayrıca onlarla Müslümanlar arasında menfaat birliği mevcuttu. Aynı bölgeden oluşları dolayısıyla duyguları ve âdetleri aynıydı, bu sebeple de kendilerini Türklere rahatlıkla uydurmuş, emniyetlerini kazanarak, reayanın en nüfuzlu unsuru haline gelmişlerdir. Ermenilere bir şekilde borçlu olmayan bir tek Paşa veya yüksek rütbeli memur bulunmazdı¹⁴. En fakir köylü bile ektiği tohumun bedeli için onlara borçlanırdı. Öyle ki Osmanlı onlarsız bir tek gün yaşamazdı. Bu öylesine aşikâr bir durumdu ki, Osmanlı Devleti'ni çökertmek isteyen Ruslar¹⁵, bu toplumu kazanmaya çalışmıştır".

Peki ne olmuştur da "Millet-i Sadıka" gibi bir adla anılan Ermeni toplumu Osmanlı devleti için, 18. yüzyıl'ın ikinci yarısında açık bir sorun teşkil edecek duruma gelmiştir?

1.2. 19. YÜZYIL'DA BİR OSMANLI TEBASI OLARAK ERMENİLER

19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nin içte ve dışta büyük sorunlarla boğuşmak zorunda kaldığı bir dönem olmuştur. Merkezî otoritenin zayıflaması, sanayileşmiş Avrupa devletlerinin malları karşısında yarışamayacak durumda olan ekonomisi, ülke toprağının pek çok yerinde patlak veren isyanlar gibi olaylar ülkeyi buhranlara itmiştir. Girişilen uzun savaşlarda başarı sağlanamaması, devlet için ordunun başlı başına bir yük olmasına sebep olmuş, başarısız savaşlar sonucu imzalanan ağır hükümler taşıyan anlaşmalar, Osmanlı Devleti'nin güçlü prestijini büyük ölçüde sarsarken, büyük devletler arasında da "Hasta Adam" olarak görülmesine neden olmuştur¹⁶. Bu "Hasta

¹² Nurettin Çelmeoğlu; Adana Ermenileri Üzerine Yazılar, Medya gazetesi, Adana, Ağustos-Eylül 2002, s. 5.

¹³ Necla Başgün; Türk-Ermeni İlişkileri, Töre-Devlet Yay. , İstanbul 1973, s. 24.

¹⁴ Kamuran Gürün; Ermeni Dosyası, Türk Tarih Kurumu Yay. , 3. baskı, Ankara 1985, s. 65.

¹⁵ Osmanlı idarî ve sosyo-ekonomik hayatında Ermenilerin yeriyile alakalı bkz. Uras; Tarihte Ermeniler... , Hocaoglu; Arşiv Vesikalarıyla... , s. 47-49.

¹⁶ Mîm Kemal Öke; Ermeni Sorunu 1914-23 Aydınlar Ocağı yay., Ankara 1991, s. 32.

Adam"ın geniş toprakları, zengin yeraltı kaynakları ve stratejik açıdan arzettiği önem, endüstrileşmesini sağlayan Avrupalı devletler için değerli bir sömürge olarak görülmüştür¹⁷.

Osmanlı Devleti'ni tadına doyumaz ve paylaşımı zorunlu bir pasta olarak gören büyük devletler, görülmedik bir gayret ve yarış içine girmişlerdir. Bu bağlamda da doğrudan Osmanlı topraklarını işgal edemeyen emperyalist devletler, Osmanlı içindeki her bir azınlık unsuru menfaatleri yolunda, ihtilâl ve isyan hareketlerine teşvik etmişlerdir.

Gerek Rusya'nın gerekse Avrupalı devletlerin şimdiye kadar Osmanlı nezdindeki azınlıklarla uzaktan yakından bağlantısı yok iken, 19. Yüzyılın başından itibaren, birden azınlıkların koruyucu ve kollayıcısı rolünü üstlenmeleri dikkate şayandır¹⁸. Osmanlı topraklarının her neresinde gayrimüslim unsur var ise, orada emperyalist devletlerin konsoloslukları ve misyonerleri mevcuttur. Ne zaman ve nerde bir Ermeni isyanı çıksa veya Ermeniler bir cinayet işlese ve Osmanlı yönetimi olayların durdurulması için duruma müdahale etse, olaylar hemen batı kamuoyuna "Türkler zulmediyor" şeklinde yansıtılmıştır. Ermenileri "Mazlum Hıristiyanlar" olarak gören Batılı konsololar zavallı Hıristiyanlar Müslümanlar tarafından katl ediliyor" yaygarasıyla olayların daha da büyümesine, batılı kamuoyunun yanlış bilgilendirilmesine ve olayların dinî yönü sömürülerek kasıtlı yanlış aktarılmasına sebep olmuşlardır. Bu yüzyılda Osmanlıdaki her farklı unsurun güçlü bir hamisi rolüyle bir devletin ön plana çıktığı ve bu yolla fırsat bulduğu anda Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karıştıkları görülmektedir¹⁹.

Osmanlı tebası Hıristiyanları korumak iddiasıyla, Osmanlı topraklarını parçalayarak paylaşmayı hedefleyen Avrupalı devletler, Ermenileri "Şark Meselesi"nin olmazsa olmazı şeklinde kullanmaya başlamışlardır. Osmanlı toplumsal yapısını biçimlendiren "Millet Sisteminin", gayrimüslim topluluklara idarî ve dinsel haklar yanında,

¹⁷ Salim Çöhçe; Osmanlı Yönetiminde Gayr-i Müslümlerin Kuruluştan Tanzimata Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları, www. İskenderiye. com / kitap / ayrıntı, 26 . 09. 2003.

¹⁸ Cemalettin Yavuz; Büyük Ermenistanı Kurma Projesi, www. Ermeni sorunu. gen. tr / Türkçe / makaleler, 26. 09. 2003.

¹⁹ Turgay Uzun; Osmanlı Devletinde Milliyetçi Hareketler İçerisinde Ermeniler, Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Yeni Türkiye Yayınları, 2. Baskı, 2001, s. 9.

özgürlükler getirmesi, kültürel farklılık ve çeşitliliği korumayı amaçlaması, bu toplumlarda diğer etkenlerle birlikte milliyetçilik akımının güçlenmesine yol açmıştır²⁰.

Bütün dünyayı sarsan Fransız İhtilâli, Osmanlı Devleti üzerinde de çok yıkıcı tesirler göstermiştir. Zira hürriyet ve milliyet fikirlerini öğrenen Yunan, Bulgar, Sırp gibi zümreler isyanlar çıkarmak suretiyle istiklâl arayışı içine girmişlerdir. Bu durum emperyalist devletler tarafından, Hıristiyan halkın korunması adı altında, onları isyana teşvik etmeleri ve önü alınamayan olayların vuku bulmasına sebep olmuştur²¹. Giderek ekonomik açıdan palazlanan gayrimüslimler, düşsel alandaki yeni gelişmelerin de etkisiyle siyasal bağımsızlık hareketine girişmişlerdir²². 1805'de Sırp bağımsızlık hareketi, Eflak-Boğdan olayları, ilk Mora'da patlak veren Yunan isyanı gibi milliyetçilik olayları kısa sürede Ermeniler üzerinde de menfi tesirini göstermiştir²³.

Ermeni milliyetçilik hareketlerinin başlamasında, emperyalist devletlerin kışkırtıcı politikaları, yanışlarında örnek teşkil edecek birincil numuneler olması yanında, Fransa'ya giden Ermenilerin milliyetçi düşüncelerle İstanbul'a dönmeleri de önemlidir. Osmanlı topraklarına dönenlerin, döndükleri andan itibaren iyi birer komiteci olarak, kesif faaliyetlere başlamış oldukları görülmektedir.

Her şeye rağmen Osmanlı Ermenileri, iki önemli sorunla karşı karşıyadırlar. Bunlardan birincisi hiçbir bölgede salt çoğunluk oluşturamamaları, ikincisi ise en büyük Ermeni nüfusa sahip olan İstanbul'daki Ermenilerin aşırı derecede devlete bağlı olmalarıdır. Bu durum eylemcileri ilk olarak, İstanbul'daki devlete bağlı olanları caydırmak, çarpıcı anarşist saldırılarla dış dünyanın dikkatini çekmek; ikinci olarak da terörist eylemlerle yerli halkı taciz ederek bunları yöreden kaçırmak yönünde faaliyetlere itmiştir²⁴. Osmanlı otoritesine tehlike oluşturamayacak kadar azınlık teşkil ettiklerinin farkında olan Ermeniler isyan eylemlerini terör üzerine temellendirmişlerdir²⁵.

Avrupalı devletlerin dikkatini çekebilmek için Ermeniler Bulgar örneğini seçmişlerdir. Bu ise, ani saldırılar ile Müslümanları öldürerek dağa çıkmak, Müslümanları intikam

²⁰ Azmi Süslü, Yusuf Halaçoğlu, Fahrettin Kırzioğlu, Refet Yinanç; Türk Tarihinde Ermeniler... , Kars Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü, Levent Ofset Matbaacılık, Yayın no: 2, Ankara 1995, s. 88.

²¹ Çöhçe; Osmanlı Yönetiminde... , s. 1.

²² Uzun; Osmanlı Devletinde ... , s. 161.

²³ Uzun; Osmanlı Devletinde ... , s. 89.

²⁴ Orhan Koloğlu; Ermeniler Nasıl Kullanıldılar? , www.haberbilgi.com/bilim tarihi, 26. 09. 2003.

²⁵ Justin Mc Carty ; Ölüm ve Sürgün, nşr. Bilge Umar, İstanbul 1998, s. 128.

almaya kışkırtmak, galeyana gelen Müslüman halkın en küçük hareketinin ise Batıya "Hıristiyanlar öldürülüyor" diye yaygara yaparak dış dünyayı ayağa kaldırmaktır. Nitekim, 1890'lardan itibaren ölü sayısının 3 bin 90 bin şeklinde arttırılması da bu taktiğin bir gereğidir²⁶. Hem karşı konulmaz hale gelen Avrupa baskısını önlemek, hem de Avrupa tazyikli Milliyetçilik olaylarını kısmen durdurmak amacıyla Osmanlı idaresi 1839'da Tanzimat Fermanı'nı, 1856'da ise Islahat Fermanı'nı ilân etmiştir²⁷. Bu fermanlar Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahalelerinin en bariz örneği durumundadır. Bundan sonra da Hıristiyan ahalî en basit olayları dahi Avrupa devletlerine şikayet konusu yapmış ve fermanın mürekkebi kurumadan Avrupa müdahalesi de başlamıştır.

1839'da ilân edilen Tanzimat Fermanı ile bütün uyruğa can, mal ve namus emniyeti kabul edilmiş, vergi usulü ve askerlik hizmetleri de adalet ilkelerine göre temellendirilmiştir²⁸. Tanzimat ile hakim unsur Türklerin dahi sahip olmadığı, bir dizi imtiyaz ve haklar gayrimüslimlere verilmiştir.²⁹

Tanzimat reformlarıyla gayrimüslimlerin Müslümanlara kıyasla imparatorluk içinde ne derece hakim bir konuma yükseldiğini yabancı konsoloslar da fark etmiştir. Mim Kemal Öke'nin Ermeni Sorunu adlı çalışmasında 1868'de konsolos Whitehall raporundan özetle; Hıristiyanların başkentte ve imparatorluğun en ücra köşesinde bile şikayetlerini dinleyebilecek konsolosları, mahkemeleri varken, Müslümanların çıkarlarını savunacak hiçbir makamın kalmamış olduğunu, vergi konusunda Müslümanların mükellefiyeti yanında, Hıristiyanların ödediği meblağın küçümsenecek düzeyde olduğunu, askerlikten ise gayrimüslimlerin küçük meblağlarla kurtulup, bütün yükün Müslüman halk üzerine kaldığını belirtmiştir³⁰.

1856'da ilân edilen Islahat Fermanı ile de padişahın, Tanzimat Fermanı'ndaki vaadlerin somut uygulamaları görülür³¹.

Bu fermanlar, bütün Hıristiyan milletleri şımarttığı gibi Ermenileri de şımartmıştır. Fermanların ilânıyla başlayan süreç, Ermenilerce bağımsızlık amacıyla kullanılmış,

²⁶ Koloğlu; Ermeniler... , s. 2.

²⁷ Çöhçe; Osmanlı Yönetiminde... , s. 1.

²⁸ Metin; Türkiye Siyasi Tarihinde..., s. 35.

²⁹ Öke; Ermeni... , s. 61.

³⁰ Öke; Ermeni... , s. 60.

³¹ Hocaoğlu; Arşiv Vesikalarıyla ... , s. 26.

Osmanlı Devleti'ne çeşitli askerî yöntemler kullanarak silâhlı bağımsızlık hareketi başlamıştır. Doğrudan silâhlı çatışmayı temel alan Ermeni hareketi topyekün bir çatışmayı ve terörü beraberinde getirmiştir³².

Gülhane Hattı'nın ilânından sonra, Ermeni cemaatinde canlı bir ıslahat hareketi görülür. Eğitim seferberliğine girildiği gibi, merkezde ve taşrada Ermenice gazeteler çıkarılmaya başlanmıştır. Avrupa'ya gönderilen öğrenci sayısı artmış, Ermeni Gregoryan cemaatinin dinî reisi olan Patriğin danışma meclisi yeniden düzenlenmiştir. 1847'de 14 üyeli Ruhanî meclis ile 20 üyeli meclis kurulmuştur³³.

1844'e kadar Ermeni kiliselerinde yapılan ayinlerde katogikosların adı anılmaz iken, ilk defa 1844'de Rus sefirinin de telkiniyle katogikos Nerses Asdarakinos'un adı Galata'daki Ermeni kilisesinde anılmıştır; Bu durum 19. Yüzyılda Ermeni milliyetçilik hareketliliğinin en canlı örneğidir³⁴.

1841 de başlı başına Ermeniler için yükseliş ve refah dönemidir³⁵. Osmanlı idaresinin, hemen her kademesine yerleşmiş olan Rumların, 1821'de isyan hareketlerine girişmeleri ile Rumların büyük ölçüde idarî mekanizmadan ihraç edilmeleri, en önemli devlet memurluklarının Ermeniler tarafından doldurulması ve yıldızlarının hızla parlayıp idarî mekanizmada güçlenmeleri sonucunu doğurmuştur³⁶. Osmanlı tarihi Ermenilerden 29 paşa, 22 bakan, 33 milletvekili, 7 büyükelçi, 11 başkonsolos ve konsolos, 11 öğretim üyesi ve 41 Osmanlı Devleti'nin yüksek kademelerinde görev yapmış memur kaydetmektedir. Bunlardan bazıları, Dışişleri, Maliye, Ticaret ve Posta Bakanlıkları gibi önemli görevlere de getirilmişlerdir³⁷.

Kısacası Osmanlı toplumunda Ermenilerin durumu, arazisiz bir muhtariyetten farksızdır. Arazisi olmayan bir milletin muhtariyeti Devletler Hukuku'nda görülmüş bir tatbikat değildir. Bu imkânlar Ermeni toplumuna henüz hiçbir devlet ilgilenmeden önce, ortada Ermeni sorunu diye bir şey yokken, Bab-ı Âli tarafından resmen verilmiştir.

³² Uzun; Osmanlı Devletinde ... , s. 165.

³³ Encüment Kuran; Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu, Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Meselesi, Yeni Türkiye Yay. , 2.Baskı, 2001, s. 106.

³⁴ Hocaoğlu; Arşiv Vesikalarıyla... , s. 26.

³⁵ Ergünöz Akçura; Osmanlı Devleti Döneminde Ermeni İsyanları, Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Yeni Türkiye Yay. , 2.Baskı, 2001, s. 165.

³⁶ Yavuz; Büyük Ermenistan... , s. 4.

³⁶ Kılıç; Osmanlı İdaresinde... , s. 52.

³⁷ Kılıç; Osmanlı İdaresinde... , s. 52.

Zaten sorunların çıkmasının asıl nedeni de, sonradan çıkma, Avrupa tazyikli imtiyazlara dayanır³⁸.

1.3. ERMENİ NİZAMNAMESİ

Ermeni Nizamnamesi Islahat Fermanı'nın meydana getirdiği serbest ortamda hazırlanmıştır³⁹. Ermeni azınlığın kendi kendisini idare edecek düzeye gelmesini amaçlayan bazı Ermeniler mevcut şartları yeterli görmeyerek daha çok özerklik getirecek bir düzenlemenin yapılması için çalışmışlardır⁴⁰. 1848'de Meclis-i Maarif'in oluşturulması, 1851'de Encümen-i Daniş, 1854'de Kırım Savaşı'nın çıkması Ermeni milliyetçi hareketine ivme kazandırmış, Ermeniler kendi isteklerini içeren bir nizamname hazırlayarak kabineye sunmuşlar ve kabulünde de etkili olmuşlardır⁴¹. Bu nizamnamenin kabulü Osmanlı Ermenileri için yeni bir dönüm noktasıdır. Ermenilerin sosyal ve siyasal varlıkları üzerinde yeni bir devir açmıştır⁴².

1863'de yürürlüğe giren "Ermeni Millet Nizamnamesi"⁴³ ile 140 temsilciden oluşan bir meclis kuruluyordu. Meclis'in 20 üyesi İstanbul Ruhbanı arasından, 40'ı taşradan, 80'i İstanbul'dan seçilecektir. 14 üyeli dinî meclis ile 20 üyeli siyasi meclis muhafaza edilip, bunların da seçiminin millî meclis tarafından yapılması hükmü getiriliyordu⁴⁴. 6 bent ve 95 maddeden oluşan nizamnamenin önemine binaen, bir bend ve iki maddesine kısaca değinilmesi uygun görülmüştür.

Nizamname'nin üçüncü bendi; Ermeni umumî meclisinin vazifelerini açıklar: Millet'in eğitim ihtiyaçlarının giderilmesine çalışmak, Ermeni kilisesinin inançlarına leke sürmemek, fen ve maarifin her sınıf erkek ve kız çocuklarına öğretilmesi, kilise, hastahane, okul gibi millî müesseseleri geliştirmek, bunların gelirlerini arttırmak, masraflarını ödemek, millî işlere hizmet edenlerin durumlarını düzeltmek yoksullara yardım etmek ve milletin yükselmesine çalışmak.

Nizamname'nin 60. maddesinde: Patrik ve katogikos seçme ile ruhanî-cismanî meclislerin üyelerinin seçimi ve kendisine havale edilen bütün işlere bakma,

³⁸ Gürün; Ermeni... , s. 68.

³⁹ Kılıç; Osmanlı İdaresinde... , s. 197.

⁴⁰ Uzun; Osmanlı Devletinde... , s. 167.

⁴¹ Hocaoğlu; Arşiv Vesikalarıyla... , s. 23.

⁴² Metin; Türkiye Siyasi Tarihinde... , s. 35.

⁴³ Hocaoğlu; Arşiv Vesikalarıyla... , s. 23-29.

⁴⁴ Gürün; Ermeni... , s. 68-69.

nizamnameyi koruma vazifesini de umumî meclise verildiği belirtilir. Nizamname'nin 8. maddesi (Nizamname'nin patrike verdiği yetkilerle ilgilidir): Patriğin Nizamname hükümlerini yerine getirmeye dikkat etmesi, kendisine gelen işleri müzakere için meclise göndermesi, acele işlere patriğin karar verebileceği, kararın meclise sunulacağı belirtilir⁴⁵.

Nizamname sonunda ise, dinî işleri yürütmek için bir ruhanî meclisin, cismanî işleri yürütmek için de cismanî bir meclisin bulunacağı bu iki meclisin birlikte toplanabileceği ve bunların genel meclis tarafından seçilebileceği yazılır⁴⁶.

Nizamnamenin Osmanlı Devleti'nce imzalanmasının amacı; Avrupalı devletlerin devamlı ıslahat yönündeki baskılarını hafifletmeye yöneliktir⁴⁷. Bu Nizamname Osmanlı Ermenilerinin siyasî ve sosyal yapılarında yeni bir devir açmıştır⁴⁸. Ermeniler bu Nizamname ile bir bakıma asillerin baskısını kaldırmak istemişler ve iktidarı mutlak olmaktan çıkartıp⁴⁹, iktidarın Ermeni milleti arasında bölüşülmesini öngörmüşlerdir⁵⁰. Nizamname-i Ermeniyan, patriğin mutlak yetkilerinin paylaşılması noktasında, toplumun lehine, patrikhanenin aleyhinde bir durum yaratmıştır. Patrik Çuhacıyan ve Keresteciyan görevlerinden istifa etmişlerdir. Durumu fark eden Patrikhane bundan sonra eski statü ve yetkilerini kazanmaya çalışmıştır⁵¹.

Davut Kılıç'ın çalışmasında A.Hulki Saral'dan naklen Ermeni toplumuna bu Nizamname'nin kazandırdıkları şöyle özetlenir: 1- Batı uygarlığı ve eğitimine doğru bir adım oldu. 2- İstanbul ve diğer illerde okullar ve kültür kurumları açıldı. 3- Ermeni dil ve kültürünün gelişmesi sağlandı. 4- Ermenileri seçim yöntemlerine ve mücadeleye alıştırdı. 5- Kilise mensuplarının hukukunu sınırladı. 6- Katolik, Protestan ve Gregoryan Ermenilerinin bunalımlı günlerde birleşmesini sağladı. 7- Ermenilere toplu olarak şikayette bulunma ve harekete geçme kuvvetini verdi. 8- İhtilâl ruhu uyandı ve Ermeni meselesi devamlı gündemde kaldı⁵².

⁴⁵ Hocaoğlu; Arşiv Vesikalarıyla... , s. 27-28.

⁴⁶ Hocaoğlu; Arşiv Vesikalarıyla... , s. 27-28.

⁴⁷ Kılıç; Osmanlı İdaresinde Ermeniler... , s. 149.

⁴⁸ İhsan Sakarya; Belgelerle Ermeni Sorunu, Ankara 1984, s. 34.

⁴⁹ Öke; Ermeni... , s. 90.

⁵⁰ İlter; Ermeni Kilisesi , s. 37.

⁵¹ Uzun; Osmanlı Devletinde... , s. 167.

⁵² Metin; Türkiye Siyasi Tarihinde... , s. 35.

Osmanlı idaresi tarafından kabul edilen bu Nizamname'yi Ermeni patrikleri, toplumlarının refahının devamı için kullanacakları yerde, siyasî çekişmelere ve ihtilâl hareketlerine basamak yapmışlardır⁵³.

Sonuçta, artık Ermeni toplumu, bir cemaatin ötesinde, siyasî, sosyal iktisadî bütün hak ve eylemlerde, Osmanlı Devleti içinde yeni bir baskı grubu haline gelmiştir. Bu durumu emperyalist devletler de menfaatlerine göre kullanmışlardır. Ermeni Patrikliği de kuruluş amacı ve yükümlülükleriyle bağdaşmayacak millî, siyasî bağımsızlık hareketlerinin yönlendiricisi durumuna gelmiştir⁵⁴.

1.4. ERMENİ İSYANI YOLUNDA İKİ ÖNEMLİ ADIM: AYESTEFANOS VE BERLİN ANLAŞMALARI

1877-78'deki Osmanlı-Rus savaşı sonunda, Rus ordusu Ayestefanos'a kadar gelmiştir. Osmanlı Devleti onarımı çok zor görülen büyük bir yara almıştır. Savaşı Hıristiyanların hamisi rolündeki Rusların kazanması, Hıristiyan topluluklarını cesaretlendirmiş ve Romenler bağımsızlıklarını ilân ederken, Bulgarlar da şeklen Osmanlı'ya bağlı prenslik durumuna gelmişlerdir. Mevcut durum ve gelişmeler, Ermenilerin de iştahını kabartmış ve Anadolu'nun doğusunda bağımsız bir Ermenistan kurma sevdasına kapılmışlardır⁵⁵.

Savaşın neticelenmesinin hemen ardından, Patriğin Ermeni ileri gelenleriyle yaptığı istişare sonucu, Osmanlı Devleti'nde üst seviyede görevli olan Stefan Aslanyan Paşa ile Ohannes Nuryan Efendi'yi Edirne'deki Rus karargahına yollama kararı almışlardır⁵⁶. Bunlar Rus orduları Başkomutanı Grandük Nikola'nın ve General Iginatieff'in huzuruna çıkararak, Rus zaferini kutladıktan sonra, İstanbul Ermeni Patrikhanesi adına Osmanlı Ermenileri için Rus Çarının koruyuculuğunu istemişlerdir. "Biz Rumeli'deki dindaşlarımıza benzemekten başka birşey istemiyoruz. Osmanlı Devleti'nde Ermenistan denilen bir vatan ve bu vatana bağlı bir halk vardır. Büyük kurtarıcı İmparator Hazretlerinin gölgesinde bir vatanda yaşamak, gelişmek için, Ermeniler her türlü vasıtaya sahiptirler" diyerek patrikhanenin arzusunu belirtmişlerdir⁵⁷. Osmanlı temsilcileri Grandük Nikola ile Ayestefanos'da Ermeni Dadian'ların evinde

⁵³ Kılıç; Osmanlı İdaresinde Ermeniler... , s. 35.

⁵⁴ Kılıç; Osmanlı İdaresinde Ermeniler... , s. 148.

⁵⁵ Akçura; Osmanlı Devleti... , s. 127.

⁵⁶ Kılıç; Osmanlı İdaresinde... , s. 199.

⁵⁷ Kılıç; Osmanlı İdaresinde... , s. 200.

toplanmışlardır. Osmanlı temsilcileri, Rusların Ermeniler lehinde bir madde isteklerine, bir Ermeni meselesinin olmadığını belirtmelerine karşı, Granduk'ün Çar'ın özel talimatı olduğunu söylemesi, diretme ve ısrarı maddenin kabulüne sebep olmuştur⁵⁸.

Bu defa Ermeni kilise teşebbüslerinin başarıya ulaştığı kesindir. Anlaşmaya konulan 16. madde ile; Doğu Anadolu'da Ermenilerle meskun kasabalarda, mahallî şartların gerektirdiği ıslahatların yapılması suretiyle, Ermeni toplumunun Kürtlere, Çerkezlere karşı emniyet altına alınması, Osmanlılara iade edilecek halen işgal altındaki yerleri de bundan sonra boşaltılacağı belirtilmiştir.⁵⁹ Bu maddeyle Ermenistan tabiri ile böyle bir memleketin varlığı Osmanlıya kabul ettirilmesine⁶⁰ karşılık, anlaşma yürürlüğe girmemiştir. Hem Rusların Osmanlılara karşı kazandığı bu önemli zafer, hem de Rusların Ermeni toplumunun biricik hamisi rolünü üstlenmeleri Yakın Doğu'da devletler arası dengeyi bozmuştur⁶¹.

Rusya'nın Kırım Savaşı'ndan beri özlemini çektiği, Osmanlı iç işlerine müdahale ve Doğu Anadolu'da nüfus tesis etme isteğine kavuşması, İngiltere'yi hayli ürkütmüştür. Bu madde ile Rusya'nın Ermenileri himaye perdesi altında, Doğu Anadolu'yu Balkanlaştırmaya kalkacağı, nüfusunu bir yandan İskenderun, diğer yandan da Mezopotamya üzerine yaymak isteyeceği tabii idi. Daha doğrusu Ruslar Osmanlı topraklarını tek taraflı ilhak için, Ermenileri dayanak olarak kullanacaklardır⁶². Açık olarak görülüyor ki, Ermeni davası, Ermenilerin değil, Osmanlı Devleti üzerinde çıkarları çarpışan İngiltere ve Rusya arasında rekabet konusu olmuştur⁶³.

Ayestefanos Anlaşması'nın Berlin'de tadil edileceğini haber alan Patrik Varjabedian, kongreye katılacak bütün devletler nezdinde yoğun bir faaliyete girmiştir. Bu amaca mebni, Beşiktaş Başpiskoposu Horen Nar Bey, Rusya'ya giderek, Çar II. Alexandr tarafından kabul edilir. Horen Nar Bey, Çar'dan kendilerini himaye etmeye devam etmelerini ve Berlin'de de davalarını savunmalarını rica etmiştir. Eski Patrik Hırımyan başkanlığında bir heyet ise Avrupa başkentlerini tekrar tekrar gezerek, yoğun bir propaganda faaliyeti yürütmüşlerdir. Bu heyet Ermeni istekleri ile Türkiye

⁵⁸ Kılıç; Osmanlı İdaresinde... , s. 200.

⁵⁹ Gürün; Ermeni... , s. 106.

⁶⁰ İlder, Ermeni Kilisesi ... , s. 45.

⁶¹ Kuran; Ermeni Meselesinin... , s. 106.

⁶² Öke; Ermeni... , s. 98.

⁶³ Metin; Türkiye Siyasi Tarihinde... , s. 64.

Ermenistanını kuracak 7 maddelik proje ile gezerler⁶⁴. Patrik Nerses Varjabedian, bir taraftan da 30 Haziran'da İstanbul'da İstanbul Büyükelçisi Loyard'ı tekrar ziyaret ederek, projelerini kongreye sunmuş olduklarını ifade ederek, İngilizlerden projeyi desteklemelerini istemiştir. Yine Patrik Nerses, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeni nüfusu hakkında da büyük devletlere abartılı rakamlar sunmuştur⁶⁵.

Yoğun Ermeni propagandası sonuç vermiş ve Berlin Anlaşması'nın⁶⁶ 61. maddesi şu şekilde belirtilmiştir: Bab-ı Âli Ermenilerle meskun vilâyetlerde, mahallî ihtiyaçların lüzum gösterdiği tensikat ve ıslahatı vakit geçirmeksizin, tatbik etmeyi kabul edecektir⁶⁷.

Bu anlaşma ile Ermeniler lehine ıslahat yapılması konusunun garantörlüğünü, İngiltere Rusya'ya karşı galip bir eda ile üstlenmiş bulunuyordu⁶⁸. İstanbul'da 50 yıl yaşamış olan George Washburn, İngiltere'nin Ermeni davasındaki rolünü şöyle açıklar: "Berlin Anlaşması sonrasında Anadolu'da Ermenilerin durumu gittikçe iyileşmiştir. Bu durumda İngiliz politikasının payı büyüktür. İngiltere, Ermenilerin haklarını savunmaya, onlar için ıslahat sağlamaya koyulmuş ve Ermenileri bağımsız bir Ermenistan eyaletinin kurulacağı düşüncesi ile kıskırtmıştır. Bunu bir bakıma Hıristiyanlık gayretiyle fakat, çıkarları için, yani bağımsız bir Ermenistan'ın Rus ilerlemesine engel olacağı düşüncesiyle yapmıştır"⁶⁹.

Ermeniler bu anlaşmadan siyasî açıdan önemli yararlar elde etmişlerdir. Herşeyden önce, 61. madde ile "Ermeni Meselesi", milletlerarası siyasî sistemin gündemine girmiş, ikinci olarak ise, Ermeniler İngilizler olmaksızın bağımsızlıklarını gerçekleştiremeyeceklerini anlamışlar ve güçlü bir hamilik rolünü üstlenecek devlet bulmuşlardır⁷⁰.

İngilizler ise, güdülerinde bulunan Ermeniler ile, Doğu Anadolu'yu Balkanlaştırmaya çalışan ve Ortadoğu'da İngiliz menfaatleri açısından tehlike oluşturan Rusları büyük ölçüde engellemişlerdir. İngiltere 1890'larda Rusya'yı Osmanlı ülkesiyle meşgul edip,

⁶⁴ İlder, Ermeni Kilisesi ... , s. 45.

⁶⁵ İlder, Ermeni Kilisesi ... , s. 46.

⁶⁶ Anlaşma metninde konuyla ilgili yabancı kaynaklardan bire bir alıntı için bkz: Uras,; Tarihte Ermeniler s.200-250, Hocaoğlu; Arşiv Vesikalarıyla... , s. 100-112.

⁶⁷ Öke; Ermeni... , s. 98.

⁶⁸ Gürün; Ermeni... , s. 64.

⁶⁹ Metin; Türkiye Siyasi Tarihinde... , s. 64.

⁷⁰ Öke; Ermeni... , s. 99.

dikkatini Doğu Anadolu'da tutarak, Yakın Doğu'dan Rusya'yı uzak tutmak politikası izlemiştir⁷¹.

Berlin Anlaşması'nın 61. maddesinden sonra Ermeniler Doğu Anadolu'da müstakil bir devlet kurmak için Avrupa ve Amerika'da teşkilâtlanarak yoğun propaganda faaliyetlerine başlamışlardır. Portakalyan'ın 1885'te Marsilya'da neşre başladığı Armenia gazetesi Ermeni davasını, Batılı efkâra tanıtımda hayli etkili olmuştur⁷². Anlaşmadan hemen sonra İstanbul Ermeni Patrikhanesi de yurt çapında ihtilâl ve isyan hazırlıklarına başlamıştır⁷³.

1.5. RUS SİYASETİNDE ERMENİLERİN YERİ

Rusya II. Katarına dönemine kadar (1762-96), Osmanlı Devleti ile tek başına mücadele edebilecek kudrete malik değilken, 1774 Küçük Kaynarca başarısından sonra, hiçbir devletin yardımına ihtiyaç olmadan mücadele gücüne kavuştuğunu açık olarak ortaya koymuştur. Rusya'nın bu tavrına karşı Avrupa devletleri ise, hiçbir surette Rusya'nın tek başına Osmanlı Devleti'ni yutmasına izin vermeyeceklerini Rus yayımlamacılığını kısmen de olsa durdurarak göstermişlerdir⁷⁴.

Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne saldırmak için kullandığı en önemli bahane, Devlet içindeki, çeşitli Ortodoks milletleri tahrik ve teşvikle isyana sevk etmek, ardından da onları himaye maksadıyla Osmanlı Devleti'ne savaş açmaktır. 1774'ten sonra Rusya'nın bu yönde etkin bir siyaset izlediğini ve Ortodoks-Slav unsurun biricik koruyucusu olarak da kendisini gördüğünü bilmekteyiz⁷⁵.

Rus hükümetinin bu dönem Ortadoğu politikası, Balkanlarda yaşayan Ortodoks kardeşlerini, Osmanlı'nın sözümlerine "pençesinden" kurtarıp, Akdeniz'de büyük bir "Rus-Ortodoks İmparatorluğu" kurmaktır⁷⁶.

Çar I. Nikola'nın 1853'de Prens Menkiçof'u İstanbul'a göndererek Ortodoks koruyuculuğunun resmen kendisine verilmesini istemesi, Osmanlı'nın ise, İngiltere ve

⁷¹ Öke; Ermeni... , s. 99.

⁷² Kuran; Ermeni Meselesinin... , s. 107.

⁷³ Kılıç; Osmanlı İdaresinde... , s. 203.

⁷⁴ Gürün; Ermeni... , s. 77.

⁷⁵ Gürün; Ermeni... , s. 77.

⁷⁶ Öke; Ermeni... , s. 34.

Fransa'nın kendisine verdiği koruyuculuk teminatı ile bunu reddetmesi Rus siyasetinin açık örneğidir⁷⁷. 1875'te Hersek'te başlayan, 1876'da Bulgaristan ve Sırbistan'a sirayet eden isyan, Osmanlılar tarafından bastırılınca, Rusya'nın⁷⁸ asiler lehine müdahaleye başlamıştır.

Sıcak denizlere inerek, Akdeniz ve Ortadoğu'da söz sahibi olmak ve böylece "Büyük Rus İmparatorluğu"nu kurmak, Rusya'nın geleneksel politikasıdır⁷⁹. Rusya'nın sıcak denizlere inebilmesi için ise üç yol görünmektedir; Balkanlar, Boğazlar veya Doğu Anadolu'dur⁸⁰. 1870'lerde Rusya, Osmanlı Devleti'ndeki Ortadoks hamiliği rolüyle, azınlık isyanlarını destekleyerek, amacına Balkanlarda kendi güdümünde kurulacak devletler yoluyla ulaşmayı düşlemiş ise de bağımsızlığını elde eden Balkan milletlerinin, Rusya'ya hiçbir surette bağlı olmadıklarını göstermeleri sonucu, hayal-i sükûta uğramış ve bu yol doğrudan doğruya kendi kendini iflas ettirmiştir.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda, Boğazlar'a kadar inen Rusya'nın karşısına İngiltere'nin çıkması, Boğazlar yoluyla Akdeniz'e inemeyeceğini Rusya'ya göstermiştir. İşte bu bağlamda Rusya Doğu Anadolu'yu kullanarak Akdeniz'e inme yolunu çok iyi kullanma isteğindedir. Bu yol üzerinde ise kullanılmaya en müsait toplum Ermenilerdir⁸¹. 1870'li yıllara kadar Rusların Ermenilerle ilgisi⁸², Osmanlı ile yapılan savaşlarda, Doğu cephesinde onlardan istifade etmekten ibaret iken, bundan sonra Ermeniler, Rusya'nın geleneksel siyasetlerinin gerçekleşmesi yolunda çok önemli bir yere sahip olmuştur⁸³.

Gerek Ermeni patrikhanesi ve ruhbanları tarafından yürütülen Osmanlı aleyhindeki siyaset ve gerekse Rus siyasî konjonktürünün onlardan istifadeyi zorunlu kılması sonucu yapay bir "Ermeni Sorunu" yaratılmış ve Berlin Anlaşması'nın 61. maddesi ile de sorun devletler arası siyasette yerini almıştır⁸⁴.

⁷⁷ Kılıç; Osmanlı İdaresinde... , s. 219

⁷⁸ Gürün; Ermeni... , s. 78.

⁷⁹ Metin; Türkiye Siyasi Tarihinde... , s. 60.

⁸⁰ Cöhçe; Osmanlı Yönetiminde... , s. 3.

⁸¹ Kılıç; Osmanlı İdaresinde... , s. 222.

⁸² Ermeni Rus ilişkisi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Hocaoglu; Arşiv Vesikalarıyla s. 65-100, Uras; Tarihte Ermeniler... , s. 188-252.

⁸³ Gürün; Ermeni... , s. 79.

⁸⁴ Kılıç; Osmanlı İdaresinde... , s. 224.

Bu zamana kadar Osmanlı Devleti ile önemli bir problem yaşamamış olan Ermeniler, bilhassa Rusya tahrikli destekler sonucu, isyan ve ihtilâl hareketlerine başlamışlardır. Ruslar Balkan milletleri üzerindeki politikasını, Ermeniler üzerinde de aynen uygulamıştır⁸⁵. Ülkesinde yetiştirdiği ihtilâl fikirleri ile dolu subayları Osmanlı ülkesine göndererek ve ihtilâlcilerin silâh ihtiyaçlarını birebir karşılayarak, Osmanlı topraklarında isyanlara sebep olmuşlar ve bu isyanları Hıristiyan halk öldürülüyor şeklindeki bahanelerle Ermeniler lehinde ıslahat yapılması için Osmanlı Devleti'ne devamlı baskı yapmıştır⁸⁶. Rusları Ermenilerle ilişkilerinde bilhassa Ermeni patrikhanesini kullanmışlardır⁸⁷.

Sonuçta, Ruslar Bağımsız Ermenistan Devleti'nin kurulması konusunda tamamen samimiysizdirler. Ermeniler, sıcak denizlere açılarak kurulacak Büyük Rus İmparatorluğu için sadece üzerine basılıp geçilecek önemli bir basamak taşından ibarettir. Rusların asıl amacı, geleneksel Rus politikasını gerçekleştirme yolunda, Ermenisiz bir Ermenistan kurmaktır⁸⁸.

1.6. İNGİLİZ - ERMENİ YAKINLAŞMASI

İngilizlerin Ordadoğu ile bağlantıları, Hindistan ve çevresine işgal etmelerinin tabi bir sonucudur. Hind sömürgelerine yönelecek herhangi bir saldırıya engel olabilmek amacı ile, İngiliz hükümeti Hindistan'a açılan bütün yolları denetimi altında tutmayı genel politikasında temel prensip olarak kabul etmiştir. Osmanlı Devleti Avrupa için, Asya'ya açılan bir köprü durumunda olduğu için, Londra hükümeti⁸⁹, bilhassa 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'ni her türlü tehditten koruma yönünde, Osmanlı toprak bütünlüğünü savunan bir siyaset izleme yolunu tutmuştur⁹⁰. Osmanlı Devleti'ni birinci derecede tehdit eden Rusya'nın Doğu Anadolu'yu ilhak etmesi halinde, Hindistan sömürgelerinin çok ciddi tehlikelere maruz kalacağını anlayan İngiltere, Berlin Anlaşması'na kadar, Osmanlı'yı Rusya'ya karşı koruyan biricik devlet vasfını üstlenmiş durumdadır⁹¹.

⁸⁵ Gürün; Ermeni... , s. 79.

⁸⁶ Çöhlçe; Osmanlı Yönetiminde... , s. 4.

⁸⁷ Gürün; Ermeni... , s. 79.

⁸⁸ Hocaoglu; Arşiv Vesikalarıyla ... , s. 65-80.

⁸⁹ Öke; Ermeni ... , s. 34.

⁹⁰ Metin; Türkiye Siyasi Tarihinde... , s. 62.

⁹¹ Akçura; Osmanlı Devleti... , s. 133.

1828-30 Osmanlı-Rus Savaşında Osmanlı Devleti'nin bir yandan Rusya, diğer yandan da Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından sıkıştırılması, İngiltere'yi doğrudan Osmanlı savunucusu yapmış, hizmetine karşılık da, Osmanlı'nın idam fermanı olarak da adlandırılan 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması imzalanmıştır⁹².

1853'de Rus Çarı II. Nikola'nın İngiliz Büyükelçisine "Kollarımız üzerinde çok hasta bir adam var, içtenlikle belirtmeliyim ki, bütün hazırlıklar yapılmadan bu hasta ölürse, bu ikimiz için felaket olur" şeklindeki Osmanlı Devleti'nin paylaşılması yolundaki teklifin, Londra hükümeti tarafından kabul edilmeyerek Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin desteklenmesi, Osmanlı toprak bütünlüğünü savunma yolundaki siyasetinin bir sonucudur⁹³.

Osmanlı toprak bütünlüğüne dayalı İngiliz siyasetinin değişmesinde dikkat edilmesi gereken iki önemli husus vardır. Bunlardan birincisi; 1878'de Kıbrıs'ı, 1882'de Mısır'ı işgal eden İngilizlerin Fırat nehri vadisini ele geçirdiği takdirde Hind yolunun emniyetini sağlamış olacağı yolundaki fikrin yaygın kanaat haline gelmiş olmasıdır⁹⁴.

İkincisi ise; 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Ayestefanos Anlaşması'yla Rusların Doğu Anadolu'da Rus güdümünde kurulacak Ermenistan vasıtasıyla sıcak denizlere inme politikasının, İngiliz sömürü yollarının güvenliği açısından bir facia teşkil etmesi, Londra hükümetini hemen müdahaleye sevk etmiştir. Berlin'de toplanan konferansta yoğun İngiliz temas ve gayretleri sonucu, İngilizler Ermeni koruyuculuğunu Ruslardan almışlar ve Ermenileri çok yönlü destekler olmuşlardır. İngiltere, Doğu Anadolu'da kurulacak Bağımsız Ermenistan ile Hind yolu üzerindeki Rus tehdidini büyük ölçüde engelleyeceğini düşünmüştür. Bu bağlamda da, artık Osmanlı toprak bütünlüğünü savunmayı faydasız görmüştür.

Yeni Başbakan Gladston, yüz yıllık İngiliz politikası yerine,⁹⁵ Osmanlı Devleti'nin paylaşımının zorunluluğu görüldüğü, bu paylaşımın da aslan payını İngiltere'nin alması gerektiği yolunda siyaset izleme yolunu tutmuştur⁹⁶.

⁹² Metin; Türkiye Siyasi Tarihinde... , s. 62.

⁹³ Metin; Türkiye Siyasi Tarihinde... , s. 62.

⁹⁴ Kuran; Ermeni Meselesinin... , s. 111.

⁹⁵ Süslü, Halaçoğlu, Kırzioğlu, Yinanç; Türk Tarihinde ... , s. 121.

⁹⁶ Kuran; Ermeni Meselesinin... , s. 111.

Bu yeni politikanın ilk işareti, İngiliz basınında Doğu Anadolu'dan Ermenistan diye söz edilmesi, Doğu Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar İngiliz Konsolosluklarının açılması, bölgede protestan misyonerlerin sayılarının hızla artması, Londra'da İngiliz-Ermeni Derneğinin kurulması gibi şekillerde tezahür etmiştir⁹⁷.

Bundan sonra Osmanlı Ermenileri üzerinde İngiliz-Rus rekabeti daha da artmış, taraftar sağlayabilmek için iki devlet de Ermeniler üzerinde her türlü propaganda ve misyonerlik faaliyetlerine girişmişler, hatta para dahi dağıtmışlardır. Bu durum, Ermeni çetelerini iyice şımartarak gözü dönmüş birer cani haline getirmiş ve masum pek çok Müslüman halkın öldürülmesine yol açmıştır⁹⁸.

Berlin Anlaşması'ndan sonra Osmanlı Ermenileri üzerinde İngiliz desteği her gün biraz daha artmıştır. İngiltere, Ermenilere tam bağımsızlık vaadiyle, onları istediği gibi kullanmıştır. Ermenileri Talori ayaklanmasına zorlayan komite reisinin "İngiltere hududumuzu tayin edecektir, kan dökünüz!" şeklindeki ifadeleri, Talori olaylarında tutuklananların sorgulamalarında "İngiltere'nin özel yardımına sahip olduklarını, kuracakları devletin sınırlarının tayin edileceği ve istiklâle kavuşacaklarını, askere karşı bu amaçla silâh kullandıklarını, İngiltere'nin kendilerini desteklediği" yolundaki ifadeleri, Ermeni-İngiliz sıkı münasebetinin açık delilidir⁹⁹.

Gregoryen İstanbul Patriği Aşıkyan, Ermeni toplumu için, kötü bir dönem olan 1895-96 yıllarını şöyle özetler; "Türkiye'nin değişik bölgelerine dağılmış bulunan pek çok Protestan Ermeni misyoneri, Ermeni halkı içinde yabancı meslektaşlarının görev ve faaliyetlerini geliştirmeyi ve yaygınlaştırmayı sürdürüyorlardı. Özellikle İngilizlerin gücünü ve insanî duygularını övüyorlar, onların yardımıyla da Ermenilerin istiklâl ve Ermenistan'ın muhtariyet çanlarını pek yakında çalacağını kiliselerde vaaz ediyorlardı. Bunların çeşitli yerlerde kurdukları eğitim-öğretim kuruluşlarının pek çoğu tahrik edici hayali projelerin yapıldığı, fesat ocaklarından başka bir şey değildir. Ermeniler safça vatanperverliklerine inanıyorlar ve varlıkları pahasına kalabalık ve silâhlı Müslüman

⁹⁷ Kılıç; Osmanlı İdaresinde... , s. 252.

⁹⁸ Kılıç; Osmanlı İdaresinde... , s. 253.

⁹⁹ Kılıç; Osmanlı İdaresinde... , s. 256.

topluluğun ortasında Osmanlı otoritelerine karşı düşmanlığı ve savaşı göze alıyorlardı¹⁰⁰.

İngiliz hükümetinin fiilî desteğini öngören bu faaliyetleri yanında, Osmanlı Devleti'ne gönderdiği notalarda, Ermeni toplumu için Osmanlı idaresini devamlı ıslahata zorlaması, Ermenilerin siyasî, ekonomik, nüfussal durumlarının incelenmesi için gönderdiği yetkililerin raporları sanırım başlı başına bir inceleme konusudur¹⁰¹.

1.7. ERMENİLER ÜZERİNDE MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

Türklerin Anadolu'ya ayak basmaları ve özellikle Balkanlar'a geçip Avrupa'ya yerleşmeye başlamasından itibaren, batılı Hıristiyan devletler, Türkler'i Avrupa ve Anadolu'dan atmayı denemişler, bu amaçla da bir dizi Haçlı seferleri düzenlemişlerdir. Ancak Haçlı seferleri'nden sonuç alamayan batılı Hıristiyan devletler, önce Türkler'i Hıristiyan yapma yolunda kesif faaliyetlere başlamışlarsa da, bunda da kayda değer bir başarı sağlayamayacaklarını anlayınca, misyonerlik faaliyetlerini Osmanlı gayrimüslim teba üzerinde farklı zaman ve şekillerde uzun zaman sürdürmüşlerdir¹⁰².

Türklerin yayılma sahalarının başlangıcı olan ve tarihî en eski devirlerinden bu yana köklü medeniyetlere beşiklik etmiş olan Anadolu'da, yabancı devletlerin daima gözü olmuş, bu coğrafyada söz hakkına sahip olabilmek isteyen devletler, misyonerlik faaliyetlerinin sürdürülmesini her zaman ve mekanda zorunlu bir faaliyet olarak görmüşlerdir. Osmanlı Devleti'nin ise Hıristiyan, Yahudi, Keldani, Nasturi gibi pek çok dinî ve ırkî farklı unsuru bünyesinde barındırmış olması ve Balkanlar-Ortadoğu yönünde hızla genişlemesi, bilhassa batılı Hıristiyan devletleri harekete geçirmiş, cephelerde yenededikleri Osmanlının silâh zoruyla alamadıkları topraklarında, batı kültürünü, Hıristiyanlık dinini yayarak, çok yönden kendilerine bağlı, rahatlıkla ellerinde oynatabilecekleri toplumlar oluşturmaya çalışmışlardır¹⁰³.

Önceleri gizli olarak yürütülen misyonerlik faaliyetleri 19. Yüzyıla gelindiğinde, batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyan tebanın hamiliğini üstlenmeleri ve 18.

¹⁰⁰ Kılıç; Osmanlı İdaresinde... , s. 260.

¹⁰¹ Ermeni ıslahat programlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Uras ; Tarihte Ermeniler... , s. 274-330, Şaşmaz, Ermeniler Hakkında Reformların Uygulanması, Osmanlıdan Günümüze Ermeni Meselesi, Yeni Türkiye yay., 2. Baskı, 2001, s. 173, Hocaoğlu; Arşiv Vesikalarıyla... , s. 405-505.

¹⁰² Süslü, Halaçoğlu, Kırzoğlu, Yinanç; Türk Tarihinde... , s. 122.

¹⁰³ İlter, Ermeni Kilisesi ... , s. 16.

Yüzyılda Fransa, İngiltere, Amerika, Rusya, Almanya gibi devletlerin siyasî, ekonomik, ticarî pek çok imtiyazı diğer yüzyıllara nazaran çok daha geniş şekliyle elde etmeleri sonucu, hayli hız ve güç kazanmıştır¹⁰⁴.

Emperyalist batılı ülkelerin misyoner faaliyetlerinden ne derece faydalandıklarını, meşhur Fransız Mareşali Lyautey'in "Bir beyaz rahip bana, bir bölüğün işinden fazlasını görmüştür" demesi konunun önemini en kısa yoldan¹⁰⁵, en güzel şekliyle ifade etmiş olması açısından gerçekten dikkate değerdir.

Rusya Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoksların, Fransa Katoliklerin, İngiltere, Amerika ve Almanya ise Protestanların koruyuculuğunu üstlenmişlerken, misyonerlik faaliyetleri sonucu, konumuzla da alâkalı olarak, Ermeniler arasında, Ruslar Ortodoksluğu, Fransa Katolikliği, İngiltere, Amerika ve Almanya da Protestanlığı yayma yolunda örgütlenmişler ve faaliyetlerde bulunmuşlardır¹⁰⁶.

Misyoner örgütlerin "Sun'î Ermeni Meselesi" yaratılmasında birinci derecede etkili oldukları gibi¹⁰⁷, Kamuran Gürün'ün Edwin Bliss ve Herry Yozer'dan naklen " ... misyoner faaliyetlerinin, Ermeni isyanlarının zemininin hazırlanmasında çok önemli bir yere sahip oldukları" şeklindeki ifadeleri, misyonerlik faaliyetlerinin Osmanlı - Ermeni ilişkilerinde ne derece yıkıcı bir unsur teşkil ettiği açısından önemlidir¹⁰⁸.

İngiltere'nin Osmanlı ülkesinde Protestanlığı yayma amacının asıl gayesi, iktisadî yatırımlarını arttırmak, bölgedeki içtimaî gruplarla menfaat bağlarını kuvvetlendirmek, Protestan misyoner cemiyetleriyle İngiliz millî kilisesini geliştirmek ve faaliyetlerini yoğunlaştırmaktır. İngilizler tarafından sürdürülen, İngiliz kilisesinin Ermenilere yönelik faaliyetleri Ermeni eski kültürünü güdümlü olarak diriltmiş ve Ermeni milliyetçiliğine zemin hazırlamıştır. Osmanlı yönetiminin müsaadesi dahi olmadan pek çok kilise ve okul açılmıştır¹⁰⁹. Misyonerlerin yönlendirmeleri sonucu batılı devletlere giden Ermeni gençler, dönemin yaygın fikri olan milliyetçilikten oldukça etkilenmişler, propaganda, basın-yayın örgütleri, ihtilâl gibi faaliyetleri çok iyi öğrenmiş şekilde Osmanlı ülkesine dönmüşlerdir. Bu dönüşten sonra, ihtilâlciler Ermeniler, batılı efkâra

¹⁰⁴ Akçura; Osmanlı Devleti... , s. 129.

¹⁰⁵ Gazigiray; Osmanlı'dan Günümüze... , s. 69.

¹⁰⁶ Metin; Türkiye Siyasi Tarihinde... , s. 83.

¹⁰⁷ İlder, Ermeni Kilisesi... , s. 16.

¹⁰⁸ Gürün; Ermeni... , s. 41.

¹⁰⁹ Kılıç; Osmanlı İdaresinde... , s. 101.

Ermenilerin katli edildiği, mazlum bir millet durumunda oldukları, Hıristiyan devletlerin bunlara bir an önce yardım ellerini uzatmaları gerektiği yolunda feryat ederek propaganda faaliyetlerini devamlı canlı tutmuşlardır¹¹⁰.

1843'de Ermeniler üzerinde hız kazanan Protestanlık faaliyetleri sonuç vermiş ve 1850'de Bab-ı Âli tarafından kendilerine millet statüsü tanınarak, İzmir'de bir kilise kurma başarısını göstermişlerdir. Misyonerler 1860'da Trabzon'da bir gündüz okulu ve bir İncil kursu açmayı başarmışlar, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı şehirlerden Erzurum'da küçük bir kilise ve misyon kurmuşlardır¹¹¹. 1896 yılında Amerika'dan 7, İngiltere'den 4 ayrı kiliseye bağlı misyoner gruplar Osmanlı Devleti'ne dağılmıştır. Sadece 176 misyoner ve bunların yarısında 869 mahallî yardımcı çalışmaktaydı¹¹². 1850'de Antep'te Amerikan Koleji'nin açılmasından sonra, 1879'lardan itibaren Fransa'nın da yoğun olarak faaliyetlere katılmasıyla 1908'de burada 9 Türk okuluna karşılık 20 azınlık okulu açılmıştır¹¹³.

Amerikalı misyonerler, Osmanlı içindeki Hıristiyanlar arasında bir burjuva tabakasının oluşmasına ve gelişmesine sebep olmuştur. Bu Protestanların Anadolu'da, Balkanlar'da kurmuş oldukları okullar, ilerde Ortodoksluğun cemaat temelini yeniden tanımlayacak, daha lâik düşünceli yeni kuşaklar için yetişme alanı sağlayacaktır¹¹⁴.

Rusya ise komşusu olan Osmanlı topraklarını doğal bir yayılma alanı görmüştür. Bu durum ise Rusları Rumlardan sonra Ermenilerle ilgilenmeye sevk etmiştir. Rusya Ermeni Ruhanî merkezi olan Eçmiyazin'de kendi kontrolünde seçimi ayarlamış ve Ermeni haç kervanının İstanbul'dan Eçmiyazin'e geçmesi usulünü devam ettirerek, Gregoryan Ermenilerinin yönünü Eçmiyazin'e çevirmesini amaçlamış, Eçmiyazin kilisesi vasıtasıyla ise, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışır olmuştur.

1815'te 15 bin âdet Ermenice İncil basılmış, bununla da yetinmeyen Ruslar, Osmanlı Ermenilerinin çoğu Türkçe konuştuklarından 1822'te pek çok Türkçe İncil basarak Ermeniler arasına dağıtmışlardır. 1844'te Osmanlı tarihinde ilk defa Rus büyükelçisinin baskısı ile İstanbul'un en büyük Ermeni kilisesinde, ayinler Eçmiyazin Katogikosluğu

¹¹⁰ Yavuz; Büyük Ermenistan... , s. 6.

¹¹¹ Yavuz; Büyük Ermenistan... , s. 6.

¹¹² Gürün; Ermeni... , s. 41.

¹¹³ Süslü, Halaçoğlu, Kızıoğlu, Yinanç; Türk Tarihinde... , s. 123.

¹¹⁴ Yavuz; Büyük Ermenistan... , s. 6.

adına yapılmıştır¹¹⁵. Her gün biraz daha zayıflayan Osmanlının durumu karşısında, Rusların Ermeniler üzerindeki misyonerlik faaliyetleri de gün be gün artmıştır.

Fransa'nın Katolikliği yayma yolunda misyonerlik faaliyetlerinin hayli uzun bir geçmişi vardır. İlk kapitülasyon hakkını kazanan Fransa ile münasebetler çok erken dönemde başlamıştır. Yapılan ticarî, siyasî anlaşmalar, ayrıcalıklar, Fransa'nın Osmanlı'daki misyonerlik faaliyetlerine büyük kolaylık sağlamıştır. Fransız Katolik misyonerlerinin¹¹⁶ ve Papalığın yoğun çalışmaları nihayet sonuç vermeye başlamış ve 17. yüzyılda Sakız adasında Hıristiyan azınlıklardan pek çoğu Katolik mezhebine geçmişlerdir. Katoliklik propagandası en çok Ermeniler üzerinde etkili olmuş 1691'de 30 bin Ermeni, Katolik kilisesinin hakimiyetini tanıdıklarını ifade etmişlerdir¹¹⁷.

Sonuçta; İngiltere, Amerika, Rusya, Fransa gibi her bir batılı Hıristiyan devletin Osmanlı'nın bütün gayr-ı müslim unsurları, arasında bilhassa da Ermeniler arasında kendi dillerini, dinlerini, kültürlerini benimsetmek, böylece de bunları kendi menfaatleri yönünde kullanma çabalarını içeren misyonerlik faaliyetleri sürüp gitmiştir. Yabancı misyoner faaliyetleri, bilhassa 18 ve 19. Yüzyılda Osmanlı denen koca çınarı içinden kemiren kurtları andırmaktadır.

1.8. ERMENİ İHTİLÂL HAREKETİNDE KİLİSENİN YERİ

Ermenilerin gerek eski tarihlerinde ve gerekse bağımsızlık hareketlerinde kilisenin ne derece mühim bir yer tuttuğunun anlaşılması açısından, Kamuran Gürün'ün "Aslında Ermeni milletinden, Ermeni Devleti'nden, Ermeni tarihînden değil Ermeni kilisesinden, Ermeni kilise devletinden bahsetmek icab eder. Ermeni kilisesinin mevcudiyetini koruyabilmesi için bir kuvvete, bir de devlete ihtiyacı vardır. Ermeni devlet fikrini doğuran Ermeni milleti değil, Ermeni kilisesidir"¹¹⁸ şeklinde özetlediği durum, Ermeni kilisesini birebir anlatır mahiyettedir.

Kamuran Gürün'ün eserinde Ermeni ileri gelenlerinden Boyacıyan: "Ne kadar geniş olursa olsun, Ermeni kilisesini aynı ölçüde ele almayan her hangi bir Ermeni tarihi, Ermenilerin gerçek hayatını ortaya koyamaz. Ermeni kilisesi ile Ermeni milleti o derece

¹¹⁵ Kılıç; Osmanlı İdaresinde... , s. 85-99.

¹¹⁶ Kılıç; Osmanlı İdaresinde... , s. 55-73.

¹¹⁷ Kılıç; Osmanlı İdaresinde... , s. 74.

¹¹⁸ Gürün; Ermeni... , s. 30.

iç içedir ki, birisi olmadan diğerini düşünmenin imkânı yoktur" şeklindeki tespitleri Ermeni milleti ile kilise arasındaki yakın ilişki açısından açılan önemli bir kapı durumundadır¹¹⁹.

Uzun yıllar Osmanlı topraklarında kalmış Rus General Maiyevski ise yakinen gözlemlediği gerçekleri şöyle anlatır: "Ermeni Ruhanî reisine gelince, bunların din hakkında hiç bir çalışmaları yoktur. Buna karşılık millî mefkurelerinin gelişmesinde, büyük hizmetleri geçmiştir. Yüzlerce seneden beri bu gibi düşünceler, manastırın sessiz duvarları arasında geliştirilmiştir. Buralarda ruhanî ayin yerine Hıristiyan - İslâm düşmanlığı yerleştirilmiştir. Okullar ve kilise duvarları bu hususta çok yardım etmiştir.

Zaman geçtikçe din yerini millî hisler almıştır. Ermeni kilisesinde din duygusu yok denilecek kadar az yer tutar. Bunun için Ermeni komiteleri, papazları çok çabuk aralarına alarak, Türklere son derece nefretle bakmaya başlamışlardır. Doğu Hıristiyanları ve kiliseleri Hıristiyanlığın temel inanç ve geleneklerini bir tarafa atarak, din yerine millet propagandasını kendilerine meşale yapmışlardır¹²⁰.

Ermeni kilise ve patrikhanesinin Ermeni toplumunun dinî yönünden çok dünyevî yönünü yönlendirir, destekler mahiyette olduğu genel kabul görmüş bir yargı niteliğindedir.

Fatih'in 1461'de kurdurduğu ve Ermeni patrikhanesini bütün Osmanlı Ermenilerinin dinî lideri şekline getirmesi sonucu Ermeni din adamları üç yüz yıl gibi bir süre siyâsî işlere karıştırılmamışlardır. 19.Yüzyıla gelindiğinde bir yandan misyoner faaliyetleri, batılı Hıristiyan devletlerin her birinin Ermenileri kendi saflarına çekme yolundaki yoğun faaliyetleri, Ermeni kilisesinde dinî konuların ikinci plana atılarak, millî konuların gündeme gelmesi ile sonuçlanmıştır¹²¹.

1863'te Osmanlı hükümeti tarafından kabul edilen Ermeni Millet Nizamnamesi'ni, Ermeniler için bir muhtariyet yolu olarak telakkî eden ve bu yönde faaliyetlerde bulunan kilise mensuplarının -başta patrik- imtiyazlar, ıslahatlar bağlamında, Osmanlı hükümeti

¹¹⁹ Gürün; Ermeni... , s. 42.

¹¹⁹ Hocaoğlu; Arşiv Vesikalarıyla ... , s. 113.

¹²⁰ Hocaoğlu; Arşiv Vesikalarıyla ... , s. 114.

¹²¹ Süslü, Halaçoğlu, Kırzioğlu, Yinanç ; Türk Tarihinde... , s. 128.

tarafından ne yapıldı ise gözleri doyurulamamıştır. Bundan sonra ise "Diplomat Katogigos", "Diplomat Patrik"¹²² "ihtilâl hareketinin ocağı kilise" dönemi başlamıştır.

Berlin Anlaşması'nın 61. maddesi ile önemli bir ilerleme kaydetmekle birlikte, Lübnan gibi bir muhtariyet bekleyen Ermeniler, hayali sukuta uğrayınca, patrik başkanlığında Ermeni komitecileri, tek çarelerinin kanlı eylemler olduğu kararını almışlar ve kanlı eylemlerle batılı efkârın ilgisini çekerek desteğini sağlamayı amaçlamışlardır¹²³.

Kilisenin başında bulunan Patrik bir yandan her fırsatta ihtilâl ve bağımsızlık içerikli nutuklar irat ederken¹²⁴, diğer yandan da Anadolu'da görev yapan devlet yanlısı Ermeni piskoposları ve papazları teker teker çeşitli bahanelerle görevlerinden uzaklaştırmışlar ve yerlerine ihtilâl yanlısı papazlar tayin etmişlerdir¹²⁵. Ermeni kilisesinin attığı ihtilâl tohumu, ihtilâl komitelerinin kurulmasıyla hayli çoğalmış ve hareketi bizatihi kilise organize eder olmuştur. Yani Ermeni patrikhanesi ve kiliseler isyan hareketlerinin planlandığı, yönetildiği, birer isyan merkezi haline gelmiştir¹²⁶.

İsyan fikrinin yayılmaya başladığı dönemden itibaren, çok önemli roller ifa eden üç patrik Ermeni toplumu üzerindeki etkilerine bağlı olarak aşağıya alınmıştır.

1.8.1. Patrik Mıgırdıç Hrimyan'ın Faaliyetleri (1869-1873)

1820'de Van'da doğan Mıgırdıç Hrimyan, 1854'te 34 yaşında iken Akdamar Kilisesi'ne Vartabed* olarak kiliseye intisab etmiştir. 1858'te Van'da Varak Manastırı'nda kurduğu matbaada, Ermeni bağımsızlığını güden "Van Kartalı", 1863'te Muş'ta St. Garbed Manastırı'nda da "Muş Kartalı" adlı gazeteleri neşr etmeye başlamıştır. Dikkat çeken Hrimyan 1869 yılında, İstanbul'da Ermeni patriği seçilmiştir.¹²⁷

¹²² Süslü, Halaçoğlu, Kırzioğlu, Yinanç, Türk Tarihinde... , s. 128.

¹²³ Hocaoğlu, Arşiv Vesikalarıyla ... , s. 113.

¹²⁴ Cengiz, Ermeni Komitelerinin Ânâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1983, s. 14-35.

¹²⁵ Kılıç, Osmanlı İdaresinde... , s. 205.

¹²⁶ Kılıç, Osmanlı İdaresinde... , s. 207.

* Ermeni Kilisesinin ruhânî dereceleri şunlardır: Katogigos, Patrik, Piskopos, Vartabed, Papaz.

¹²⁷ İlter, Ermeni Kilisesi... , s. 40.

Hrimyan'ın Muş'tan İstanbul patrikliğine gelmesi ile Ermeni meselesi de İstanbul'a ve oradan da Avrupa'ya yayılmak üzere onunla birlikte gelmiştir¹²⁸.

Hrimyan patrik olmasından sonra iki konuya odaklanmıştır:

a) Ermeni Millet Nizamnamesi'ni tekrar tetkik ve vilâyetlerin ihtiyaçlarına göre tadil ettirmek.

b) İstanbul Ermeniliğinin, meclisin ve hükümetin gözlerini Ermenistan'a çevirmektedir.¹²⁹ Mıgırdıç Hrimyan bir yandan ihtilal içerikli yazılar yazıp, nutuklar irat ederken¹³⁰, diğer yandan da Ermeni çetelerinin yaptıkları terör ve zulmü ört-pas etmek amacıyla küçük adı olayları büyüterek hükümete ve batılı devletlerin konsoloslarına deveamlı raporlar göndermiştir.¹³¹

Patriklik makamının bu dönemde aldığı kararlar şöyle özetlenebilir; Okullardaki çocuklardan en ücra köylerdeki Ermenilere varıncaya kadar, bunların akıllarının Ermenistan fikriyle doldurulması, kız-erkek çocuklara en azından imza atmanın öğretilmesi, yabancı devletlerin konsoloslarıyla sık sık görüşmeleri, her nerede hangi Avrupalı olursa olsun onlara çok iyi muamele edilmesi, en küçük olayların dahi şikayet konusu edilmesi, Ermeni kültürüne dair kahramanlık olayları ve efsanelerle milliyet fikrinin canlı tutulması...!¹³²

1.8.2. Patrik Nerses Varjabetyan'ın Faaliyetleri (1874-1884)

Nerses Varjabetyan patrikliğe geldiği andan itibaren bire bir patrik Hrimyan'ın yolunu takip etmiştir. Yeni ıslahatlar için yoğun gayret sarf etmiş, İstanbul'daki yabancı büyükelçilikleri dolaşarak, onlarla bağlantı kurmaya çalışmıştır. Nerses Varjabetyan, Bulgar meselesini halletmek için toplanan İstanbul Konferansı sırasında, İngiliz büyükelçisi Hery Elliot'a, Osmanlı Ermenilerine yapılan sözde baskıları gösteren bir rapor vermiş ve konunun gündeme gelmesini istemiş ise de teşebbüsünden bir netice alamamıştır¹³³.

¹²⁸ Kılıç; Osmanlı İdaresinde... , s. 208.

¹²⁹ İltis; Ermeni Kilisesi... , s. 40.

¹³⁰ Hocaoğlu; Arşiv Vesikalarıyla ... , s. 68.

¹³¹ Yaman; Ermeni Meselesi... , s. 66.

¹³² Gazigiray; Osmanlı'dan Günümüze... , s. 136.

¹³³ Süslü, Hocaoğlu, Kırzioğlu, Yinanç; Türk Tarihinde... , s. 130.

Patrik Nerses Varjabetyan memnun kalmayıp, elde ettikleri başarıyı az olarak¹³⁴ görse de, onun en önemli başarısı, sun'î olarak yaratılan "Ermeni Sorunu'nun" önce Ayestefanos Anlaşması'nın 16. maddesine, sonra da Berlin Anlaşması'nın 61. maddesine girerek, uluslararası bir boyut kazanmış olmasıdır. Patrik Nerses, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nı müteakip, Yeşilköy'e kadar ilerleyen Rus ordusunun başkumandanlık karargahına giderek, Grandük Nikola'dan Osmanlılarla yapılacak anlaşma ile Doğu Anadolu'da Rusya himayesinde Ermeni Devleti kurulmasına dair madde konulmasını istemiştir. Patrik Nerses'in teşebbüsleri neticesiz kalmamış, Ermeni Sorunu Ayestefanos ve Berlin Anlaşmaları'nda baş köşeyi almıştır¹³⁵.

Patrik Nerses zamanında, Ermeni hareketi, "Ermenilerin Ermeniler tarafından idaresi şeklinde" ifade edilmişti¹³⁶. Patrik Nerses "Ararat", "Şark", "Muhibbi Maarif", "Kılıkya" adlı cemiyetleri de "Ermeni Birleşik Cemiyeti" adı altında birleştirmiştir¹³⁷.

Meselenin kesinlikle ihtilâl ve isyan ile halledilmesi gerektiğine inanan Patrik Nerses, ıslahat hareketlerini denetlemek üzere de "Islahat Komisyonu" adı ile bir komisyon kurmuştur. Bu komisyon tarafından, 1879'da piskoposluklara gönderilen genelge ile Ermeniler isyana teşvik edilmiştir. Bu genelgede Ermeni din adamlarının bir takım hususlara uymaları öngörülmüştür¹³⁸. Patrik Nerses, komiteler kurulmasına, okullarda

Türk-İslâm düşmanlığının körüklenmesine, tiyatro, şiir ve diğer propaganda vasıtasıyla ihtilâl hareketleri yolunda halkı teşkilâtlandırmaya bilhassa önem vermiştir.

1.8.3. Patrik Mateos İzmirliyan'ın Faaliyetleri (1894-96)

"Demir Patrik" diye de anılan İzmirliyan'ın patrik seçilmesinden itibaren isyan hareketleri süratle yayılmıştır. 18 Eylül 1895'te Ermenilerin bir gösteri yapacaklarının, Bab-ı Âli'ce haber alınmasıyla Patrik İzmirliyan'a önlenmesi yolunda ihtarda bulunulmuşsa da, İzmirliyan'ın cevabı "Ben ihtilâlcilerin ne büyüklerini ne de küçüklerini tanırım. Bir şey de yapamam" şeklinde olmuştur. Patrik İzmirliyan'ın asıl amacı zaten kan dökülmesi suretiyle Avrupa efkârını ayağa kaldırmak olduğundan,

¹³⁴ Hocaoğlu; Arşiv Vesikalarıyla ... , s. 131-132.

¹³⁵ Kuran; Ermeni Meselesinin... , s. 41-42.

¹³⁶ Süslü, Hocaoğlu, Kırzoğlu, Yinanç; Türk Tarihinde... , s. 130.

¹³⁷ Yaman; Ermeni Meselesi... , s. 68.

¹³⁸ İltar; Ermeni Kilisesi ... , s. 46.

isyan hareketleri işine gelmektedir¹³⁹. Bu yüzden Osmanlı hükümetinin ihtarını hiç önemsememiş, yapılacak isyan ve ihtilâl hareketlerini devamlı desteklemiştir. İzmirliyan da incelediğimiz önceki patrikler gibi Ermeni bağımsızlığı için kanın şart olduğuna inanmaktadır.¹⁴⁰

Patrik İzmirliyan döneminde İngilizlerle ilişkiler artmış, İzmirliyan'ın Patrik seçilmesinden sonra, İngiliz büyükelçisi ile yapılan görüşmeler sonunda, Ermeni toplumu harekete geçtiği takdirde ellerinden gelen yardımı yapacaklarını belirtmişlerdir. Bu vaadin tesirine giren İzmirliyan, Ermeni komitelerine bağlı ve üye olan memurları, meclis üyeliğine almıştır¹⁴¹.

Zabtiye Nazırı Nazım Paşa, İzmirliyan'ın faaliyetlerini şöyle özetler: "Nasıl seçildiği belli olmayan, Mateos İzmirliyan, Patrik olduktan sonra kilisenin hükümete karşı tutumu hayli değişti. Osmanlı Devleti'ne sadık personeli birer bahane ile patrikhaneden uzaklaştırdı. İzmirliyan yabancı devletlerin müdahalelerinden cesaret alarak hükümete itirazlarda bulunmaya başladı. Hınçak Komitesi zabıtada görevli ve devlete sadık Ermenileri tehdit ile istifaya mecbur ettiği gibi bir kısmını da öldürdü. İzmirliyan, Sis katogikosluğuna da hile ve desiselerle Aletciyan Kirkeris'i seçtirerek Halep ve Adana Ermeni ahalisinin de zihinlerini bozdu"¹⁴².

1.9. ERMENİ KOMİTECİLİK FAALİYETLERİ

Bağımsızlık hareketini başlatacak millî hislerin canlandırılmasıyla, bağımsızlık hareketinin düşünce safhasından, fiili harekete dönüştürülmesi amacıyla, büyük ölçüde yurt dışı destekli komiteler kurulmaya başlamıştır¹⁴³.

Osmanlı Devleti içinde Ermeniler tarafından kurulan ilk cemiyet, 1860'da İstanbul'da kurulan "Hayırseverler Cemiyeti"dir. Azaları, H. Şişmanyan, N. Beşiktaşyan, N. Sivacıyan, S. Togvoryan, Dr. H. Katipyanyan olan cemiyet, Kilikya'yı yükseltmek amacıyla

¹³⁹ Hocaoğlu; Arşiv Vesikalarıyla ... , s. 120-123.

¹⁴⁰ Hocaoğlu; Arşiv Vesikalarıyla ... , s. 52-53.

¹⁴¹ Kılıç; Osmanlı İdaresinde... , s. 214-215.

¹⁴² Hüseyin Nazım Paşa; Ermeni Olayları Tarihî, I.Cilt, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı, Yayın No: 15, Anara, 1994, c. 1, s. 64

¹⁴³ Öke; Ermeni... , s. 94.

kurulmuştur. 1870-80 arasında Van'da "Ararat", Muş'ta "Okul Severler" ve "Doğu", Erzurum'da "Milliyetçi Kadınlar" adında dernekler ortaya çıkmıştır¹⁴⁴.

Daha sonraları ise, "Ermenistana Doğru Cemiyeti", "Genç Ermenistan Cemiyeti", "Şuarayı İl Cemiyeti" gibi pek çok cemiyet kurulmuştur¹⁴⁵. Bu cemiyetler görünüşte, hep sosyal mahiyetli ve hayır cemiyeti olarak kurulmuşlardır¹⁴⁶.

1885'de Portakalyan'ın yetiştirdiği dokuz kişi Van'da oturmalarının yasaklanmasıyla, Fransa'ya gitmişler ve "Armenia" adlı gazeteyi neşre başlamışlardır. Gazetelerinde bilhassa Ermeni bağımsızlığının kan dökülmeden gerçekleşmeyeceğini işlemişlerdir. Gazete 1885'te Osmanlı Devleti'nde, 1886'da Rusya'da yasaklanmasına karşın, gizlice buralara gönderilmesi sürmüştür¹⁴⁷.

İlk siyasi teşekkül olması bakımından 7-8 kopya halinde hazırlanıp, I. Dünya Savaşı'ndan sonra yayınlanmış olan parti programı özetle şöyledir: İhtilâl yolu ile Ermenilerin kendi kendilerini idare etmelerini sağlamak, bütün milliyetperver Ermenileri bir araya getirmek, üyelere silâh kullanmayı, disiplini öğretmek, gerilla kuvvetleri oluşturmak, para temin etmek, halkı genel bir harekete hazır hale getirmek. Merkez teşkilâtı, bölge komiteleri temsilcilerinden oluşacaktır. Ayrıca diğer ihtilâlcilerle gruplarla işbirliği için özel bir komite kurulacaktır¹⁴⁸.

Ermeni cemiyet ve komitelerinin faaliyetleri hakkında yapılan bütün soruşturmalarda, Rus vatandaşı Ermeniler çıkmıştır. Bu durum Osmanlı içindeki pek çok cemiyetin kurucu ve idarecisinin Kafkasyalı Rus vatandaşı olan Ermenilerden oluşmakta olduğunun açık delilidir¹⁴⁹. Misyonerlerin Ermenileri manevî yönden hazırlamaları, İngiltere ve Rusya'nın teşvikleri Avrupa'da da Ermenilerin komite ve cemiyetler kurmalarına neden olmuştur¹⁵⁰. Ermeniler ilk olarak Fransa'da kesif faaliyetler yürütmüşlerse de, çok fazla ilgi çekememelerine karşın, Londra'da Ermenilere çok sıcak

¹⁴⁴ Gürün; Ermeni... , s. 128.

¹⁴⁵ Kılıç; Osmanlı İdaresinde... , s. 286.

¹⁴⁶ Gürün; Ermeni... , s. 129.

¹⁴⁷ Süslü, Halaçoğlu, Kırzioğlu, Yinanç; Türk Tarihinde... , s. 145.

¹⁴⁸ Uras; Tarihte Ermeniler... , s. 420-425.

¹⁴⁹ Kılıç; Osmanlı İdaresinde... , s. 286.

¹⁵⁰ Enver Ziya Karal; Osmanlı Tarihî, C.V., Ankara 1983, s. 135.

bakılmış, İngiliz hükümeti kamuoyunda yakinen Ermenileri desteklemişlerdir. İngiltere'nin bu tavrı, Londra'da hızla Ermeni teşkilâtlanmasına neden olmuştur¹⁵¹.

Osmanlı ülkesinde, komitecilerin en önemli destekçileri, İngiliz ve Rus Konsoloslarıdır. Osmanlı güçleri komitecileri yakaladıklarında, konsolosları, Bab-ı Âli'ye başvurarak, bu Ermenilerin kendi vatandaşları olduğu gerekçesi ile, muhakeme ve müteakip cezaların konsolosluklarda yapılmasının, kapitülasyonlara mahfuz yasal hakları olduğunu öne sürmüşlerdir. Ancak incelenen kayıtlar, adaletin tecelli etmediğinin, komitecilerin konsoloslar vasıtasıyla yurt dışına çıkarıldıklarını göstermektedir. Yurt dışında da hüviyet değiştiren komiteciler tekrar olay çıkartmak üzere yeniden Osmanlı topraklarına gönderilmişlerdir¹⁵².

Komitecilerin temel amacı silâh zoruyla, kan dökerek Osmanlı Devleti'nin otoritesini sarsarak yerine bazılarına göre Rus veya İngiltere himayesine girmek, bazılarına göre ise kendi devletlerini kurmaktır. Ama hareketin gerçekleşmesi için uygulama faslının yöntemi kesin olarak bellidir. O da terördür.

Çoğu zaman hiçbir şey bilmeden, meşhur ihtilâlcilerin tekerlemelerini tekrar edip duran zihinleri bulanmış Ermeni gençlerin basiretsiz davranışları, hem kendileri hem de Türk halkı için büyük felakete sebep olmuştur¹⁵³. Ermenistan denilen yerde dahi, %15'i geçmeyen durumlarıyla Ermenilerin, Türkler'in denizinde, küçücük adacıklar durumundadır. Bırakalım Osmanlı Devleti'ndeki Ermenileri, bütün dünyadaki Ermeniler, Ermenistan dedikleri yerde toplansa yine de nüfus yoğunluğuna sahip

olmaları imkânsız görünmektedir. Ermeni bağımsızlığını haksız ve imkânsız duruma sokan bu durum Ermenilere tedhişi iki açıdan zorunlu kılmıştır. Birincisi, ferdi tehdit eylemleri ve toplu katliamlardır ki, bu Doğu Anadolu'da ikamet eden Müslümanları bölgeden gitmelerine sebep olabilecek en etkili yoldur. Aynen Rumeli göçlerinde olduğu gibi, ferdi tedhiş eylemleriyle Müslüman halkın güvenliği devletin dahi sağlayamayacağı duruma getirilerek, Müslüman ahalinin göçlerine sebep olunacak, kalanlar ise komiteciler tarafından soykırıma tabi tutularak, yöre tamamen Ermenilere

¹⁵¹ Kılıç; Osmanlı İdaresinde... , s. 288.

¹⁵² Öke; Ermeni... , s. 97.

¹⁵³ Kılıç; Osmanlı İdaresinde... , s. 293.

kalacaktır¹⁵⁴. İkincisi ise; amaçlarına tek başına ulaşamayacaklarını bilen komiteciler, Doğu Anadolu'da isyanlar çıkartarak, yöre halkını tahrik edecek, Müslümanlar savunma amacı ile Ermeniler üzerine yürürlerse, bu durum Batı kamuoyunun "Ermeni Katliamının" durdurulması için çağrılmasıyla devam edecek ve Ermeniler hem suçlu, hem güçlü rolüyle Avrupalı devletlerin bire bir himaye ve desteğini sağlayacaklardır¹⁵⁵. Bu iki yol Ermeniler için, onları bağımsızlığa götürecek, biricik çıkar yol görünümündedir.

Sonuçta komiteciler Ermeni isyan hareketinin ayrılmaz bir parçası durumuna gelmiştir. Ermeni toplumunun huzur ve güvenliğinin bozulmasında en önemli örgütlerden birisidir. Rus Generali Mayevski'nin "...Komitelerin girmediği yerlerde Ermeniler çok daha rahat yaşamıştır. Bu komiteler bugün çalışmaya geçseler, Ermeniler yeniden eski durumlarına düşerlerdi" şeklindeki tespitine katılmamanın sanırım imkanı yoktur...¹⁵⁶

1.9.1. Hınçak Komitesi

Çan sesi, çingirak gibi anlamlara gelen Hınçak Komitesi¹⁵⁷, Osmanlı topraklarına ayak dahi basmamış, öğretim için Paris'e gönderilen, Kafkasya Ermenilerinden Avadis Mazarbeg ve eşi Maro ile aynı amaçla Fransa'da bulunan dört arkadaşı tarafından 1887 yılında İsviçre'de Karl Marx'ın ilkelerine temel alarak kurulmuş bir cemiyettir¹⁵⁸.

Komitenin amacı, Osmanlı topraklarında bir Ermenistan devleti kurarak, burayı Rus ve İran Ermenileri ile birleştirmektir. Komiteye zamanla pek çok Rusyalı Ermeniler katılmış olup, komitenin siyasî programı sosyalist-marksist ve merkeziyetçidir¹⁵⁹.

Hınçak Komitesi'nin teşkilâtını kurmak üzere, Cenevre'den Tiflis'li Simavan, Trabzon'dan Rus tebaası Rupen Hanazad, Batum'dan H. Megavaryan, İran'dan S. Danielyan gelerek, iki ay süren uzun tartışmalar sonucu, İstanbul merkezli teşkilât kurulmuştur. 1890'da İstanbul'da önceden kurulmuş siyasî örgütler de Hınçaklara katılmıştır. Sonuçta, Türkiye Ermenilerinin kaderi, bir kaç Rus Ermenisinin eline kalmış

¹⁵⁴ Öke; Ermeni... , s. 97.

¹⁵⁵ Öke; Ermeni... , s. 96.

¹⁵⁶ Metin; Türkiye Siyasi Tarihinde... , s. 90.

¹⁵⁷ Süslü, Halaçoğlu, Kırzioğlu, Yinanç; Türk Tarihinde... , s. 146.

¹⁵⁸ Metin; Türkiye Siyasi Tarihinde... , s. 90.

¹⁵⁹ Uras; Tarihte Ermeniler... , s. 431.

oluyordu. Ateşli komite üyeleri hemen faaliyete geçerek bir yandan ihtilâl olaylarını planlarken, diğer yandan maddî kaynak için Ermeni zenginlere baskı yapmaya başlamışlardır¹⁶⁰.

Her şeyden önce sınıf şuuru üzerine çalışan ve kendilerini sosyal-demokrat olarak niteleyen komite üyeleri, ilk siyasî programlarında amaçlarını şöyle açıklamışlardır: "Türkiye Ermenistan'ı halkı hakkında şu derin inancı taşıyız: Kesinlikle kendilerinin ilerlemelerine engel olan zincirler kırılmalı ve burası her halde siyasî bağımsızlığa sahip olmalıdır. Bu gayeye varmak için de propaganda, tahrikler, yıldırma hareketleri yapılmalı, akıncı isyan çeteleri kurulmalıdır"¹⁶¹.

Hınçak Komitesi'nin siyasî programı ardından, yöntem olarak neleri, nasıl kullanacağı, siyasi programın IV. kısmında şöyle açıklanır: "Yakın amaca varmanın tek çaresi, ihtilâl ile Türkiye Ermenistan'ındaki şekli alt-üst etmek, değiştirmek, halka genel isyan yoluyla, Türk hükümetine karşı savaş açmaktır"¹⁶². Bu faaliyetlerin vasıtaları:

1- Propaganda: Basın, kitap ve söz vasıtalarıyla, millet arasında, bütün çevrelerde ve özellikle en başta halkın işçi kısmı içinde Hınçak ihtilâl fikirlerini yaymak, onların arasında ihtilâl teşkilâtı kurmak, isyan alayları düzenlemektir.

2- Terör: Türk idarecilerine, hafiyelerine, hainlere, ihanet edenlere karşı ceza olarak terör uygulamak. Terör, ihtilâl örgütünün savunması için bir vasita ve silâh olmalıdır.

3- Akıncı Alayları Teşkilâtı: Hükümet askerlerine karşı koymak için daima hazır savaşçı bir kuvvettir. Genel isyan sırasında bu olaylar öncü alayları görevini yapabilir.

4- Genel İhtilâl Teşkilâtı: Hepsi birbiriyle tam bir birlik teşkil edecek surette bağlı olan, düzenli bir bütünlük gösteren, genel ve ortak yönde yürüyen ve aynı taktiği takip eden ve bir merkezi heyet tarafından sevk ve idare edilen düzenli gruplardan oluşmuştur...

5- İsyen Alayları Teşkilâtı.

6- Herhangi bir devlet tarafından Türkiye'ye savaş açılması, genel isyan, yakın amacın gerçekleşmesi için en elverişli zaman sayılmalıdır.

¹⁶⁰ Kılıç; Osmanlı İdaresinde... , s. 297.

¹⁶¹ Uras; Tarihte Ermeniler... , s. 441.

¹⁶² Öke; Ermeni... , s. 94-95.

Hınçak komitesinin faaliyetleriyle alakalı son olarak da, Trabzon'da İngiliz konsolosu elçisi Sir Philip Gurrie'nin 28 Ekim 1895'te yazdıklarına yer veriyoruz: "Hınçaklılar kendilerini tamamen emniyet içinde buldukları halde, Türkiye'deki ırkdaşlarına hayati dayanılmaz bir hale getiriyorlardı. Amaçları, İslâmları Hıristiyanlara karşı kışkırtmak ve katliamlar çıkartarak memleketi dehşet içinde bırakmaktır. Bütün dünyaca bilinmelidir ki, bu örgütün anarşist bir karakteri vardır"¹⁶³.

1.9.2. Taşnaksutyun Komitesi

Tasnaksutyum sözcüğü, Ermenice'de federasyon anlamına gelip, Rusya'dakiler başta olmak üzere Ermeni grupların bir araya gelmesiyle ortaya çıktığı için bu adı almıştır. Komitenin amacı: Tiflis'teki "Genç Ermenistan", Van'daki "Armenakan" ve "Hınçak" Ermeni komitelerini birleştirmek, Osmanlı Devleti'ne çeteler sokmak, buradaki Ermenileri silâhlendirmek, köylülerden çeteler tesis ederek bağımsızlık hareketini gerçekleştirmektir. Komitenin sloganı ise "Türkü, Kürdü nerede ve hangi şartlarda görürsen öldür. Gericileri, sözünden dönenleri, Ermeni hafiyelerini hainleri öldür, intikam al" şeklindedir. Karl Marx'ın "Bir düzine silâh nakledilecek çete, bir düzine programdan daha tesirlidir" ilkesine dayanmış olmasına karşı komite, net bir programda ortaya koyamamıştır.

Komite kurucuları, Christopher, Mikealian, Stepan Zarian, Simon Zavarian ve Luben Hanagad idi¹⁶⁴.

Taşnaksutyun Komitesi, Karl Marx'ın düşüncelerini temel alarak, Ermeni işçi sınıfı adına çalışmayı amaçlayan, Hınçak Komitesi'yle birleşmek istemiştir. Hınçaklıların kendilerini sosyal-demokrat olarak niteleyip, Türkiye Ermenilerinde olmayan sınıf farkını burjuvaziyi kaldırmayı amaçlamalarına karşı, Taşnak Komitecilerin milliyetçi-sosyalist bir çizgi izlemeleri bu birleşmeyi büyük ölçüde engellemiştir¹⁶⁵.

Taşnaksutyun Komitesi'nin 1892'de ilk programı, Rus teşkilatları örnek alınarak oluşturulmuştur. Program sınıf ve sosyalizm esaslarını kapsamıştır. Komite ilk

¹⁶³ Uras; Tarihte Ermeniler... , s. 442.

¹⁶⁴ Süslü, Halaçoğlu, Kırzioğlu, Yinanç; Türk Tarihinde Ermeniler... , s. 48.

¹⁶⁵ Uras; Tarihte Ermeniler... , s. 442-451.

teşkilatlanmasını Trabzon, İstanbul ve Van'da yapmıştır. Komite üyeleri bağımsız hareket esasını kabul etmişlerdir.

Taşnaksutyun Komitesi, Banka, Yıldız Bombası gibi ünlü olayların dışında, Makedonya hareketini örnek alarak çeteleriyle Anadolu içinde müthiş kanlı hareketlerde bulunmuşlardır¹⁶⁶. Taşnaksutyun komitesi ihtilâlcî Ermeni komiteleri arasında, en uzun ömürlüsü, Ermenilerin hayatını ve mukadderatını en çok etkilemiş olan partidir. Komitenin hiç değişmeyen özelliği ise, bütün dünyaya Türk düşmanlığını yaymak olmuştur.¹⁶⁷

Faaliyetlerini propaganda üzerine yoğunlaştıran Batı bürosu merkezi başta Paris olmak üzere, Londra, Brüksel, Berlin, Cenevre, Roma ve Milano gibi merkezlerde de örgütlenerek Avrupa kamuoyunda da etkili olmaya çalışmışlardır. Doğu bürosu ise Osmanlı Devleti'ndeki tedhiş ve isyan hareketlerini plânlamak ve uygulamakla yükümlüdür. Taşnak Komitesi'nin de hareket yönteminin merkezine terör oturmuş durumdadır¹⁶⁸.

¹⁶⁶ Uras; Tarihte Ermeniler... , s. 442-451.

¹⁶⁷ İler; Ermeni Kilisesi ... , s. 34-36.

¹⁶⁸ Öke; Ermeni... , s. 95-96.

II.BÖLÜM

1909 ADANA OLAYLARI ÖNCESİ ERMENİ FAALİYETLERİ

2.1. 1909 ÖNCESİ ADANA'DA TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Ermenilerin hepsi katil ruhlu insanlar mıydı? 550 yıllık bir birlikteliğin -ki parmak ısırtacak bir birliktelik- ardından, durup dururken mi, akla - hayale gelmedik canice davranışlarla Ermeniler karşımıza çıkmıştır? Yoksa bir şekilde beyinleri mi yıkanmış ve aramıza kötü düşmanlar tarafından kasıtlı nifak tohumları mı atılmıştır? Akli başında, dinî bütün Ermeni hiç yaşamamış mıdır Adana'da?...¹

Adana'da Ermeni varlığı başlı başına bir inceleme konusu olmakla birlikte, uzun bir, coğrafi, kültürel geçmişe sahip olan iki toplum açısından bu soruların gerçekten sorulması ve cevaplanması gereken sorular olduğu kanısındayım. İncelemenin birinci bölümünde, bir Osmanlı tebası olarak, Ermenilerin durumunu ana hatlarıyla da olsa ortaya koymaya çalışılmıştır. Bu başlıkta ise, olaylar öncesinde, Adana'da Türk-Ermeni ilişkileri değerlendirilmeye çalışılacaktır.

İki bin beş yüzyıllık tarihî süreçlerinde, hep sorunlarla boğuşmak zorunda kalan Ermeniler için, Bizans'ın idaresine girmek ayrı bir sürgün, eza-cefa dönemi iken; bu durumdan kurtulmaları ise, Osmanlı Türklerinin hakimiyetine girmeleriyle mümkün olmuştur. Osmanlı idaresinin dinî inanışlarına, kültürel yaşantılarına karışmamaları, azınlıkların askerlikten muaf tutularak, zanaatın her dalına el atıp, ticareti kendilerine mal etmeleriyle her biri ayrı birer lord hayatı yaşar olmuşlardır².

Adana olaylarının Ermeni baş tertipçilerinden Karabet Çallıyan, "Adana Vakıası ve Mesulleri" adlı kitabının baş kısmında, Çukurova'da Ermenilerin durumunun, ticarete,

¹ Nurettin Çelmeoğlu; Adana Ermenileri Üzerine Yazılar, Medya gazetesi, Adana Ağustos-Eylül, 2002, s. 7-13.

² Çelmeoğlu; Adana Ermenileri... , s. 12-18.

zanaatta ve ziraatte yerli Müslim ahaliye nazaran hayli ileri olduğu şekli açık olarak beyan eder³.

Adana ve çevresindeki uzun tarihî birliktelik sonucu, iki toplum yemek âdetlerinden, giyim kuşama, dilsel yakınlıktan, ahlâkî öğelere kadar pek çok konuda içli-dışlı olmuşlar ve bu durum iki toplumda da kalıcı tesirlere neden olmuştur. Onlardan öğrendiğimiz sofralarımızın vazgeçilmezlerinden içli köfte ve cacığa karşı onlar da bizden tarhana çorbasını öğrenmişlerdir⁴.

Ermenice menüde yer alan çeşitlere şöyle bir göz attığımızda, Türklerle-Ermenilerin kadersel tarihî birliktelik yanında, ne kadar çok şeyi paylaştıklarını daha açık görebiliriz: Banir böreg (peynirli börek), bulgur salata, su böregi, cucuk (cacık), musakka, harput köfte, haburga (Kaburga dolması), lulu kebab (lale kebab), mantı, herise (keşkek), dolma, bamya, lavaş, pastırma, souğluk (et sucugu), lahmacun, tas kebab, kavurma, paça, sbanag böreği, yuka (yufka), paklava..⁵.

Adana şivesinin olmazsa olmaz kelimelerinden sayılan ve "artık zaman durabilir, bu güzel an hep böyle sürsün" anlamındaki Allaööşş! kelimesinin Çukurova Türklüğünün olduğu kadar, Ermenilerin de olmazsa olmaz kelimelerinden oluşu gerçekten dikkate şayandır⁶.

Adana'da II. Meşrutiyetin ilânından öncesine kadar Türklerle-Ermeniler çok iyi geçinmişlerdir. Ermenilerin yaşlı erkeklerini Türkler "Dayı" diye çağırırken, dayılar ise kendilerine böyle hitap edenleri "Yeğenim" diye çağırılmışlardır. Türkler Ermenilerin yaşlı kadınlarına "Cici" diye hitap etmişlerdir. Ermeniler bu huzurlu birliktelik sonucu büyük ölçüde yerli şiveyi benimsemiş durumdadırlar. Düğün törenlerinden, şarkılara, şiirlere pek çok şeyi birlikte paylaşmışlardır. Sıcak yaz aylarında yaylalara çıkan Türkler, evlerinin anahtarını fakir Ermenilere vermişler, böylece hem Ermeni aileler yazı bu evlerde geçirmişler, hem de evin bekçiliğini yapmışlardır⁷.

³ Karabet Çallıyan; Adana Vak'ası Mesulleri... , İstanbul Hicri 1335, s. 1.

⁴ Mustafa Onar; Saimbeyli; Ekin Yay. , Adana 1987, s. 9.

⁵ Çelmeoğlu; Adana Ermenileri... , 1-7 Temmuz.

⁶ Çelmeoğlu; Adana Ermenileri... , 17-23 Haziran.

⁷ Damar Arıkoğlu; Hatıralarım, Tan Mat. Yay. , Ankara 1999, s. 41.

Ermeniler küçücük bir endişe dahi duymadan, kendi mülklerinde diledikleri gibi hayat sürmüşler, ekmişler biçmişlerdir. Düşününüz ki bizimkiler, üzümün pekmezi ve kurusu ile yetinirken, Ermeniler Saimbeyli, Kozan, Felçe bölgesinin üzümlerinden fıçı-fıçı mamul şaraplar ihraç etmişlerdir. Sonuçta da Avrupa'dan kese kese altınları alanlar onlar olmuştur.

Gerçekten toplumun en müreffeh unsuru durumundaki Ermeni tacirler, çiftçi Türklerin kredi kapısı durumuna gelmişlerdir⁸.

Ermenilerin idarî manada "mutlu azınlık" durumundaki, konumlarına en güzel örnek ise Kozan için Sultanın yayınladığı özel fermandır:

"Kozandaki şehir idaresi için 4 Müslüman ve 4 de Hıristiyan encümen üyesi seçilsin. Bunlar kentin tüm sorunlarını ve konularını birlikte irdeleyip sonuçlandırsın. Karar safhasında dörde dört eşitlik olursa, bu sefer Kozan kadısı ile Başrahip sadece ekmek ve su verilerek bir odaya sokulsun. Bunlar kendi aralarında anlaşınca kadar da kapıları açılmasın..."⁹. Bu ferman, Osmanlı Yönetiminin sadece birlikte yaşamaya değil birlikte idareye de ne derece önem verdiğinin açık örneğidir.

Adana'da yaşayan Türk - Ermeni unsur yakından incelenirse, ne kadar samimi, ne kadar içten-uyumlu ilişkilerin sürdürüldüğü gayet rahat görülebilir. Adetâ kilise ve camiye gitmekten başka farklılıkları kalmamış durumundadırlar. Hemen pek çoğu da aynı dili konuşmaktadır.

Başta sorduğumuz sorulara cevaben; Adana'daki Türk-Ermeni ilişkilerinin isyan öncesi ve isyan sonrası şeklinde incelenmesi gerektiği konusu ortaya çıkar. Bu derece uzun birliktelikte, son derece uyumlu iki unsurdan Ermeni toplumun, adeta aynı sofrada oturup, aynı tasta su içtikleri Adana Türklüğüne karşı bir anda değiştiği, azılı birer düşman haline geldiğini düşünmek, olaylara tek pencereden, sathî olarak bakmak olur. Bu bağlamda, Adana olaylarında, Ermeni komitecilerin olduğu kadar, yabancı parmakların da Türkler aleyhindeki garazkâr faaliyetlerini devamlı surette aklımızda buldurmamız gerekir. Ermenilerin üzerlerinde oynanan oyunları farketmeyip, bu oyunlara alet olmaları, 550 yıllık birlikteliğin sonunun kan lekeleriyle, hem de uzun

⁸ Çelmeoğlu; Adana Ermenileri... , 17-23 Haziran.

⁹ Çelmeoğlu; Adana Ermenileri... , 17-23 Haziran.

süre birlikte yaşamış kardeş kanı lekesiyle kirlenmesine sebep olmuştur. Bu büyük birliktelik, kendilerine verilen onca nimetin kadrinin bilinmeyip, Ermenilerin uzun yıllar ekmeğini özgürce yedikleri sofraya ihanetleri ve sofrada beraber oturdukları yakın arkadaşlarını arkadan hançerleme ile sonuçlanmıştır.

2.2. II. MEŞRUTİYETİN İLÂNININ ERMENİ TOPLUMUNA ETKİLERİ

II. Meşrutiyet'in ilânı ile birlikte bütün yurdu saran hürriyet coşkusu Adana'yı da sarmıştır. Büyük çoğunluk tarafından, Meşrutiyet'in ilânı, her şeyde tam bir serbesti şeklinde algılanmış ve ülkede kısa süreli de olsa olumlu bir hava hakim olmuştur¹⁰.

Beyoğlu Ermeni kilisesinde yapılan merasimde konuşan Hınçak komitesi erkânından Sabahgülyan: "Osmanlı meşrutiyeti ilân edilmiş olduğundan biz Hınçaklar temayüllerimizi, ihtilâl fikirlerimizi terk ediyor ve faaliyetlerimizi ülkenin terakkisine tahsis ediyoruz" demiştir. Taşnakların ise aynı merasimde "Bütün kuvvetleriyle meşrutiyeti muhafazaya çalışacaklarını, Devlete bağlı bütün unsurların bu gayeye doğru yönelmeleri için genç Türklerle işbirliği yapacaklarını" söylemeleri kısa süreli bu olumlu havanın tesiriyle olsa gerektir¹¹.

Kısa süren bu olumlu hava yerini, az zaman sonra Hınçak ve Taşnak Komiteleri'nin açıktan isyan hareketlerine bırakmıştır. Yine bu muzır faaliyetleri bire bir yürüten komitelerin sayısı da hızla artmıştır. Ermeni komiteciler kurdukları okullarda, kulüplerde, her türlü teşkilât sahalarında Ermeni bağımsızlığı telkiniyle, isyan hareketlerine zemin hazırlamak rolüyle karşımıza çıkar olmuşlardır. Bu yolda her türlü maddî ve manevî aracı kullanmayı mübah gören komiteciler için, Ermeni milliyetçilik duygularının canlanmasında dergi ve gazeteler de en etkin şekilde kullanılmıştır¹².

¹⁰ Cemal Paşa; Hatıralar, nşr. Behcet Cemal, Çağdaş yay. , İstanbul 1977, s. 414.

¹¹ Necla Başgün; Türk - Ermeni İlişkileri, Töre-Devlet Yay. , İstanbul 1973, s. 63.

¹² Abdullah Yaman; Ermeni Meselesi ve Türkiye, Otağ Yay. , İstanbul 1973, s. 107-115, Halil Metin; Türkiye Siyasi Tarihi'nde Ermeniler ve Ermeni Olayları, Millî Eğitim Yay. 2437, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 62, Araştırma İnceleme: 32, İstanbul 1992, s. 119-120.

27 Temmuz'da (1908) siyasî suçluların, 28 Temmuz'da adi suçluları kapsayan genel affın ilânı sonrasında, eski Ermeni ihtilâlciler hapisshaneden çıkar çıkmaz daha yoğun faaliyetlere başlamışlardır. Hınçak partisi bu kısa süreli olumlu havadan yararlanarak seçimlere İttihat ve Terakki ile işbirliği içine girmiş ve pek çok Hınçak-Taşnak mahallî liderinin mebus olarak seçilmesi sağlanmıştır. Doktor olan ve Hınçak Komitesi'nin ileri gelenlerinden, Murat takma isimli Hamparsum Boyacıyan Keşan mebusu olarak bunlardan sadece biridir¹³.

Bu dönem kötü niyetli kimselerin, kötü emellerini gerçekleştirmek için arayıp da bulamadıkları bir fırsat olmuştur. Komiteciler için bu fırsattan yararlanmak elzem görülmektedir¹⁴. Abdurrahman Şeref Efendi, bu günleri; "hürriyeti herkesin her istediğini yapabilmek olarak algıladığı, azınlık unsurların kavmî hislerinin tahrik edildiği, tarihî geçmişlerinin hatıra gelerek, her yerde kulüpler, siyasî cemiyetler kurulduğu bunun da Osmanlı Hüviyetini büyük ölçüde bozduğu" şeklinde özetler¹⁵.

İngiliz Büyükelçiliğince kaleme alınan rapora göre anayasa gereğince herkes silâh taşıyabiliyordu. II. Meşrutiyet'in yarattığı zevkle binlerce silâh, tabanca satın alınmıştır. Okula giden çocukların ellerinde bile silâh görülmeye başlanmıştır. İngiliz Konsolos yardımcısı Binbaşı Doughty Wylie'nin Büyükelçi Lowther'e gönderdiği rapora göre, anayasanın yeniden uygulanmaya başladığı andan itibaren, Vilâyete 40.000 silâh, revolver ve otomatik tabanca girmiştir. Bu duruma bir de vilâyet idaresinin korkak adil olmayan, olaylara doğrudan müdahalede yetersiz idaresi eklendiğinde halkın psikolojisini anlamak sanırım zor olmasa gerekir¹⁶. Ermenilerin bil-umum meşrutiyet bahanesiyle komitecilik faaliyetlerini yoğunlaştırmaları, silâhlanma çabaları katliam yapılacağı yaygarası, bölgedeki iki toplumun da bir birine tereddütle korkuyla, nefretle bakmasına sebep olmuştur.

¹³ Ayfer Özçelik; Sahibini Arayan Meşrutiyet, Tez Yay. , İstanbul 2001, s. 272-273.

¹⁴ Ahmet Şerif; Anadolu'da Tanin, neşr. Çetin Börekçi, Kavram yay. , İstanbul 1977, s. 169., Bkz: Meşruti yönetimin algılanış biçimi ile ilgili, Divan-ı Harb mazbatası, Tanin 14 Recep.

¹⁵ Özçelik; Sahibini Arayan... , s. 276.

¹⁶ Selahi Sonyel; İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları, Türk Tarih Kurum Yay. , Ankara, 1888, s. 31, Ziya Bildirici; Adana'da Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar ve Ermeni-Fransız İlişkisi, Köksal-Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar yay. , 15 sistem ofset, Ankara 1999, s. 43-44.

Van İngiliz konsolos yardımcısı Dickson'un belirttiğine göre Ermeniler "şimdilerde, en kötü politikacıların, göze batan, kibirli ve küstah taklitçisi" durumundadır¹⁷.

Meşrutiyet sonrası, durumun suistimali yolunda en yoğun komite faaliyetlerinin Adana'da yapılması şaşırtıcı değildir. Çünkü Rupinyan krallığının hüküm sürdüğü Kilikya'yı diriltmek ve burada bir Ermenistan kurma gayesi, Ermeni komitecilerin doğrudan Adana'ya kilitlenmelerine ve buradan bağımsızlığa ulaşılması gerektiği fikrine saplanmalarına sebep olmuştur. Yine bu bölgede başlatılacak bağımsızlık hareketine yabancı müdahalesinin de çok kolay olması, Ermeni komitecilerinin propaganda ve faaliyet alanı olarak burayı merkez seçmeleri sonucunu doğurmuştur¹⁸.

Ermenilerin Adana merkezli faaliyetlerini çok yönlü olarak her gün biraz daha arttırarak sürdürmeleri, 1909 Adana-Ermeni olaylarına neden olmuştur.

2.3. 1909 ADANA OLAYLARININ ORTAYA ÇIKIŞINDAKİ AMİLLER

19. yüzyıla gelindiğinde, hemen bütün Osmanlı topraklarında olduğu gibi, Adana'da da Ermenilerle yaşanan uzun ve iç içe tarihî birliktelik, yerini, kasıtlı garazkâr ve büyük Ermeni krallığını¹⁹ kurma yolunda, komitecilerin, papazların en yoğun ve amaca en yakın son sahneleri tezgahlayıp, oynadığı döneme bırakmıştır. Bu döneme kadar, Ermeni toplum ile Türk toplumu arasını bozma yolundaki çabalar tam amacına ulaşamamış iken, 19. yüzyılda iki tarafta birbirine şüpheyile bakar hale gelmiş ve bilhassa Ermeni kentli-köylü nüfus arasında isyan, terör, isyan fikri yer bulur olmuştur. Komitecilerin çete başlarının planları bundan sonra daha da kolay tatbik edilir bir hal almıştır.

Adana olaylarında, Ermeni komitelerin amacını, Çukurova'da Kilikya Ermeni krallığını kurmak olarak açıklayan Avedis Sisliyan, sıkı yönetime verdiği ifadesinde durumu şöyle açıklar: "Bundan sekiz ay evvel İstanbul'da neşr olunan Ermenice Pozantiyon gazetesinden, bir nüshası elime geçmiştir. Okuduğumda Ermeni komitelerinin isyana hazırlanmakta olduğundan ve Ermeni kulüplerinin kötü düşüncelerini yaymak için açılıp, zararlarını önlemek için kapatılmasından bahsediyordu. Zaten benim hükümete

¹⁷ Sonyel; İngiliz Gizli Belgelerine Göre... , s. 29.

¹⁸ Uras; Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge yay. , İstanbul 1976, s. 551.

¹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mektübi Mühimne Kalemi, Dosya No: 500/ Gömlek No: 57, Belge adadı: 1,1307 Za. 04.

fesatın önünü almalarını ihtar etmiştim. Binaenaleyh komiteler Gökdereliyan, Çallıyan ve Zakarya Bizdikyan'ın kumandasında olduğundan bu isyanı tertip edip, vilâyeti bu hale getirdiler. Bunların maksadı bir yabancı müdahale meydana getirip Kilikya Krallığını" tesis etmektir²⁰.

Cebeli Bereket mutasarrıfı Mehmet Asaf, Muşeg ve komiteci arkadaşlarının da aynı ideal uğrunda bir fedai gibi çalıştıklarını anılarında şöyle anlatır: "Tam Kıbrıs'ın karşısında bulunan Dörtyol'un ıssız iskelesine binlerce silâh ve cephaneye çıkartarak buralarda pazarlarda satılan asker sergileri gibi silâh sergileri kurdurmuş olan Muşeg, halkı mutlaka silâh satın almaya zorlamış ve onları İslâmların kendilerini keseceklerine inandırmıştı. Bu heyet ellerinde Ermenistan bayrağı olduğu halde bu geziyi toplu olarak atlarla yapmışlardır. Muşeg'i Kafkas Ermenilerine benzer üç köşeli belirgin işareti taşıyan kalpaklı, ayakları dizlikli tek tip elbise giyinmiş, postallı adıyla tanınan 300'ü aşkın milis askeri ve bunlara Amerika ya da Rusya'da askerlik öğrenen Ermeni fedailerinden subaylar tayin ve her gün bunları dağlarda talimle yetiştirmişti²¹.

Bu bağlamda Ermeni komite başları nüfus yoğunluğu, silâhlanma, menfi propaganda, hükümete baskı, Çukurova'da mülk sahibi olma gibi planlı girişimlerini, arttırmışlardır. İsyân ortamının hazırlanmasında, olaylar öncesi Ermenilerin kasıtlı faaliyetleri ile ilgili icraatları alt başlıklar halinde aşağıda açıklanmıştır.

2.3.1. Ermeni Nüfus Yoğunluğunun Artması

Kilikya bölgesi Rupinyan Ermeni krallığının merkezi olması, yakın Ermeni iskân mahallerinden isyan için kolayca nüfus yoğunluğunun sağlanabilmesi, Mersin-İskenderun limanları vasıtasıyla yabancı müdahalesinin kolay olması gibi sebeplerden dolayı, Ermeni krallığının yeniden ihyası için merkez ittihaz edilmiştir²². Rupinyan Ermeni krallığının hüküm sürdüğü Kilikya bölgesinde, Ermeni krallığını tekrardan kurmak kutsal ve biricik gaye durumuna gelmiştir.

¹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mektûbi Mühimne Kalemi, Dosya No: 500/ Gömlek No: 57, Belge adadı: 1,1307 Za. 04.

²⁰ Çallıyan; Adana Vak'ası Mesulleri... , s. 38.

²¹ Mehmet Asaf; 1909 Adana Olayları ve Anıları, Çev. İsmet Parmaksızoğlu, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1982, s. 7.

²² Uras; Tarihte Ermeniler... , s. 551.

Gerek isyan hareketi ve gerekse isyan sonrası bölgede hak iddia etmek yönünden, isyan hareketine girişen toplulukların genel siyasetlerinin ana unsurlarından olan, bölgeye çevre merkezlerden nüfus iskân etmek, Ermenilerde de, isyanı öncelikli unsurlarından sayılmıştır.²³ Kilikya bölgesinde mümkün olduğu kadar Ermeni nüfusu yığmak, Ermenilerin bölgede hem maddî, hem de manevî olarak güçlenmeleri demektir. Bu amaç doğrultusunda Maraş, Zeytun, Van, Harput, Diyarbakır, Bitlis²⁴ gibi illerden, zihni kurulacak Ermeni krallığı ile dolu ve Türkleri ne şekilde olursa olsun! bölgeden atılması zorunlu unsur olarak gören pek çok Ermeni, boş arazilere yerleştirilmiş ve bir ailelik Ermeni evleri, beş-altı aileyi barındırır hale getirilmiştir²⁵.

Baş tertipçi Muşeg Episkopos "Adana Katliamı ve Tertipçileri" adlı eserinde bu gerçeği kabul ederek, şöyle açıklar: "Hükümetin resmî kayıtlarına göre, Ermeni evlerine nüfus kayıt ettirilmeden, beş-altı aile yerleştirildiği ve yalnız 1319'dan 1325'e kadar olan zaman içindeki faaliyetler sonucu olarak Adana'da Ermeni nüfusunun yüzde kırk oranında artmış olduğu anlaşılmaktadır²⁶. Olaylar esnasında Cebeli Bereket mutasarrıfı olan Mehmet Asaf'ın anılarından Ermeni nüfusunun artışı takip edecek olursak: O sıralarda sadece Dörtyol'da eli silâh tutan ve silâhlendirilmiş tam 50.000 Ermeni vardı ki, bir hanede 20-30 silâhlı fedai oturuyor, diğerleri bunların cümlesini sözde pamuk rekoltelerini toplamak için güya işçi olarak bulunduruyorlardı. Taşnakların teşvikiyle Kilikya Ermenistanını yaratmak için, toplanmış silâhlı ve talimli Zeytunlu, Vanlı, Rusyalı, Muşlu, Bitlisli Ermenilerdir ki, Muşeg bunları boş arazilere kasıtlı olarak, amacını gerçekleştirmek için yerleştirmiştir²⁷.

İngiliz belgelerinde ise durum "Arpa toplamak için Maraş'tan pek çok Ermeni geldiği için, o sırada Adana ve çevresindeki köylerde normal sayıdan çok daha fazla Ermeni bulunuyordu" şeklinde ifade edilmektedir²⁸.

İngiliz kaynakları Adana ilindeki, Ermeni nüfusu 393.000 kişilik toplam nüfusun sadece 75.000'lik kısmını, Türklerin ise geriye kalan 290.000'lik kısmını oluşturduğunu

²³ Recep Karacakaya; 1909 Adana Ermeni Olayları, s. 1.

²⁴ Alper Gazigiray; Osmanlı'dan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terör Örgütünün Kaynakları, Gözen Kitapevi, İstanbul 1982. S.201, Uras; Tarihte Ermeniler ... , s. 551.

²⁵ Metin; Türkiye Siyasi Tarihinde... , s. 34.

²⁶ Uras; Türk Tarihinde... , s. 550, bkz.: Divaniharp Mazbatası, Tanin 14 Recep.

²⁷ Asaf; 1909 Adana... , s. 14.

²⁸ Sonyel; İngiliz Gizli Belgelerine Göre, s. 32, bkz. BOA, Y. MTV. 58/60, 1, 1309 C 26.

kaydederken, Türk kaynaklar 408.563 kişilik toplam nüfusun 57.686'sını Ermenilerin, 341.903'lük kısmını ise Türklerin oluşturduğunu belirtmektedir²⁹.

Mevcut olan bu durum ise Ermenilerin nüfus olarak bölgede ne derecede bir azınlık teşkil ettiğini açıkça ortaya koyarken, çevre illerden, köylerden bölgeye, Ermeni nüfusun mutlak surette kaydırılmasını zorunlu kılmıştır. Yine gerek isyan hareketinde azgın ve baskın çıkmak ve gerekse olaylarda başarı sağlanırsa, bölgede hak iddia etme açısından nüfus yoğunluğu sağlama zorunluluğu Ermeni komiteciler tarafından olmazsa olmaz unsur olarak görülmüştür.

Bu durum ve düşüncenin kaçınılmaz bir sonucu olarak Adana bölgesinin, kurulacak Ermeni krallığının merkezi seçilmesi ardından, Bahçe, Kadirli, Kozan ve Saimbeyli dışında, Adana ve diğer kazalarda, Ermeni nüfusun miktarı gözle görülür şekilde artmıştır³⁰.

Berlin Kongresi sırasında Loris Melikof, Episkopos Horen Narbey'e yazdığı mektupta, "Kafkasya için size bir şey yoktur, siz aşağısı için çalışınız" demesi³¹, Rusların da güdümü ve desteği doğrultusunda, Ermenilerin Çukurova ve çevresinde Ermeni nüfusun miktarını arttırmak için neden gayret sarf ettiklerini ortaya koyar mahiyettedir. Hükümetin resmî kayıtlarından anlaşıldığı üzere, Ermeni evlerinde, nüfusta gösterilmeden beş-altı aile yerleştirildiği ve yalnız 1903'ten 1909'a kadar olan zaman zarfında, Adana'da Ermeni nüfusun yüzde kırk oranında arttığı anlaşılmaktadır³².

Bu kaba nüfus yoğunluğunun sağlanması amacıyla çevre illerden Ermeni halkın bölgeye gelmesinden başka, Ermeni fesat komitesinden pek çok kişinin Adana'ya giriş için uğraştıkları, bunun önlenmesi için gereken tedbirlerin alınmasına dair emirden, hükümetin de durumdan haberdar olduğunu ve rahatsızlık duyduğunu arşiv kaynaklarından öğrenmekteyiz³³. Komitecilerin Adana'ya akın etmeleriyle alâkalı olarak; Kumkapı olaylarına karışmış olan İstephan'ın Adana'ya gelerek, ihtilâl hareketlerine katıldığı ve muzır faaliyetlerde bulunulduğunun öğrenilmesi üzerine, biran

²⁹ Özçelik; Sahibini Arayan Meşrutiyet... , s. 283.

³⁰ Y. Ziya Bildirici; Adana'da Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkisi, Köksal-Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar yay. , 15, Sistem ofset, Ankara 1999, s. 44-45.

³¹ Uras; Tarihte Ermeniler... , s. 552.

³² Bildirici; Adana'da Ermenilerin... , s. 45.

³³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi ZB. ; 321/93, 1, 1323 L 20, ZB. , 320/109,1,322 Z 13.

³³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi ZB. ; 321/93, 1, 1323 L 20, ZB. , 320/109,1,322 Z 13.

evvel yakalanıp, gereğinin yapılması üzerine çekilen telgraftan isyan hareketi için çete başlarının ortalığın karıştırılıp olayların başlatılması için, Adana bölgesine akın ettiklerini çekilen telgraflardan öğrenmekteyiz³⁴.

Sonuçta, Adana şehir kahveleri, gecekondu mahalleleri, boş araziler, doğudan getirilmiş, çoğu işsiz, güçsüz, cahil zihni bulanık binlerce kişiyle kaynamaktadır³⁵. Bu durum ise kargaşa ortamının yaratılması için, Ermeni komitecilerin, arayıp da bulamadıkları, onlara büyük kolaylık sağlayacak en müsait durum görünümündedir.

2.3.2. Ermenilerin Olumsuz Davranışlarıyla Gerginliği Arttırmaları

1908'de II. Meşrutiyetin ilânının hemen ardından, bütün toplumdaki genel olumlu hava, Ermenilere de yansımış olmakla beraber, bu durum çok sürmemiş ve Ermeni komiteciler, yoğun olarak muzır faaliyetlerine devam etmişlerdir³⁶. Adana o tarihlerde bir kıvılcım bekleyen barut fıçısını andırmaktadır. Bu durumun en itiraz edilmez şekli İngiliz sefaretinin olaylarla ilgili raporunda görmemiz mümkündür: "Meşrutiyet'in ilânından Adana'da kimse memnun olmadı. Türkler artık hakim durumda olmayışları düşüncesini nefretle karşılıyorlardı. Ermeniler bağımsız bir idareyi hemen başlatmak istiyorlardı. Rumlar, kendileri tarafından hazırlanmadığı ve eski sistemde malik oldukları bazı kolaylıkları kaybedeceklerini gördükleri için Anayasaya itimat etmiyorlardı..."³⁷.

Ermeniler Adana'da meşrutiyetle birlikte kazandıkları hak ve eşitlikleriyle kibirleniyorlar ve verilen hakları suistimal ederek kötüye kullanıyorlardı. Ermenilere verilen anayasa ve ulusal kurultay Ermeni aydın ve komitecilerin şımarıklıklarını bir kat daha arttırmaktaydı³⁸. Mehmet Asaf'ın da belirttiği üzere; "hükümetin emir ve kanunlarının Ermeniler üzerinde hiç bir tesiri kalmamış, iftira ve şerlerinden küçük memurlar dahi korkmaya başlamıştır. Vergiler toplanamaz iken, yasak inşaatlarda durdurulamaz olmuştur. Dörtyol iskelesinde kışlalar yapılmış, gündüz yıkılan gecekondu gece tekrar inşa edilir olmuştur"³⁹.

³⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perekende Evrakı ASJ. 22/49,1,1307 Z 29.

³⁵ Şerif; Anadolu'da Tanın..., s. 170.

³⁶ Uras; Tarihte Ermeniler..., s. 560, Özçelik; Sahibini Arayan..., s. 274.

³⁷ Kamuran Gürün; Ermeni Dosyası, Türk – Tarih Kurumu Yay., 3. Baskı, Ankara 1985, s. 173.

³⁸ Sonyel; İngiliz Gizli Belgelerine Göre..., s. 31, Bildirici; Adana'da Ermenilerin..., s. 29.

³⁹ Asaf; 1909 Adana..., s. 33.

Ermeniler artık bağımsızlık fikrini çok yönlü olarak işler olmuşlardır. Söylenen şiirlerden, oynanan piyeslere, işlenen armalardan, küçük olaylarda atılan naralara, işlenen tema hep aynıdır. Yani Türklerin ortadan kaldırılması ve Büyük Ermenistan'ın kurulmasıdır.

Divan-ı Harp üyelerinden İttihat ve Terakki'ye mensup bir kaç üyenin o günlerde Ermeni şımarıklığının tahlili için yayınladıkları bir beyannameyi Mehmet Asaf'ın anularından takip edersek, amacın ne olduğunu ve ortamın nasıl bir kaos ortamına çevrilip herkesin birbirinden şüphelenir hale getirildiğini daha kolay anlayabiliriz: Hınçak komitesine mensup olup, 13 Kanunusani 1909 tarihli nüshasının birinci sayfasında yaşasın Sason, "Yaşasın Hınçakyan Fırkası" yazılı ve Kozan mebusu Hamparsum Boyacıyan Mirat Efendi'nin büyük kıtada resmi basılıdır. Daha sair komite efradının silâhlı kıyafetle ve subay elbiseleriyle resimleri mevcuttur.

Büyük ve mücessem Ermenistan arması ve haritası, bu armanın tepesinde Ermeni kiliselerine mensup Ermeniy'ül-ibare Hınçak kelimesi yazılı çanın etrafında Ermenistan bayrağı ve bayrağa bağlı evvelce Sason ve öteki vilâyetlerde kestikleri Türklerin kafalarını bir yığın haline getirip, resmini almışlar. Kafaların üstünde Ermeni bayrağını ve karşısında ayak üzerinde bir kız resmi ve hançer şeklinde bir bıçak ve diğer elinde papaz ve murahhaslara mahsus uzun bir asa çizilmiştir. İşte bu armanın bayrağı karşısında, yani büyük tablonun etrafından gene bu Boyacıyan'ın kardeşi, Hınçak mektep muallimi Cerayer Dabakyan Tahtasakaloğlu, Bedres Mahtar Mumciyan, Tükelyan, Kalost Antarsıyan, Manok Nalbadyan, Mihran Malascıyan ve daha pek çok komitecilerin resimleriyle, Hınçak komitesinin piyade efradından, o neferin mavzer tüfeğiyle nişan alırken gösteren resimleri vardır.

Armanın baş ve yan taraflarında istiklâli müs'ır kelimeler yazılıdır. Resimler arasında patlamış ve patlamamış humbara ve bombaların şekilleriyle, tüfek, bıçak, balta, rovelver, keser .. vs. den mürekkep Ermeni arması ve bu armanın etrafında Hınçak ve Aran gazetelerinin serlevhaları...

Meşrutiyetin ilânından sonra bir tarafında Türkçe Ermeni arması ve diğer tarafta Kayseri, Mersin, Ocak ibareleri yazılı ve armaları basılmış sigara kağıtlarının imal ve satışları, bu sigara kağıtlarının yapraklarında ihtilâl alameti olmak üzere kırlangıç kuşu

resmi bastıkları gibi, Fransızca ve Latin harfleriyle ve Türkçe "Sönmez" kelimeleri yazılıdır..."⁴⁰.

İstanbul'dan Yakosinyan imzasıyla gene Hamidiye'de Öreklili Simon'a gelen mektupta 5 yaşından 75'e bütün Türklerin kafası kesilmedikçe, güven altında olunamayacağı açıkça yazılı olup, yine Ermenilerden Arabacı Nişan'ın tahkik heyetine Hamidiye'de oturan Serkis'in evinde, bir fesat olayını görüşmek ve tertiplemek için toplanmış olduklarını, toplantıda papazın dahi bulunup Ermeni cemaatine bir taraftan silâh dağıtmakta, diğer taraftan da, Kilikya ülkesinde yaşayan Türklerin tümünü yok etmekle ancak Ermeni krallığının kurulabileceğine dair nutuk irat etmesini açık olarak beyan etmesi, gerçekten dikkate şayandır⁴¹.

Gerginliğin son noktaya ulaşması için Ermeni çete başları, planladıkları oyunlarını çok mahirane şekilde tezgahlayıp sergiler olmuşlardır. Bu durumun açık tezahürünü ise yine M. Asaf'ın Ermenilerin Muşeg aracılığıyla yayınladıkları dedikodulara örnek olmak üzere gönderdiği telgraflardan takip edelim:

Adana Vilâyetine Şifre:

Bugün bizzat Dörtüol'a gelinerek mesele araştırıldı. Öyle kargaşaya delalet eden bir hal ve fikir olmadığı anlaşıldı. Payas'ta iki ay önce olan bir tartışmada, Müslüman olan biri güya, bir Hıristiyan'a sözde "siz görürsünüz biz size neler yaparız" demiş. Yumurtalık müdürü de onu hapse atmış. İki gün sonra yine Ermeni ileri gelenlerinin iltimasıyla salıverilmiş olmasından çıkarılmıştır. Görülüyor ki cürmü isbata şahitlik edenlerde, herifi tahliyeye aracı olanlar da aynı kişiler yani Ermenilerdir. İki gece evvel Ocaklı değirmenine silâh atılarak, bir çocuğun da korkudan ölümü yaygarası ise, Adliyece icra kılınan tahkikatla bir kaç yüz haneli köyde ne silâh işiten ve ne de kurşun izine rastlayan biri olmadığı gibi, korkudan öldüğü iddia edilen çocuğun da bir aydan beri kızamıktan hasta olup, otopsi sonucunda fennen sabit olmuştur. İşte bu kışkırtma ve tertiplerin kaynağı Muşeg olup, tahrirat müdürü ile müftünün de bunları particilikle körüklemekte şüphe olmadığından, bunlar hakkında da açıkça önlemlerin alınması gerektiğine dair⁴².

⁴⁰ Asaf; 1909 Adana... , s. 22-24.

⁴¹ Asaf; 1909 Adana... , s. 26-27.

⁴² Asaf; 1909 Adana... , s. 37, Sonyel; İngiliz Gizli Belgelerine Göre... , s. 39-44.

Dünyada saygın yazarlardan Frankfurter Zeitung'un, Adana ve dehşet günleri adında yazdığı üç büyük yazıdan, dikkatli ve usta bir yazarın ince yorumları ile birlikte samimi ve acı duyan bir kalbin düşünceleri ve şikayetleri şöyledir:

"Ermeniler, Müslümanları tahrik edebilecek dikkatsizlikler yaptılar". Tarihî trajedilere, kulüplerin faaliyetlerine, gösterişli oyunlara, budalaca ve çocukça (Yaşasın Ermenistan) lara ait ayrıntılardan sonra, "tabii milli ırkçılığın bu dirilişi hükümetçe çabuk görüldü. Ermeniler, sersemce ve gurur dolu gösterilerle meşgul iken, dillerine ve duygularına serbestçe meydan verilmişken, beri tarafta da Türk ajanlar karanlıkta onların hareketlerini gözetliyorlardı" diyor⁴³.

Alman yazarın bu açıklamasına, Taşnaksutyun gazetesi de şunları ekler:

"... Daha Kilikya felaketinden önce, meşrutiyetin ilânından beri, yabancı ülkelerde bir takım yayımlar, bu acınacak psikolojik hareketlerin (Ermeni ırkçılığı) örneklerini göstermektedir. Şimdi ise olaydan sonra artık dillerin gemi yoktur. Türk milletine hitaben ne kadar tasavvur olunamaz nitelikler varsa kullanıyorlar. Bunların içinde köpek, vahşi kelimeleri en hafifidir. Bildirilerde noksanı tamamlıyor. Yabancı ülkelerde sıcaşık koltuklara kurulmuş, hiçbir güç ve kuruluşu temsil etmeyen gruplar, kişiler (felaket) dolayısıyla seslerini yükseltmeyi kendileri için bir vazife kabul ettiler ve komşularına hitaben yüksekten atıp tutmalara, gürültülü meydan okumalara, sakat davranışlara, feryatlara başladılar. İntikam ve düşmanlığı kudretsiz çırpınmaları... Ermeni gençler beyinsizce övünme ve gürültüyle gururla, ortalığı gürültüye boğuyorlar ve iş yapıyoruz sanıyorlar. Ancak kendilerinden bir nokta bile değişmemiş olduğunu ve oradaki dolu dizgin hareketlerin bedelini buradaki halkın ödeyeceğini unutuyorlar..."⁴⁴

Ermenilerin, Müslümanların dinî ve millî inançlarına tecavüz etmeleri, Müslüman evlerine haç işaretleri çizmeleri, sokaklara tehdit edici yazılar yazmaları⁴⁵, Müslüman ahalide kesin olarak, Ermenilerin çok yakın bir dönemde isyan hareketine girişerek, Türkleri katl edecekleri yargısını her gün biraz daha derinleştirmiştir⁴⁶. Bu durumun

⁴³ Uras; Tarihte Ermeniler... , s. 566.

⁴⁴ Uras; Tarihte Ermeniler... , s. 567.

⁴⁵ Yaman; Ermeni Meselesi... , s. 122.

⁴⁶ Gazigiray; Osmanlı'dan Günümüze... , s. 201, Kasım Ener; Adana Tarihi ve Tanıtımına Dair Araştırmalar, Kayı yay. , 7. baskı, İstanbul 1986, s. 314. , Metin; Türkiye Siyasi... , s. 124.

doğal bir sonucu olarak ise, şimdiye kadar kardeşten öte olan iki toplum en küçük bir olayda birbirine silâh çekecek duruma gelmiştir⁴⁷.

Ermenilerin isyan edeceği fikri⁴⁸ sadece halk arasında yayılan bir söylenti değildir. İncelenen arşiv kaynaklarından vilâyet yönetiminin de mevcut durumdan endişelendiği ve bilhassa Ermenilerin yoğun bulunduğu kaza mutasarrıflarına gönderilen telgraflardan, Ermenilerin her an bir şuriş başlatabilecekleri için, dikkatli olunması, gerekli bütün tedbirlerin alınması yolundaki telgraflardan öğrenmekteyiz⁴⁹. Ermeni hareketliliğini birebir takip eden ve bu gidişin gidiş olmadığı, hatta bu kötü gidiş durdurulamadığı, gerekli tedbirler alınamadığı takdirde, iki toplum için de acı ve ağır olayların vuku bulabileceğini tespit eden, bilinçli, önder kimseler, vilâyetin sulh ve selameti için vilâyet idaresine gönderdikleri mektuplarda şu hususlar üzerinde durmuşlardır:

"Ermeni şurişinin engellenmesi için yapılması gerekenler: Vilâyet katibesinden İvadi efendinin, Adana murahhas reisi Mıgırdıç Efendi, cemiyetin ikinci reisi Gökdereliyan, mahkeme-i ticaret azasından Mihran Efendi gibi iki toplumu birbirine düşürmek için bütün faaliyetleri açıktan açığa yapanların acilen ya görevden alınmaları, ya da bir başka yere sürülmeleri gerektiğine dair...

Adana'nın Ermeni müfsitlerinin merkezi olup, 5 cemaatleri vardır. Cebeli Bereket, Mersin, Tarsun, Maraş, Zeytun, asıl merkez ise Adana'dır. Adana'da Ermeni fesedesini kontrol ve icraatlarını ifa ettiren reis-i evvel Ermeni murahhas Mıgırdıç ilk reis-i sani Gökdereliyan'dır. Seyhan nehrinin öbür cihetindeki çiftliklerde içtimalar yaptıran Ermeni çeteler farklı bölgelere dağıtılmaktadır. Yine Ermeni hareketini destekleyenler Adana müdde-i umumu, Ermeni'den dönme Yusuf Recai ve mahkeme-i istinaf a'zası İstephan, mahkeme-i bidayet azası Gökdereliyan'dır. Bunlara karşı gereken tedbir alınmalıdır...

Ermenilerin nüfus yönünden azınlık olmalarına rağmen, giriştikleri entrikalara, bazı Müslim ahaliyi de bulaştırdıkları, bunun da önlenmesi gerektiği.

⁴⁷ Bildirici; Adana'da Ermenilerin... , s. 47, Sonyel; İngiliz Gizli Belgelerine Göre... , s. 29.

⁴⁸ Camal Paşa; Hatıralar, s. 426 , BOA.A.MKT. MHM; 502 /67, 3 ,1039 Ş. 11, YPRK.BŞK. ; 51/163, 2, 1314 Z. 10.

⁴⁹ BOA. YPRK. UM. ; 37/122,1,1314 Za 09, YMTV. ;80/193,4,1311 M 25, YMTV. ;58/60,1,1309 C 26.

Sis Katogigosluğunda Ermeni krallığının tahtı bulunmakta olup, bu tahtın tekrar kurulması, onların millî hedefleri haline gelmiştir. Ermeni ihtilâliyesinin temeli, millet sevdasının doğduğu zamana kadar gidip, her fırsatta millî hareketlerini devam ettirmeleri sonucu bu derece güçlenmişlerdir.

Ermeniler azınlık olmalarına karşı, idarî kadrolara, müfettişliğe, müdde-i umumi, mahkeme reisliği gibi yerlere İslâm ahaliyi geride bırakacak ölçüde yerleşmiş olup, buralara daha da fazla Ermeni memurin yerleştirmek için büyük gayret sarfetmeleri sebebiyle dikkatli olunması gerektiğine dair⁵⁰.

Mevcut kötü gidişatın farkında olan aydın vatandaşlar idareyi ihtar mahiyetinde mektuplar gönderdilerse de yönetim bu ikazları fazla dikkate almamıştır.

Ortalığı karıştırmayı kendilerine âdeta görev addeden fesat ehlinden Avadis Sisliyan, Dişçi Ohran, Keşiş oğlu Ohannes'in yaptıkları menfi icraatlar cinayet mesabesinde olduğundan bunlar hakkında gıyaben tutuklama hükmü verilmiş⁵¹ olması, Ermeni fesat kolların ne derece faal bir icraat yürüttüklerinin de sarih izahatıdır.

Bir fincan suda, fırtına koparmayı huy edinen⁵² en küçük olayları dahi şikayet mevzu ederek, olaylar çıkararak⁵³ Ermenilerin bu davranışlarının, kasıtlı tahrik içerikli olduğunu gerek yukarıda verdiğim izahatlardan ve gerekse de tahkikat raporlarından anlamaktayız. Bu şikayet mevzularının çoğunun asılsız olduğu, yine çoğunun da Ermeni fesesininin tertibinden ibaret olduğunu ifade edilebilir⁵⁴.

⁵⁰ BOA. A.MKT. MHM. ; 500/57, 1, 1307 Za 04.

⁵¹ BOA. YPRK. UM. ; 40/76, 1, 1315 B 15.

⁵² BOA. A.MKT.MHM. ;617/15,4,1314 Ş 18.

⁵³ BOA.Y.PRK. ;16/60, 2, 1313 Ca 05, YPRK.ZD. ; 16/13,1,1313 M 18.

⁵⁴ BOA. A.MKT.MHM. ; 6/45, 6, 1313 N 16.

2.3.3. Piyes, Şiir, Gazete vs. Araçların Propaganda Aracı Olarak Kullanılması

Kafaları isyan ve ihtilâl fikri ile dolmuş Ermeni komiteciler, Ermeni nüfusu yekûn olarak kendilerine katmak, Müslüman ahali ile karşı karşıya getirmek için, her yolu mübah görmüşlerdir. Bilhassa dinî ve millî duygular suistimal edilerek, Ermeni halk arasında bağımsızlık ateşi uyandırılmaya çalışılmıştır. Bunun sağlanabilmesi için de, komiteciler propaganda tahrik, terör gibi araçları ne pahasına olursa olsun sonuna kadar kullanmayı zorunlu görmüşlerdir⁵⁵.

"Eli kalem tutan her Ermeni, gerçekte ilgisi olmayan destanlar, şiirler, hikayeler yazıyorlardı. Verdikleri söylevlerde "yüce emel"den bahsediyorlar ve ulusal kurultaylarının yıldönümlerinde olmadık, görülmedik taşkınlıklar yapıyorlardı. İhtilâli canlandıran piyesler sahneye konuyor ve Türkleri kışkırtıcı ulusal marşlar okuyorlardı. Sokaklarda, evlerde, okullarda ihtilâl içerikli şarkılar söyleniyordu. Ermeni halkın millî duygularını kamçılar mahiyette resimler çiziliyordu. Bu tahrik içerikli resimler, kartpostallardan, sigara paketlerine, tiyatro perdelerinden, yastık yüzlerine pek çok yerde kullanılır olmuştur. Yeni düzenin ruhuna sadık, Osmanlı idaresinin, vicdan özgürlüğüne karışmamak ilkesine bağlı kalması, gittikçe artan bu anarşinin bir süre sonra önü alınamaz hale gelmesine yol açmıştır⁵⁶.

Meşrutiyet sonrası, hürriyetin yanlış yorumlanmasından kaynaklanan Ermeni taşkınlıkları, mevcut güvensizlik ortamının had safhaya ulaşmasına sebep olmuştur⁵⁷. Meşrutiyetin ilânıyla ölünceye kadar beraberiz sözlerinin yerine "Ne zaman olursa olsun, İslâmları keseceğiz artık korkmayacağız, eski maceralar unutulmadı" gibi tehditler almıştır⁵⁸.

Aşırı eğilimli ajanların fısıltıları, Adana'da çıkartılacak bir yangını ateşlemek için her türlü katkıyı yaparken, iki unsur arasındaki gerginlik o kadar dayanılmaz bir hale geliyordu ki, ortalık âdeta bırakılacak bir kıvılcım ile ateş almak için hazır bekliyordu⁵⁹.

⁵⁵ Bildirici; Adana'da Ermenilerin... , s. 47, Şerif; Anadolu'da... , s. 169, Ermenilerin tahrik ve propaganda amaçlı faaliyetleri içinde bkz. Divanı, Harp Mazbatası, Tanin 14 Recep.

⁵⁶ Sonyel; İngiliz Gizli Belgelerine Göre... , s. 29-30, Uras; Tarihte Ermeniler... , s. 555.

⁵⁷ Özçelik; Sahibini Arayan ... , s. 281, Metin; Türkiye Siyasi Tarihinde... , s. 124.

⁵⁸ Özçelik; Sahibini Arayan..., s. 284., Camal Paşa, Hatıralar... , s. 427.

⁵⁹ Sonyel; İngiliz Gizli Belgelerine Göre... , s. 29-30, Uras; Tarihte Ermeniler... , s. 174.

Olaylar öncesinde, hürriyet şehitlerinden Nevzat ve Şakir Paşa'nın mezarlarının, Ermeni cemiyet efradı tarafından ziyareti esnasında Ermeni gençlerin, Ermeni bayrağı çekerek, bayrağın altında, büyük topluluk halinde, Ermenice millî marşlarını söyleyerek, törene iştirak etmeleri; Prens Sabahattin'in Adem-i merkeziyet esasına dayanarak, Kilikya'da kurulacak müstakil Ermen idaresini anlatan Ermeni beyannamesinin elden ele, dilden dile dolaşması, Adana Müslim ahali üzerinde geniş bir hoşnutsuzluk, güvensizlik ortamı meydana getirmiştir⁶⁰.

Ermeni taşkınlıklarının ve kasıtlı propaganda faaliyetlerinin ne derece üst seviyede kullanıldığıının tam olarak anlaşılabilmesi, Ermeni ihtilâl hareketinin çok önceden nasıl planlandığı, Ermeni fesedesinin asıl niyetinin ne olduğu, bunun nasıl gerçekleştirilmesi gerektiği gibi soruların açıklayıcısı durumunda olan piyes ve şiirlerden alıntılar yaparak, Ermeni ifsadatının ne ölçüde dayanılmaz bir hal aldığı gösterilmeye çalışılacaktır.

Piyes:

"Mart'ın 29. Pazar günü akşamı Ermeniler tarafından Mersin'de Ziya Paşa gazinosunda (Sivas'ın Timurlenk Tarafından Yıkılması) adlı bir oyun oynatılmıştır. Bu oyuna mutasarrıflık albayı ve bütün memurlar davet edildikleri halde gelmemişlerdi. Ermeniler, ilk isyan perdesini o gece açmışlardı. O koca Ziya Paşa gazinosunda hınca hınç Ermeni ve tek Türk İslâm ve birkaç Rum vatandaşımız ve diğerleri vardı. Perde açıldı. Gururlu ve ululuk taslayan bir biçimde Timurlenk, düşmanca bir tavırla, toprağında bir tek Ermeni kalmamasını buyurdu ve bütün Ermenilerin yok edilmesini yanındakilere şiddetle emretti. Uydurma Ermeni kralı ile dehşetli bir kavga edildi. Nihayet kral bir hizmetçisi ve kızı ile Timurlenk'in zalim pençesine esir oldu. Kral, elleri zincirli, başında bir dikenli taş bulunduğu halde Timurlenk tarafından kendisine ayrılan bir odada; umutsuz, üzgün oturuyor, kızı ve uşağı ile konuşuyordu.

Bu sırada mezardan çıkmış iki ölüyle bir dostluk meleği, elinde boru, arkasında bir takım Ermeni askeri olduğu halde geldi. Aralarında şu şekilde görüşme oldu. Krala hitaben:

Ölüler - Biz hep senin için öldük. Senin ve Ermenistan'ın korunması uğrunda bu hale geldik.

⁶⁰ Arıkoğlu; Hatıralarım, s. 42, Ener; Adana Tarihînin.... , s. 314.

Melek - Kral hazretleri, bu esarete sebep hep birleşmemektir. Birleşmiş olsaydınız şu perişanlığa uğramazdınız. Şimdi ben sizi avutmaya ve birliğe davet etmeye geldim.

Kral- Bütün Ermeniler kesildi. Kimleri birleştireceksin?

Melek- Ben, kızım, uşağımdan başka bir Ermeni kalmadı.

Melek - Ermeniler ya!

Kral - Evet

Melek - (Gülümseyerek) Bunlar yeter... Hiç üzülme birlik sayesinde bir gün gelecek ki yine krallığın onaylanacaktır. Bağımsızlığı koruyacaksınız! Müsterih olunuz. Birlik düşüncesinden ayrılmayınız. Yine gelecekte bir kral olacaksınız.

Kral - Yazık ki...

Melek - Buna emin ol, yakında bir yıldız doğacak. Bütün ışınlarıyla Sivas'ın dağlarını, ovalarını nurlara boğacaktır. İşte o vakit bir Ermenistan ülkesine, krallığa sahip olacaksınız.

Ve perde kapanır.

Bundan sonraki perde açıldığında, yine krallık ve bağımsızlığa ait 4-5 yaşındaki çocukların bile düşüncelerine yakıştırılmayacak bu ve buna benzer konuşmalar ile uğraşmaktalarken, sahnenin üzerinden ansızın ve pek parlak bir yıldız, yavaş yavaş doğmaya başladı. Işınları perde üzerine işlenmiş, Sivas'ın dağlarını aydınlattı. Yıldızın tam olarak görülmesinden sonra, bütün Ermeniler Yaşasın Ermenistan, Yaşasın Ermeni Krallığı, Yaşasın Ermeniler! bağırışlarıyla ortalığı alkışlara boğdular."⁶¹

O günlerin canlı şahidi olan Damar Arıkoğlu, Ermeni hareketliliğini şöyle değerlendirir: "Aldığım gizli haberlere göre seyirci Ermeniler arasından bu piyesleri seyr edenlerden bir kısmı gözyaşlarını tutamaması, bazılarının da hıçkırığa hıçkırığa ağlaması, heyecanı daha da arttırıyordu. Piyeste vazife alan genç bir Ermeni kızı, ağlayanlara "- Niçin ağlıyorsunuz? Vatani kurtarmak sizin elinizdedir. Milletimiz fedakârlık istiyor.

⁶¹ Uras; Tarihte Ermeniler... , s. 554-56, Asaf; 1909 Adana Olayları... , s. 27-28, Özçelik; Sahibini Arayan... , s. 282. , Bildirici; Adana'da Ermenilerin... , s. 47.

Namussuzca yaşamaktansa, namuslu ölmek şerefli dir. Ölümden korkanların içimizde yeri yoktur" hitabesiyle galeyanı son haddine çıkarıyorlardı. Piyesten çıkan Ermeni gençleri bu tesir altında, sokaklarda (Yaşasın Ermeni krallığı!) diyerek naralar atıyorlardı. Rusya'dan gelen Ermeni komitecileri durmadan Ermeni gençlerine ateş ve silâh talimi yaptırıyorlardı. Böyle bir Pazar günü Ermeni bağlarının arasından geçen yoldan, Büyük Dikili'deki çiftliğime geliyordum. Geçişim tüm Ermenilerin ateş talimi zamanına tesadüf ettiğinden sağımdan-solumdan geçen kurşun vızıltıları arasında o gün epeyce heyecanlı ve korkulu dakikalar yaşadığımı hala hatırlarım."⁶²

Amerikalı misyoner Krilman tarafından New York Times Gazetesin'e yazılan ve Ermenice Boşnak gazetesinin 23 Ekim 1909 tarihli nüshasında Ermenice tercümesi bulunan şu makale, gerçekten dikkat çekicidir:

"Adana ve Mersin'de bir takım mecnunane hislerle hareket eden Ermenilerin eski Ermeni harp şarkıları söyledikleri doğrudur (Jules Cesar) piyesini oynadıkları sırada azametfuruş, büyüklük taslayarak, atıp-tutan bir Ermeninin ayağa kalkarak: Kayser kendisine takdim edilen taç reddedebilir. Fakat Ermenistan'ın müstakbel kralı fedakar vatanperverlerin kendi başına koyacakları tacı reddetmeyecektir" diye bağıracağı da doğrudur⁶³.

Yukarıda verdiğim izahattan da anlaşılacağı üzere, artık Ermenilerin büyük çoğunluğunun kafasını o günlerde işgal eden biricik konu ihtilâl fikri gibi görünmektedir. Pek çok Ermeni artık faal bir komiteci, ateşli birer Ermeni milliyetçisi durumundadır.

Agop Terziyan'ın "Adana Katliamı" isimli bin sayfalık kitabında yer alan "Son Ninni" başlıklı şiiri, kana susamış Ermenilerin kafalarında ve ruhlarında yatan ihtilâl fikrini çok açık şekilde anlatmaktadır:

"SON NİNİNİ"

Ninni yavrum, uyu!

Uyu da, yaralı babamın iniltisini duyma!

⁶² Arıkoğlu; Hatıralarım, s. 42, Ener, Adana Tarihine... , s. 43.

⁶³ Gazigiray; Osmanlı'dan Günümüze... , s. 201.

Memeden emdiğin zehirdir, süt değil

Bu mübarek yerler kan tufanı oldu.

Sen sakın kaçma, memleketini sev ve onu daima takdis et.

Vatanında, toprağında hiçbir zaman esir olarak yaşama, hükmet, hükümran ol!

Babanın üzerine ben de ruhsuz olarak düşmedimse,

Bundan maksadım,

Vatana, Roma'nın dişi kurdu gibi

Yeni bir Romulus yetiştirmeye söz vermemdir.

Kollarım bağlandı, ayaklarım baltalandı.

Ah, sonunda memelerimi de kestiler.

Yaramdan kanımı bir tanecik em, yavrum,

İşte ölüyorum.... artık sana Ermenistan ana olsun

Üzerinde babanın henüz sıcak kanı kokan,

Şu kırık kılıç da, benden sana yadigar olsun"⁶⁴.

Faaliyet alanlarını ve hızlarını hergün biraz daha arttıran Ermeni komiteler, gazetelerdeki usulalarını da büyük ölçüde değiştirerek, açıktan açığa, hamaset içerikli, iki toplum arasındaki husumeti arttıracak tarzda, neşriyatlarını da arttırmışlardır⁶⁵.

Atina Ermeni Cemiyeti tarafından neşredilen Enbak gazetesi, Vatan Risalesi⁶⁶, Adana'da çıkarılan, İtidal, Rehber-i İtidal adlı gazeteler⁶⁷, İstanbul'da Arelvelk Ermeni gazetesi gibi pek çok gazete, Adana iğtişası öncesinde iki kardeş toplumun birbirine düşman kesilmesinde, çok ciddi görevleri ifa etmişlerdir.

Ermeni Cemiyeti komitecilerinin, kana susamış ruhî durumlarını, intikam, nefret ve Türkleri yok etme içerikli -yüce emellerini- anlatan, Hınçak Cemiyetinin Ermeni halkı teşkilâtlandırma ve galeyana getirme babındaki ilânnamelerinden bazı çarpıcı bölümleri,

⁶⁴ Yaman; Ermeni Meselesi... , s. 123, Cengiz; Ermeni Komitelerinin... , s. 65.

⁶⁵ BOA. A. MKT. MHM. ; 715/10, 1312 Ra 23.

⁶⁶ BOA. A. MKT. MHM. ; 715/10, 1312 Ra 23.

⁶⁷ Özçelik; Sahibini Arayan... , s. 270.

Ermeni komitecilerin ne derece gözleri dönmüş vaziyette olduklarını göstermesi açısından aşağıya alınmıştır:

"Kilikya Ermeni Cemaatı,

Ermenilerin varlığı tehditdedir. Bugün Ermeni cema'atı sıcak kanı içinde yüzmektedir. Düşman ve canavarların maksadı bütün Ermenileri mahv etmektir. Bu andan itibaren kendimizi muhafaza ve müdafa'a edelim.

Kilikya Ermeni evladı,

Ermenilerin başlıca ümit ve güvendikleri sizsiniz. Ermenilerin kurtuluşunu sizden bekleriz. Onun büyük kuvveti sizsiniz. Ve onların bekası sizin elinizdedir. Esarettten kurtulun ve aziz hizmetinizi ifa edin.

Kilikyalı Ermeniler,

Hınçakyan şirketimiz sizinle beraberdir. Sizin şerefimize bir kaç seneden beri icra ettiği muharebeler, yeniden yeniye muharebe etmeyi tavsiye eder. Ermeni cema'atini tehlikeden muhafaza etmek ve hürriyet ve istiklâli ele geçirmek için fütihat kazanmalı ve şeref ile meydan-ı harpte ölmeliyiz.

Biraderler,

Ayağa kalkalım, elele verip kuvvetle birbirimizi kucaklayalım. Sonra hürriyet ve sa'âdetimiz namına ihtilâl bayrağını yukarıya kaldıralım. Sada-yı ihtilâli bir ağızdan çıkararak barbar düşmana karşı gidelim. Her ne olursa olsun, çünkü Ermeni cema'atı mahvolmuştur.

Kilikyalılar,

Ayağa kalkın, kanımızı içen düşman şimdi şaşırmış ve sefil bir haldedir. Kendi kılıncı ve topu ile döktüğü Ermeni kanı içinde düşman boğuluyor. Ve canavarlar gerek Avrupa ve gerek Ermeniler nazarında mücrimdir. Bunların cezalarını çekdirmeliyiz. Ermeniler bu cezayı biz vermeliyiz. Sason dağlarında ve Ermenistan'da mezarlar için maktul olan onbinlerce birader ve hemşerilerimizin kanları feryad ediyor. Bunlar kurban gidiyor. Bizim yüreğimiz bizden hareket etsin, kuvvetlenip arslan kesilsin, kılıcımızın sesi bütün

dünyayı sarsın, bizim de fütihat uğrunda ölmekten çekinmediğimiz alem-i medeniyet anlasın.

Kilikya! Sopa, kürek, balta, kama, tüfenk ve revolverini kaldır. Ve sizi muhafaza edecek her ne var ise cümlesini hazırla.

Kilikya! Kalk ki yüreğin yüzlerce yürekleri tutsun. Zay'i ettiğin her nefes yüzlerce adamlara ömür ve hayat versin. Rüzgarlar fütihat bayraklarını dalgalandırın. İhtilâl sedaları gök gibi gürlesin. Senin da'van azizdir ve büyüktür. İşin de uludur.

Yaşasın Ermeni cema'atı, yaşasın hürriyet, yaşasın istiklâl ve ihtilâl ve isyan, yaşasın Ermenistan ve Kilikya, yaşasın Hınçakyan fırkaları.

Kilikya'nın bu büyük evladı, millet namına sizi intikama davet ediyor. Ermeniler biz bugün neyiz? Hiç bir şey. Ne olmak isteriz? Hür, müstakil, muhtar.

Bizim çektiğimiz siyaset, döktüğümüz kandır. Ve döktüğümüz kan çektiğimiz siyasetten ziyadedir.

Ermeni cemaatinin alnının yazısı sefaletten karardı, fakat hürriyetten parlayacaktır. Düşman bizi kırmadan çekinmedi. İşte bugün de bizi bütün bütün mahvetmek emelindedir. Karındaşlarımız ve hemşehrilerimizi, karılarımızı, evlatlarımızı, tahkir etti, boğdu, kırdı, hapsetti ve sürgün etti. İhtiyarları astı, gençleri, çocukları, mahvetti. Evlerimizi yıktı, yaktı, harap etti. Köylerimizi, şehirlerimizi ateşe verdi. Velhasılı Ermeni namına haiz olanların kaffesini mahv etti. Ermeniler için mezar hazırlanmaktadır. Vatandaş, işte halimiz budur. Bundan kurtulmak yoktur. Biz ayağa kalkmazsak, kararımızı hakkımızı kan dökmekle, muharebe etmekle göstermeyecek olursak, asla kurtulamayız. Eğer susarak yerlerimizde yine kalacak olursak, düşman bizi koyun gibi boğazlayacaktır. Var kuvvetimizle ve ihtilâl tarikiyle bizi boğan cehennem boyunduruğunu üstümüzden atalım.

Kilikya Ermenileri,

Ayağa kalkın. Cema'atımızın cesur yiğitleri, "Suveydiye dağlarından Zeytin dağlarına kadar bütün Kilikya'daki Ermenilerle yek vücut olarak ayağa kalkalım. Kavga edelim. Kıralım, vuralım, öldürelim, ölelim. Bizim hukuk-ı mukaddesimizin silâhı, ihtilâl ve isyandır. İleri arş... Birikelim cem olalım. Hınçakyan'ın kan renkli bayrağı altında

toplanalım. O bayrak... Ermenileri ölümden kurtaracak ve yarın nait-i futuhat edecektir. O bayrak... Ermenilere kanı pahası olarak parlayacaktır. Karındaş, hemşeriler ileri gidelim. Her bir Ermeni kanının son katresine kadar muharebe etmeye kendi namus ve itibarına yemin etti. Vatan ve cemaatımızın aziz davası içi, kan dökmek lazımdır.

İleri birader ileri... Ayağa kalkın, ya hürriyet, yahut mevt.

Yaşasın Ermeni cemaatı ve Ermenistan ve Kilikya, yaşasın ihtilâl fırkası!

Kilikya'nın Hınçakyan Fırkası Kaza İdaresi Hey'eti⁶⁸

Toplumsal husumetin dozunun gün be gün artması, kaçınılmaz görünen sonu her gün biraz daha yaklaştırmaktadır.

2.3.4. Yabancı Devletlerin de Desteğiyle Artan Ermeni Silâhlanması

Meşrutiyetin ilânıyla birlikte, hürriyet ortamını herkesin kendisine göre yorumlaması⁶⁹, ve herkesin bu ortamdan faydalanma yoluna gitmesi İngiliz sefaretinin olaylarla ilgili raporunda şu şekilde açıklanır: "Anayasaya göre herkes silâh taşıyabilecekti. Bu fevkalade yenilik sonucu binlerce silâh satın alınmıştı. Hatta mektep çocuklarının bile silâhları vardı. Ne var ki bu silâhlı Ermeniler ve dillerini tutamayışları Türkleri kızdıyordu. Tehdit ve tahkirler ortada dolaşıyordu. İstanbul'dan gelen bazı Ermeni liderler ve papazlar dindaşlarını silâh almaya teşvik ediyordu. Hiçbir zaman katliam vuku bulmamış bu şehirde, Rus Ermenisi bir papazın kilisede "1895 kurbanlarının intikamının alınması" yolunda vaaz vermesine ne denir? Anayasa olsun olmasın onun için aynıydı "intikam, katile katil, silâh alın, 1895'in her Ermenisi için bir Türk" diyordu. Bu durum karşısında ayinde bulunan bir Amerikan misyoneri kiliseden çıkıp gitmişti. Adana Piskoposu Muşeg bölgesini dolaşıyor ve "bir ceketi olan onu satın silâh almalıdır" diye vaaz veriyordu⁷⁰.

Yaşasın hürriyet, müsavat sesleri hükümetin nüfuzunu esasen sıfıra indirmişti. Hükümetin varlığından kimsenin haberi yoktu. Çoktan unutulmuştu. Çarşıda, sokakta, her çeşit silâh serbestçe satılabiliyordu. Revaçta olan silâhlar arasında başta geleni, seri

⁶⁸ Nazım Paşa; Ermeni Olayları... , s. 160.

⁶⁹ Özçelik; Sahibini Arayan... , s. 274.

⁷⁰ Gürün; Ermeni ... , s. 174., Sonyel; İngiliz Gizli Belgelerine Göre... , s. 29. , Meşrutiyet ile oluşan serbesti hakkında bkz. Divaniharp, Tanin 14 Recep

ateşli kundaklı mavzerdi. Tellallar bağıra bağıra silâh satıyor ve herhangi bir takibata da uğramıyorlardı. Çünkü hürriyet vardı (kimse kimsenin işine karışamaz) zihniyeti her tarafta hakimdi"⁷¹.

Komiteler, silâhsız tek Ermeninin dahi kalmaması için yoğun gayret sarfediyorlar ve azaların iyi silâh kullanması, taarruz ve gerekli taktikleri öğrenmeleri için gerekli vasıtaları da ihmal etmiyorlardı. Abdullah Yaman'ın çalışmasına aldığı Kafkas Ermeni komitecilerinden Toman adlı şahsın Ermeni silahlanmasıyla ilgili eserinin nüshaları, en ufak köylere kadar yollanmıştır. Rusya, İran ve Türkiye Ermenileri için hazırlanan bu eserin bazı önemli kısımlarını aşağıya alıyoruz:

"Silâh Seçimi"

"Silâh ihtiyacı olan kimse ilk iş olarak, güvendiği birinden, en iyi cins silâhın hangisi olduğunu sormalıdır... silâhlarımızı çevremizde, yakınlarımızdan aramalıyız. Önümüzde iki çeşit silâh vardır. Rusya'da eskiden kullanılan Berdan idi, bugün Mosik'dir. Türkiye'de ise eskiden Martin kullanılıyordu, bugün mavzer kullanılmaktadır. Bunlardan en iyisi hükümetin kullandığıdır. Ayrıca bu silâhlar, bize yakın olduğundan, kurşunlarını kolayca ve ucuz fiyatla tedarik etmek de mümkündür. Bununla beraber hiç bir memlekette, hükümet "beylik" silâhlarının, halk tarafından kullanılmasına izin verilmediğinden ve bu işte gerek satıcı ve gerek alıcı için tehlike bulunduğundan, biz sağlanması daha kolay olan eski silâhları tercih etmeliyiz. Şu halde, enteresan bir soru akla gelebilir: "Eski ve kötü bir silâhla, yeni ve iyi cinsten bir silâh taşıyan kimseye nasıl karşı konabilir?". Bu düşünce yersizdir. Bir kere düşmanlarımızın, bizim taşıyabileceğimiz silâhtan üstün silâh taşınması imkansızdır. Sonra, iyi cinsten bir silâhın her zaman, herkesin elinde olmayacağı da bellidir.

Rusya'da hükümetin birkaç silâh fabrikası vardır. Türkiye'de ise bir tek fabrika dahi yoktur. Bunun içi, silâh tedariki hususunda, Rus Ermenileri Türkiye'deki kardeşlerine yardım ve araçlık etmeye mecburdurlar"⁷².

Teze alınan bu paragraflar Ermenilerin, isyan fikrini kesin olarak kafalarına koyduklarını ve niyetlerinin ne derece ciddi olduğu yönünde önemli bir açıklama

⁷¹ Arıkoğlu; Hatıralarım, s. 42, Ener; Adana Tarihine... , s. 43.

⁷² Yaman; Ermeni Meselesi... , s. 124-125, Ermenilerin silahlanması kayd ve teyid eder mahiyette bkz. Divaniharp mazbatası. Tanin 14 Recep.

niteliğindedir. İsyân için silâh şarttır. Ve Ermeniler ne şekilde olursa olsun bu silâh ihtiyacını karşılama azmindedir.

O sıralarda hükümet her şeyi serbest bıraktığı gibi, silâh ticaretini, binaenaleyh ithalâtı da serbest bırakmıştır. Monsenyör Muşeg adamlarını silâhlandırmak için, Avrupa'dan tüfek ve revolver getirtmeye başlamıştır⁷³. Ermenilerin Amerika, İngiltere, Rusya gibi devletlerin birebir desteğini gördüğü⁷⁴ arşiv vesikalarıyla sabit olup, hükümete bilhassa Mersin, Tuzla, İskenderun iskelelerine dikkat edilmesi yolunda sıkı tenbihatlar içeren telgraflardan anlaşılacağı üzere, Ermenilere Rusya'dan Amerika'dan devamlı surette silâh takviyesi yapılmakta olup, bu durumdan vilâyet idaresinin de büyük rahatsızlık duymakta olduğunu, incelediğimiz pek çok arşiv vesikalarından çıkartabilmekteyiz⁷⁵.

Mersin'deki İngiliz Konsolos yardımcısı Binbaşı Doughty Wylie, Büyükelçi Lowther'e gönderdiği raporunda, konuya değinerek, bölgeye çok sayıda silâh geldiğini, idarenin zafiyet içinde olduğu, meşrutiyetten bu yana 40.000 silâh, revolver ve otomatik tabancanın bölgeye girdiğini belirtmektedir. Yine bu durumun bölge selameti için endişe verici olduğunu da raporuna eklemektedir⁷⁶.

Muşeg, köy köy gezerek irat ettiği nutuklarla halkı devamlı surette silâhlandırmaya teşvik ederken⁷⁷, silâhlı kuvvetlerin talimlerini bizzat üstlenen komiteci başlarından Mığırđıç, Çallıyan Karabet, Gökdereliyan, Hamparsum Boyacıyan gibi şahıslar, Adana'da edindikleri geniş çiftlik arazilerinde silâhlı Ermeni çetelerine âdeta savaşa hazırlar gibi silâh talimi, manevra talimi yaptırmışlardır. Bu durum arşiv vesikalarında şöyle teyid edilir: "Adana'da Ermeni fesedesini kontrol ve icraatlarını ifa ettiren, reis-i evvel Ermeni murahhas Mığırđıç reis-i sani Gökdereliyan ve arkadaşlarıdır. Seyhan nehrinin öbür cihetindeki çiftliklerde yapılan içtimalar sonucu, Ermeni çeteleri farklı bölgelere dağıtılmaktadır. Yine Ermeni hareketini destekleyenler, Adana müdde-i umumu Ermeniden dönme Yusuf Recai ve mahkeme-i istinaf azası İstephan, mahkeme-bidayet azası Gökdereliyan'dır"⁷⁸.

⁷³Cemal Paşa; Hatıralar, s. 422, Metin; Türkiye Siyasi... , s. 124-125., Ener; Adana Tarihini... , s. 314, Uras; Tarihte Ermeniler... , s. 554, Gürün; Ermeni... , s. 174-175.

⁷⁴BOA. A. MKT. MHM. ; 500/57, 1, 1307 Za 04.

⁷⁵BOA. AMKT. ASK. ; 541/30, 21, 1315 Ca 23.

⁷⁶ Sonyel; İngiliz Gizli Belgelerine Göre... , s. 31, Adana deniz yoluyla Ermenilere yardım hakkında bkz.BOA.YPRK.MHM. ;110/50, 1, 1313 N 26.

⁷⁷ Cezmi Yurtsever; Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi, Bayrak Yay. , İstanbul 1983, s. 264.

⁷⁸BOA. A. MKT. MHM. ; 500/57, 1, 1307 Za 04.

Olayların canlı şahitlerinden Damar Arıkoğlu, Rusya'dan gelen Ermeni komitecilerin⁷⁹ durmadan Ermeni gençlere ateş ve silâh talimi yaptıklarını, bu talimlerin bilhassa pazar günleri yapıp, Büyük Dikili'deki çiftliğine giderken geçişinin tam Ermeni ateş talimine tesadüf ettiğinden dolayı, sağından-solundan geçen kurşun vızıltılarıyla, çok korkulu dakikalar yaşadığını ve bunu uzun zaman üzerinden atamadığını belirten ifadeleri, isyan öncesi Ermeni silâhlanma ve silâh talim hareketini destekler mahiyettedir⁸⁰.

Cebeli Bereket Mutasarrıfı, Mehmet Asafın Ermeni silâhlanması ile ilgili söyledikleri de kayda değerdir: "Ermeni murahhası Muşeg, mahiyetinde 15-20 kadar Ermeni komitecisi olduğu halde bütün vilâyet ve nihayet bizim sancağı dolaşmış, en kalabalık ve zararlı Ermenilerin yaşadığı Dört Yol'da bir müddet kalıp dinlenmiş, halkı türlü nutuklar söylemekle ayaklanmaya ve hükümete karşı kışkırtmıştır. Tam Kıbrıs'ın karşısında bulunan Dört Yol'un ıssız iskelesine binlerce silâh ve cephaneye çıkartarak buralarda pazarlarda satılan asker sergileri gibi silâh sergileri kurdurmuş ve halkı mutlaka silâh satın almaya zorlamış, onları İslâmların kendilerini keseceğine inandırmıştı. Bu heyet ellerinde Ermenistan bayrağı olduğu halde, bu geziyi toplu olarak atlarla yapmışlardır.

Muşeg, Kafkas Ermenilerine benzer ayakları dizlikli tek tip elbise giyinmiş, Postallı adıyla tanınan 300'ü aşkın milis askeri ve bunlara Amerikan ya da Rusya'da askerlik öğrenden Ermeni fedailerinden subaylar tayin ve her gün bunları dağlarda talimle yetiştirmişti.

Bütün köylerde ve bilhassa Dört Yol'da bulunan beylik araziye halk arasında Ermeni ahaliyi tasim güya her bahçeye hudut işaretleri konuyormuş gibi kademe kademe piyade istihkamları kazdırarak ve bazı yerlere de Kilisenin ortasından tüneller açtırarak Kilikya'da bir isyan hazırlamıştır.

Dört Yol'un yerleşme alanı dışında ve ıssız iskelesinde güya portakal depoları yapıyoruz diye izinsiz 400-500. m uzunlukta ve ölçüde eni olan kışlalar kurarak bunların etrafını da barınaklarla çevirmişlerdir.

⁷⁹ BOA. A.MKT. MHM. ; 486/23, 2, 1297 Za 02.

⁸⁰ Arıkoğlu; Hatıralarım, s. 42, Ener; Adana Tarihini... , s. 43.

Payas bucağının Yumurtalık körfezi karşısında bulunan bir adacığı Bahri Paşa devrinin kötü tutumuyla bir Ermeni adına (Dörtıyollu Mahmut Bedros Paşa) tapulamış ve orasını bir silâh deposu haline getirmiştir. Bu tapuyu da yolsuzluğuyla iptal ederek, devlete malettim ve sahiplerini de oradan kovdum.

Hassa ilçesi İskenderun ve meydan-ı ekber yolundan Dörtıyol Ermenilerinin silâh ve fedai kaçakçılığına tek kapı ve Hassa beyleriyle ahali devamlı çekişme halinde olduğundan bu yolu da kapattım.⁸¹ⁿ

Cevat Beyden sonra vilâyete vali tayin olan Cemal Paşa'da olaylar öncesi tahlillerinde, silâhlanma hareketinin üzerinde durarak, olayların kaçınılmaz bir son olduğunu vurgular⁸².

Hükümetin olaylar sonrası, gönderdiği teftiş heyetinin raporu⁸³ ve Divan-ı Örfi'nin hazırladığı raporda, olaylar öncesinde bilhassa üzerinde durulan ve mutabık kalınan konu: bölgeye normalin çok üstünde silâh girdiği ve önemli ölçüde silâhlanma yarışının olduğu yönündedir⁸⁴.

Osmanlı Devleti'nin çok yönlü zayıflığından faydalanan İngiltere, Fransa, Rusya, Amerika gibi devletler, Ermeni azgınlık ve şımarıklığını doğrudan destekler mahiyette Ermenilerle meskun bölgelerde ıslahatların hemen yapılması gerektiği yolundaki baskılarını her gün biraz daha artırır olmuşlardır⁸⁵. Islahatların denetlenmesi için kontrol komisyonları kurulmuş⁸⁶, Ermenilerin Osmanlı idaresinde baskı ve zulme uğradıkları yolunda yazılar, Avrupa efkârının ne dilinden ne de gazetelerinden düşmemiştir. Yabancı devletlerin Osmanlı topraklarındaki konsoloslukları da, Ermenilerle bire bir irtibatta olmuşlar ve Batılı efkârı yanlış bilgilendirerek, Ermenilerin yardıma muhtaç olduklarının gösterilmesi yönünde önemli roller üstlenmişlerdir⁸⁷.

⁸¹ Asaf; 1909 Adana... , s. 14-16; Ermeni fesedesinde İvadis Efendi'nin valiliğe iki odalı mabed inşa ettiğine dair verdiği raporun asılsız olduğu valiliğin yaptığı tahkikatta anlaşılması olup, dört odalı bir depo inşa ettikleri öğrenilmiş olması hakkında bkz: BOA. YPRK.ASK. UM. ; 31/46, 1, 1312 B 27.

⁸² Cemal Paşa; Hatıralar, s. 426-27.

⁸³ Adana Teftiş Heyeti Raporu, Tanin 15 Recep.

⁸⁴ Özçelik; Sahibini Arayan... , s. 283.

⁸⁵ BOA.HR.SYS.; 31/9, 1, 1895 Ca 28, HR. SYS. ; 34/51, 5, 1895 C 51, HR. SYS. ; 31/8, 7, 1895 C 30.

⁸⁶ BOA. HR. SYS. ; 34/9, 14, 1895 N 07.

⁸⁷ BOA. HR. SYS. ; 190/5, 5, 1895. C 16, HR. SYS. ; 190/7, 10, 1895 L 24, HR. SYS. ; 190/8, 1, 1895 L 30.

Hernekadar Karabet Çallıyan eserinde Ermenilere, yabancı devletlerin desteğinin söz konusu olmadığını ve onların müdahalelerini ummadıklarını söylese de⁸⁸, gerek arşiv vesikaları ve gerekse o günü yaşayan idareci ve şahısların verdikleri malumat Avrupa devletlerinin ıslahat projesi adı altında, Ermenileri çok yönlü desteklediklerini ve hepsinin bölgede kurulacak tampon bir devlet mahiyetindeki Ermenistan'ın bir an önce tesisi için ne gerekirse yapmaya hazır olduklarını görmekteyiz⁸⁹. Zaten olaylar esnasında Fransız, İngiliz, Amerikan zırhlılarının İskenderun ve Mersin yönünde gösteri yapmaları, Ermenilere yardım etme amaçlarının canlı örneği mahiyetindedir⁹⁰.

Ermenilerin açıktan açığa ihtilâl içerikli destanlar, şiirler söylemeleri, piyesler oynatmaları, meşrutiyet ile birlikte elde ettikleri imtiyazları hazmedemeyerek, verilen hakları kötüye kullanmaları, Müslümanlara devamlı lisan-ı tecavüzde bulunmaları, Muşeg ve hempalarının, Ermeni ahaliyi silâhlanmaları yolunda devamlı tahrik ve teşvik etmeleri, İslâm ahalinin, Ermeni komite üyelerinin atış talimleri yaptıklarını görmeleri... gibi pek çok sebebin içine bir de vilâyet idaresinin güçsüzlüğü, gerekli asayiş ortamının sağlanması yolunda ahaliye güven vermemesi, olayları yerinde tahlil ve tetkik edip gereken tedbirleri alamaması gibi sebepler, İslâm ahaliyi en azından savunma amaçlı da olsa silâhlanmaya itmıştır.

Konumuzun başından beri de belirttiğimiz üzere hemen pek çok Ermeninin o zamanlarda, kafasını ve gönlünü dolduran yegane konu, Ermeni bağımsızlık ve ihtilâl fikridir. Ermeni komitecilerin ihtilâl hareketi için her türlü yolu, meşru addetmeleri, ihtilâlin kan istiyorsa kan döküleceğini, silâh istiyorsa, ceketler satılıp, silâh alınacağı yolundaki telkinleri, pek çok Ermeniye, gözü ihtilâl ile bürünmüş birer komiteci durumuna getirmiştir. Mevcut realiteyi ifade eden bu durumu, İslâm ahaliye katma değeriyle ulaştırılması, meydana gelecek kargaşa ortamından çıkar amaçlayan kimselerin, biri iki, ikiyi üç ederek anlatması, sonuçta ortamın tam bir kaos ortamını andırması daha önce de ifade ettiğimiz gibi İslâm ahalinin en azından canını, malını, ırzını korumak için silâhlanmasını zorunlu kılmıştır.

⁸⁸ Çallıyan; Adana Vak'ası... , s. 25.

⁸⁹ BOA. A. MKT. MHM. 715/10, 13, 1312 Ra 23.

⁹⁰ Asaf; 1909 Adana... , s. 12.

Ortada kaydetmeden geçemeyeceğimiz bir gerçek daha vardır ki, bu gerçek, gerginliğin iğtişaş aşamasına gelmesinde büyük bir paya sahip olan idarî yönetimin çok yönlü acz içinde olması ve sorumluluklarını büyük ölçüde yerine getirememesi gerçeğidir.

Belli ölçüde de olsa savunma içerikli olmakla birlikte, Mehmet Asaf'ın anıları o günlerdeki idarî, siyasî ve askerî durum hakkında önemli tespitler içerir. Bu tespitlerin bazıları şöyledir: İdarî kadro siyasî olarak büyük bir keşmekeş ve bölünmüşlük içindedir. Ortalık Ali İlmî gibi fesatçıların cirrit attığı bir yangın yerine dönmüştür. Teşkilâtın çarpıklığı ve yetersizliği sebebiyle, koca sancak merkezi yalnız redif bölük merkezi olup, tabur merkezi 10 saatlik uzaklıktaki Yarpuz'dadır. İstanbul hükümetinden devamlı askerî yardım istenmiş olmasına karşın, hükümet idaresi olayların ciddiyetini ya kavramamış, ya da kavramak istememiştir⁹¹.

Cevat Bey'den sonra vali tayin edilen Cemal Paşa anılarında hükümet idaresinin üzerine düşen vazifeyi yerine getiremediğini ifade ederek, durumu şöyle değerlendirir:

"İşte burada o zamanki Adana hükümetinin en büyük mesuliyeti başlar. Çünkü, bir hükümet için zayıf ve aciz olmak bu işlerden sıyrılmayı icap ettirmez. Monsenyör Muşeg'in bu taşkınlığı, İslâm ahalinin ayaklanmasını mucip olmaya başlar başlamaz, Museg ve yardakçılarını, Türklerden fesata meyli olan şahısları da yakalayıp hapsedmek ve haklarında kanunî fakihata girişmek ve hatta icap ederse vilâyette örfî idare ilân eylemek en kestirme yol olurdu.

Fakat o zaman böyle bir katı icraatı, Hasan Fehmi Bey'in cenaze alayını tertip eden Muhammediye Cemiyeti tarafından Bab-ı Âli caddesinde harekete duçar olan Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa İstabul'da bile tatbik edebilecek cüret ve teşebbüsten mahrum bulunuyordu.

Hürriyet demek, anarşi demek olmadığını halka anlatmak hükümetlerin en birinci vazifeleridir. Maatteessüf Türkiye'de 1908 senesinin son üç ayıyla 1909 başlarında böyle bir hükümet yoktu.

O sırada Adana vilâyetinde Vali Cevat Bey bulunuyordu. İyi ahlak için bir numune göstermek lazım gelirse, Cevat Bey gösterilebilir. Fakat idareden aciz olması da

⁹¹ Asaf; 1909 Adana... , s. 6-9-11-13-14.

ahlakının güzelliğiyle mütenasip olan bu zat o sırada Adana valililiğini yapabilecek durumda değildi.

Fırka kumandanlığında ise, Ferik Mustafa Remzi Paşa isminde ihtiyar bir asker bulunuyordu. Gençliğinde büyük bir şöhret kazanmış olan bu eski asker de bütün hayatını namuslu ve vatanperver olarak geçirmişti. Fakat evvela yaşlı, sonra da inzibat vasıtalarından mahrum olan bu muhterem zatın da, Adana'da kumandanlık vazifelerini yapabilecek şartlara malik olduğu iddia olunamaz.

Cebeli Bereket sancağında ise Asaf Bey isminde bir mutasarrıf bulunuyordu ki, gölgesinden korkacak derecede yüreksiz olan bu zatın nasıl mutasarrıf olduğunu anlayamam."⁹²

2.3.5. Ermeni Halkını Örgütleyen Baş Tertipçiler

Bir ihtilâl hareketinin meydana gelebilmesinde, ortamın hazırlanmasında, halkın -yüce emeller- uğrunda teşkilâtlandırılıp, yıllar yılı birlikte kardeşten öte yaşadıkları arkadaşlarına silâh atabilmeleri için halkın, ortamı bu kıvama getirecek çok yönlü çok maharetli liderler ihtiyaç vardır. Konumuz başından beri inceleye geldiğimiz bölümlerden de çıkartabileceğimiz gibi; ateşli, azılı, yeminli Ermeni komitecilerin Ermeni halkın isyanı için yaptıkları büyük uğraşların, uzun bir süre sonuç vermemesine karşılık, azılı komitecilerin -yüce emelleri- yolunda bıkmadan, usanmadan, toplumdaki en küçük hoşnutsuzluktan dahi en azami ölçüde faydalanarak, durumu, yaygın bir hoşnutsuzluk haline getirmeleri ve Ermeni halkın refah ve mutluluğu için ihtilâlin mutlak surette şart olduğunun yirmi beş saat empoze edilmesi, iğtişâş hareketinin doğmasında en birinci amillerden birini teşkil eder. Olayların vuku bulmasında, hakkı inkar edilemeyecek kadar çok olup, belki de en büyük paya sahip olan azılı Ermeni komiteciler, tuttuklarını koparır bir eda ile istedikleri ortamı yaratmışlar ve 1909 kanlı Adana olaylarının vuku bulmasına sebep olmuşlardır.

2.3.5.1. Monsenyör Muşeg

Ermeni cemiyet ve komitelerinin baskısıyla istifa eden Patrik Aşıkyan'dan sonra, Bab-ı Âli nezdinde itibarı olmayan, kavgacı olarak tanınan İzmirliyan patrik seçilmiştir.

⁹² Cemal Paşa; Hatıralar... , s. 427-428

Komitelerle yakın düşünce ve hareket birliği yapıp, pek çok olayın tertiplenmesinde birincil vazife üstlenmiştir⁹³. Adana olaylarının baş sorumlusu ve tertipçisi⁹⁴ Muşeg, Matheos İzmirliyan'ın patrikliği döneminde "Ermeni cemaatinin dinî ve siyasi temsilcisi" olarak bölgeye gönderilmiştir. Muşeg, Adana'ya geldiği andan itibaren Hınçak örgütünün programı dahilinde Kilikya Ermeni krallığının kurulması için yoğun gayret sarfetmiştir⁹⁵.

"O zaman Adana Ermeni delegeliğinde bulunan "Muşeg" efendi isminde genç ve son derece şöhret hırsız olan bir papaz, aynı zamanda Hınçakist reislerinden sayılıyordu. Bu adamın ahlâksızlığının derecesini Ermeniler söyleye söyleye bitiremezler. Eğer bizzat Ermenilerden işittiğim hikayeler doğru ise, her türlü ahlâksızlık bu şahısta toplanmış denilebilir.

Monsenyör Muşeg, meşrutiyetin ilânını müteakip kendisini âdeta Adana Ermenilerinden en büyük dinî ve siyasî reisi mevkiine koymuştur.

Hükümet memurlarının zaaf ve aczlerinden en edepsizce istifade etmeye kalkan bu papazın bir gün idare meclisinde valiye fevkalâde hakaret edici muamelelerde bulunduğu ve hemen gidip vilâyet jandarma kumandanını tokatlayacağını, bildirerek hiddetle idare meclisini terkettiği anlatılır.

O sırada birçok Ermeni gençlerinin de Monsenyör Muşeg'e taraftar olmaya başladıklarını ve ötede beride yaptıkları mitingde Ermenilerin Türk boyunduruğundan kurtulmaları zamanı gecikmediğini söyleyecek kadar ileri gittiğini Ermenilerden işittim..." şeklinde özetler Muşeg Efendiyi Cemal Paşa⁹⁶.

İdarenin gevşekliğinden istifade eden Muşeg, Adana'da Ana Kilisede hükümet idaresini devamlı eleştirerek yıpratmaya, halkı idareye vergi vermemeye, âdeta bir konsolos edasıyla Ermenilerle ilgili her türlü hadisede, hükümeti şikayet dilekçeleriyle taciz etmeye, dinî ve millî duyguları suistimal ederek, halkı tahrik ve ihtilâle teşvik için en garazkâr nutukları irat etmeye, kendini birinci vazifedar olarak görmüştür. Yine

⁹² Cemal Paşa; Hatıralar... , s. 427-428

⁹³ Davut Kılıç; Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasi Mücadeleler, ASAM. Yay. 11, Kafkasya Araştırmaları Dizisi/2 Ankara 2002, s. 214 - 216.

⁹⁴ Gürün; Ermeni... ,s. 175, Monsenyör Muşeg'in muzır faaliyetleriyle alakalı bkz. , Divanharp Mazba tası, Tanin 14 Recep.

⁹⁵ Yurtsever; Ermeni Terör Merkezi... , s. 258.

⁹⁶ Cemal Paşa; Hatıralar, s. 427-28.

garazkâr nutukları irat etmeye, kendini birinci vazifedar olarak görmüştür. Yine Taşnaksutyun Komitesi mensuplarına baskı yaparak faaliyetlerin bir merkezden yürütülmesini sağlamıştır⁹⁷.

Komitecilerin, Ermeni halkı üzerlerine benzin dökülmüş odun haline getirilmelerinden sora, Muşeg, kaza-kaza, köy-köy gezerek, kin, nefret, hamaset içeren nutuklarıyla, ateş almaya hazır bekleyen Ermeni halk için kibrit vazifesini üstlenmiştir. Yanmadık hiçbir yerin kalmaması için de vilâyetin dört bir bucağını gezmiştir.

Ermeni halkın silâhlanmasında da yine en büyük pay Muşeg Efendiye aittir. Muşeg Efendinin "İntikam, intikam! Cinayete karşı cinayet, silâh satın alın! (1898'deki her Ermeniye bir Türk" şeklindeki kayda geçmiş sözleri⁹⁸, ceketiniz varsa durmayın satın! Silâh alın! Silâhlanın sözleri Muşeg'in kendi ağzından, Ermeni kanının akması için halkı nasıl bir batağa sürüklediğinin açık bir delilidir⁹⁹.

2.3.5.2. Çallıyan - Gökdereliyan Karabet

Çallıyan'ın açıklamasına göre, Gökdereliyan soylu bir aileye mensup olup, Adana adliyesinde azalık ve savcılık vekâletinde bulunmuş bir hayli servete malik olmuş ve Yüregir'de büyük bir çiftliğe sahiptir. Muhtemelen Hınçakist olup, Abdulhamit zamanında, Kozan ve Ceyhan (Hamidiye) olaylarında suçlu görülüp, idam cezasına çarptırılmış ise de, on dört yıl cezaevinde yatarak, 1908 II. Meşrutiyetin ilânıyla serbest bırakılmıştır¹⁰⁰.

İslâm ahalinin manevî önderi durumundaki Abdulkadir Bağdadizade ile bilhassa Adana'da mülk edinme yarışına girmiş olan bu iki nam şahıs, âdeta Bağdadizade'nin azılı düşmanı olmuşlardır. Çallıyan ve Gökdereliyan ile ilgili daha önce de değindiğimiz arşiv kaynaklarından çıkardığımız sonuç; Adana'da edindikleri geniş çiftlik arazileriyle, Ermenilerin ekonomik bakımdan dayıları durumundaki bu şahıslar, aynı zamanda Ermenilerin baş komitecilerindendir. Muşeg'in köy köy gezip fesat içerikli nutuklarına karşı, Çallıyan ve Gökdereliyan Karabet, kendi mülk arazilerinde bizzat Ermeni çetelerini, askerî talimlerini üstlenmişler ve bu yolda tüm gayretlerini sarf ederek,

⁹⁷ Uras; Tarihte Ermeniler... , s. 554, Asaf; 1909 Adana... , s. 32.

⁹⁸ Sonyel; İngiliz Gizli Belgelerine Göre ... , s. 33.

⁹⁹ Bildirici; Adana'da Ermenilerin... , s. 44

¹⁰⁰ Yurtsever; Ermeni Terör Merkezi... , s. 260, Arıkoğlu; Haturalarım... , s. 4, Onar; Sayımbeyli... , s. 57-60.

iğtişaşa Ermeni çetelerin tam talimli ve techizatlı olarak hazırlamışlardır. Çallıyan'ın kitabında, ısrarla İslâmların zengin tüccarı Bağdadizade'yi âdeta bir iblis olarak görmesi, Çukurova'daki mülk paylaşımının, olayların başlamasında başlı başına bir unsur teşkil ettiğinin açık delilidir. Çallıyan'ın olaylar sonrasında, Osmanlıca olarak kaleme aldığı eseri, büyük ölçüde Ermenileri paklama içerikli olup, devamlı surette, Abdülkadir Bağdadizade hakkında atıp-tutulması, aralarındaki sürtüşmenin had safhaya ulaştığını gösterir¹⁰¹.

Mutasarrıf Mehmet Asaf da Çallıyan ve Gökdereliyan Karabetten, meşhur, amansız Taşnak önderleri ve Abdülhamit devrinde en acımasız Ermeni ihtilâllerinde rol almış, vatan hainleri olarak bahseder¹⁰².

2.3.5.3. Ali İلمي

"Kerkük taraflarından Çukurova'ya geldiği, "Şeyh Fanizade" olarak bilindiği, dindar ve şeriatçı görünerek İstanbul'daki 31 Mart Vakası'nın mesulü Derviş Vahdettin ile işbirliği olduğu, diğer yandan meşrutiyetçi ve hürriyetçi pozisyona girdiği, Boyacıyan'ın Sis (Kozan) mebusu olması için çalıştığı, Muşeg'e casusluk yaptığı, Türk halkı Ermenilere karşı kışkırttığı için her şeyi yapabileceği belirtilen Ali İلمي, Cebeli Bereket Tahrirat katibidir¹⁰³. Ali İلمي incelediğimiz arşiv kaynaklarından¹⁰⁴ ve Mehmet Asaf'ın anılarından anladığımız kadarıyla, Türkleri Ermenilere, Ermenileri Türklere kışkırtan, çıkarını her şeyin üstünde tutan, tam bir ortalık adamıdır.

2.3.6. Ermeni Faaliyetleri Karşısında Bağdadizade Abdulkadir Efendi

Kınacılık yapan babasıyla birlikte küçük yaşlarda Adana'ya gelen Bağdadizade Abdulkadir Efendi, bir süre Ramazanoğulları'nın hizmetinde bulunmuş olup¹⁰⁵, kısa bir memurluk yaşamının ardından, Adana'da büyük saat yakınındaki Yeni Han'da bir bakkal dükkanı açarak ticaret hayatına başlamış, kısa zamanda işini büyüterek önemli ve saygın bir tüccar olmuştur. Maddî açıdan hayli güçlenen Bağdadizade Efendi, Çukurova'nın geniş arazilerinden satın almış olup, İslâm ahaliden, ahlaki olarak da

¹⁰¹ Çallıyan; Adana Vak'ası... , s. 23-25.

¹⁰² Asaf; 1909 Adana... , s. 9.

¹⁰³ Yurtsever; Ermeni Terör Merkezi... , s. 250.

¹⁰⁴ BOA. YMTV. ; 80/193, 4, 1311 M 25.

¹⁰⁵ Çallıyan; Adana Vak'ası... , s. 23.

saygın bir kimsenin ekonomik açıdan yıldızının parlaması, Ermeni tüccarlarla, çiftlik sahiplerini çok önemli ölçüde rahatsız etmiştir¹⁰⁶.

Abdulkadir Paksoy'un anlattığına göre Ermeniler kadar, Bahri Paşa ve Ramazan oğulları ailesi de çeşitli iftiralarla hükümete, Bağdadizade Abdulkadir Efendiyi şikayet etmişler ve çeşitli iftiralar atmışlardır. Bağdadizade'nin itibar ve saygınlığının hızla artması sonucu, önce vilâyet idare meclis azalığına, sonra da Belediye başkanlığına seçilmiştir¹⁰⁷.

Ermenilerin, Çukurova'da ekonomik, ticarî ve zirai yayılmalarına set teşkil etmiş olması, Ermeni zenginleriyle Bağdadizade'yi karşı karşıya getirmiştir. Çallıyan Karabet'in olumsuz yönleriyle anlata anlata bitiremediği Abdulkadir Bağdadizade Efendi, gerek ekonomik gücüyle ve gerekse kurduğu İttihat ve Terakki ziraat kulübü ve ilmiye kulübü gibi kuruluşlarla¹⁰⁸, İslâm ahaliye çok yönlü önderlik etmiştir.

2.4. 19.YÜZYIL'DA VİLÂYET İDARESİNDE ÇALIŞAN VE AÇIKTAN MUZIR FALİYETLERİ TESPİT EDİLEN ERMENİ ŞAHISLAR

Konumuzla alakalı olarak önemli olduğuna inandığımız ve arşiv vesikalarından tespit ettiğimiz, Ermeni cemiyetinden bazı önemli şahısları aşağıya alıyorum:

- Adana Vilâyet Hukuk Azası: Gökdereliyan Karabet.
- Ticaret Meclisi Azasından: Mihran (Kosarciyan).
- Müdde-i Umum Kalemi Başkatibi: İbrahim.
- Müdde-i Umum Muavini katibi: Mihran Karagözyan.
- Mukavelet Muharir Katibi: İbrahim D.
- Müdde-i Umumlukta Muhtedi Bulunan: Yusuf Recai Efendi ile nefsi Adana'da oturan fotoğrafçı Serkiz B.
- Adana Divan-ı Umumiye katib-i sabıkı: Artistik Kasbiryen.

¹⁰⁶ Bülent Paksoy; Bağdatzâde Paksoy Ailesi, Teknik Ofset Matbaa, Adana 1992, s. 1920.

¹⁰⁷ Paksoy; Bağdatzâde... ,s. 20.

¹⁰⁸ Çallıyan; Adana Vak'ası... , s. 21-22.

- Bedelât-ı Askeriye Tahsildarı: Karabet Aznikyan.
- Milli Vergi Nanımıyla para toplamakta olan: K. Oğlu Artin.
- Hukuk-i Adliye Dava Vekili Andrepas.
- Hukuk-i Adliye Dava Vekili: Karabet Kesışyan.
- Dava Vekili : Pelelyan.
- Doktor: Serkiz Azayan / Beşinci Karabet / Batrik oğlu Markar / Harputlu Haço / İcracı Ohannes Hekimyan / İvadi İvadisyan / Esnaftan Samuil İvadiyan / Artin / Bedros Çekiryán / Beradris Çakiryán / Muradcı oğlu Vadis / Adana'nın Yukarı Kilise keşişlerinden Kiriker / Adana'nın aşağı kilise civarında Çorbacı nam müfsit"¹⁰⁹.

Yine diğer bir arşiv vesikamız da Adana bölgesi ve kazalarına ait Ermeni fesat komitesinin isimleri şöyledir:

- Reis-i evvel: Ermeni murahhası.
- Reis-i sani: Gökdere oğlu Karabet.
- Az'a : Kirkor, Dava Vekili Haser Efendi, Kuyumcuoğlu Kilyoruk, Mahakeme-i ticaret azası Mihran Efendi, mahkeme-i istinaf azasından Bedik oğlu İstephan Efendi, Dava vekili Nuzret efendi, Ohannes Efendi, Dişçi Karabet ve başkaları.

Komitede istihdam olunan müfsitlerin isimleri:

- Dava Vekili Bezirci oğlu Artin, Dava Vekili İstephan Efendi, M.oğlu Artin, P. Agop.

İane-yi Maliye Tahsildarları:

- Keklik oğlu Artin, A.oğlu Karabet.

Adana Mülhakatında Müteşekkil Komite:

- Reis: Silyanzade İbrahim Efendi.

¹⁰⁹ BOA. A. MKT. MHM. ; 502/67, 3, 1309 ř 11.

- Az'a: B. Karabet Efendi, Misak Silyan Efendi, Dava Vekili Fram Efendi, S.İvandik ve başkaları.

Kozan'da Müteşekkil Komite:

- Reis: Bahdiryan Ohannes Efendi.

- Az'a: s. Bedros Efendi, Terziyan Artin Efendi, Serkisyan Efendi, Kalvis Efendi, Y.oğlu Tavrıs Efendi.

Cebeli Berekette Müteşekkil Komite:

- Reis: Balan Manuk Efendi.

- Az'a: A.Banus Efendi ve biraderi Badros, Tabib Entrinik Efendi ve başkaları¹¹⁰.

Elimize geçen 1900 yılı Adana salnamesinden tespit ettiğimiz, vilâyet merkez yönetiminde önemli mevkilerde bulunan Ermenileri, konumuzla ilgili önemine binaen aşığıya alıyoruz¹¹¹:

Meclis Vilâyet İdaresinde Mektubi: Bezdikyan Bedros Ağa.

Meclis İdare Heyeti İttihamıyesinden Aza: Bedros Ağa.

Mektubi Kaleminden Mübeyyiz: Agop Efendi.

Vilâyet Nafia Komisyon Azası: İvadisyan İvadi Efendi.

Me'murin-i Merkez Muhendisi : Karakir Karancıyan Efendi.

Me'murin-i Merkez Muhendisi : Mihran Efendi.

Me'murin-i Merkez Kontüktor : Dikran Ohannes Efendi.

Me'murin-i Merkez Kondüktor : Doyvird Efendi.

Meclis İdare A'zasından : Orfalıyan Agop Efendi.

Meclis İdare A'zasından: Sadrikyan Artin Ağa.

¹¹⁰ BOA. Y. PRK. UM. ; 31/46, 1, 1312 B 27.

¹¹¹ 1920 Adana Salnamesi, s. 105-136

Vilâyet Tercümanı. İvadis Efendi.

Vilâyet Muhasebesinden : Karabet Efendi.

İstinat Ceza Mahkemesi Azası: Ohannes Efendi.

Ticaret Mahkemesi Reisi: Pürodromüs Efendi.

Ticaret Mahkemesi Azası Daimi: Kazancıyan Karabet Efendi.

Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi Azası: Karabet Efendi.

Bidayet Hukuk Dairesi Azası. İstephan Efendi.

Ticaret Mahkemesi Azay-ı Muvakkat : Bikri C. Efendi.

Ticaret Mahkemesi Zabt Katibi: Naris Eendi.

Maari Meclisi Tercümanı: İvadis Efendi.

Maarif Meclisi Tercümanı Azası Urfalıyan Artin Efendi.

Ermenice Muallimi Vilâyet Tercümanı: İvadis Efendi.

Mekteb Meclis Azası: Teodüs Efendi, Çakbazyan Manuk Efendi, Çolakyan Artin Ağa,

Bezdiyoserkis Efendi, Ohannes Efendi.

III. BÖLÜM

1909 ADANA OLAYLARININ VUKU BULMASI, GELİŞİMİ VE SONUÇLARI

3.1. I. İSYAN HADİSESİNİN BAŞLAMASI VE GELİŞMESİ

Çukurova bölgesinde, pek çok topluma parmak ısırtacak, Ermeni-Türk birlikteliğinin artık sonuna yaklaşmıştır. Önceki bölümde ifade ettiğimiz bütün menfi faaliyetlerin sonuç verme zamanı gelmiştir. Türk Ermeni birlikteliğini anlatan koca defterin beyaz sayfaları, iki kardeş toplumun kanlarıyla, kardeş kanıyla, beyaz renkten kırmızıya dönmüştür. Ermeni komitecilerin, Çukurova ahalisi üzerine attıkları fesat tohumları, etkin ve planlı çalışmalar sonucu, kendinî gösterecek hale gelmiştir. Uzun süredir birbirini korku, şüphe ve endişeyle izleyen iki halkın tansiyonu kasıtlı ve garazkâr faaliyetler sonucu, had safhaya yükselmiş durumdadır. Mevcut gerginlik ortamının alev alması için, basit bir olay yeterli görünmektedir. İsyan olaylarının zahirî sebebini teşkil edecek olan hadise de, Ermeni fesedesini tarafından, en mükemmel şekilde tezgahlanmış ve yine en mükemmel şekilde sergilenmiştir. Kaderlerinin aynı bölgede birleştiği iki kardeş toplumun birbirine silâh çekmesini başlatan hazin hadise de çok geçmeden patlak verecektir.

İki toplumu karşı karşıya getiren ana unsurlardan biri de hiç kuşkusuz asılsız şayialardır. Farklı grupların, farklı amaçlarla, ortalığı fesada boğdukları asılsız şayialar, hemen olaylar öncesinde de fonksiyoner durumdadır.

Olaylardan birkaç gün önce Adana'da Ermenilerle tulumbacılar arasında çıkan çatışma ve Sis'te Ermeniler üzerine silâh atıldığı yolunda Pozantiyan gazetesinde çıkan haber üzerine durum Dahiliye Nezaretince Adana'ya sorulmuş ve yapılan tahkikat sonucu verilen cevapta, gazetede yazı yazan kişinin, işsiz-güçsüz, sabıkalı biri olduğu, Sis'te ise adi nitelikte bir olay olduğu ve adliyeye verildiği, Sis'te tartışma nedeniyle tarafların vilâyete ve murahhaslığa giderek, önemli bir şey olmadığını söylemeleri, gazetelerde bu

tür haberlerin özel amaçlarla yazıldığıнын bildirilmesi, ortalığın nasıl asılsız haberlerle karıştırıldığıнын göstergesidir¹. Bu durum devletin gerçekleri iyi değerlendirmedeği şeklinde yorumlanabilir.

Heyet-i Teftişiyeye olaylar başlamadan önceki durumu şöyle açıklar "Adana Vali Sabıkı Cevat Bey'in muvasalatından tahminen bir ay kadar sonra, biri sanayi mektebi müdürü Gergeli Ali Efendi, diğeri İtidal gazetesi baş muharriri İhsan Fikri Beğ fırkası olarak iki cemaat teşkil etmişlerdir. İhsan Fikri fırkası vali sabık Cevat Bey aleyhinde, Gergeli Ali Efendi fırkası ile meşhur Gökdereliyan'ın dahi dahil olduğu halde müşarünileyh aleyhinde bulunmuşlardır. İhtilaf nedeniyle İtidal gazetesi vali aleyhinde pek ağır neşriyata başlamış, hatta iki fırka arasındaki müsademeyi muvakkaten def etmişler ise de, az zaman sonra Cevat Bey aleyhinde fırka son kuvvetini sarf ve zatı istiaya mecbur edecek her türlü tedbire, daha doğrusu tahkire tevessül etmekten geri durmamıştır. Aynı zamanda vilâyetin bir cihetinde Ermenilerin İslâmları katl edecekleri, diğeri cihetinde ise İslâmların Ermenileri katl edecekleri sözleri yayılmaya başlamış ve hatta iş adliyyeye intikal ettiği halde, hükümet bu babda süratle faaliyet gösteremediğinden, rivayet ve işaret bittabi devam etmiştir².

Mart'ın 27. Cuma günü bir kadın meselesinden dolayı bir Ermeni iki Müslümanı cebren katl eder. Bu cinayetin failini bulmakta hükümet faaliyet gösteremez. Maktülün akrabası, müracaatlara ve hükümeti tehdide ve hatta "katili siz bulamayacaksanız bize bırakınız, biz bulalım. İcabını icra edelim" gibi tehdidata başlamışsa da, hükümet sabır ve sükunete devam eder. Cevat Bey aleyhindeki fırkaların da teşvikiyle, Cevat Beyin mecbur istifa etmesi fikriyle Müslümanlar da, hükümeti ifayı vazifeye davet ve hatta tahkir etmeye başlarlar. Vali yine hilm ve metanetini muhafaza edince galeyan artar. Müslim ve gayrimüslim ahali yekdiğerine yan bakmaya başlar. Memleket bu halde üç gün sallandıktan sonra Martın 30. Pazartesi günü Kara Köseoğlu Mahmut ve arkadaşları mahalle aralarında, müteaddid silâhlar atarlar. Martın 31. Salı günü akşam, yani Çarşamba gecesi saat 2 raddelerinde ahali hükümet civarında içtima eder. Bağlar cihetinde iki erkek, iki kadın dört İslâmın öldürüldüğü şayiasıyla nümayişler başlamışsa da, yapılan tahkikatta bunun aslı olmadığı anlaşılmiş ve sözü ilk söyleyen kişi polis müdürünce yakalanmış ise de, İslâm ahali bu şahsı polisin elinden almış ve kaçırmıştır. Biraz sonra hükümet kapısı önünde, nizamiye askerlerinin bulunduğu mevkiinin

¹ Mehmet Seyitdanhoğlu; Takvim-i Vekayi'de Ermenilerle İlgili Haberler (1908-1915), Takvimi Vekayi, I.se. ad. 119, Perşembe, 29 Kanunisani 1324, Belleten, C.LU.51.

² Adana Heyeti Teftişiyeye Mazbatası; Tanin 14 Recep.

karibinde Latfik namında bir Ermeni, casus diye katl edilir. Katli bildiğini söyleyen şahıs, derdest edildiği halde, yine polisin elinden alınır. Bu sırada ne hükümet, ne de askeriye duruma hakim olabilir. Herkes, silâh ve sopasıyla gezmeye başlamıştır. Vali kumandan, memurin-i lazime ve eşrafin ileri gelenleri, çarşılarda gezerek, Hıristiyanları dükkanlarını açmaya ve amele takımından olan Müslümanları da dağıtmaya çalıştıkları sırada, Ermenilerin Tosbağ mahallesini bastıkları şayi olunur. Ailesini, hanelerini kurtarmak için o tarafa - bu tarafa koşan ahaliyi-i İslâmiyeye bir çok amale de iştirak eder. Bu kalabalığı gören Ermeniler, kendi hanelerine hücum edileceği zannıyla, hanelerinin pencelerinden silâh atmaya başlarlar. Silâh sesinin işitilmesiyle bütün ahaliye galeyana artarak cayi baş gösterir. O sırada Adana'da 20 bin raddesinde amele bulunması bu vakayı daha dehşetlendirir..."³

Yerel makamların hazırladığı raporda olaylar başlamadan önce; bir Müslümanın, bir Ermeni tarafından öldürüldüğü, suçlu kişinin Ermeniler tarafından kaçırılıp saklandığı, hükümetin suçlunun teslimi yolundaki baskılarının dikkate alınmayıp, hiçbir mantıkî açıklaması olmayan, "daha önce bir Müslümanı öldürmüş olan bir başka Müslümanın yakalandığı takdirde suçlunun teslim edileceği" şeklinde cevap vermeleri, İslâm ahalinin kalmayan sabrını taşınmış ve İslâm ahalinin hükümete olan güvenini de sarsmıştır. İslâm ahali hükümet binasına yürümüş ve suçlunun bir an önce yakalanması için idareye baskı yapmıştır. Öldürülen İsfendiyar'ın cenazesinde topluca defnedilmiştir⁴.

Çallıyan Karabet ise, İslâmlardan İsfendiyar'ın⁵ Ermeni Ohannesi'nin evi etrafında rahatsız edecek derecede çok gezindiğini, idarî birimlere yapılan bütün şikayetlere rağmen hiçbir önlem alınmadığı, yine bir gün İsfendiyar'ın, Ohannes'in karısını taciz ettiği bir sırada, Ermeni Ohanes'in dayanamayıp, İsfendiyar'ı öldürdüğünü belirtir⁶.

Patlak veren ilk olayların ardından yerel tutanaklardan olayların gelişimini takip edecek olursak: "Ermeniler bir taraftan dükkanlarını kapatmaya devam ederken, keçeciler içinden geçen araba ile iki Ermeni bir miktar martin ve külliyyetli miktarda cephaneye kaçırırken yakalandığı diğer taraftan Kemeraltı bölgesinde, ne olacaksa olsun sözlerini sarf eden Ermenilerden bir fedainin atlı olarak ve İslâmlara hakaret ederek, köprüye doğru yıldırım gibi bir süratle atını sürüp ilk silâhı attığı belirtilmektedir. Bunu, Sisliyan

³ Heyeti Teftişiyeye Raporu; Tanin 14 Recep, Divan-ı Harp Mazbatası; Tanin 14 Recep.

⁴ Ayfer Özçelik; Sahibini Arayan Meşrutiyet, Tez yay. , İstanbul 2001, s. 270.

⁵ Özçelik; Sahibini Arayan... , s. 270.

⁶ Karabet Çallıyan; Adana Vak'ası Mesulleri, İstanbul Hicri 1335, s. 26-27.

Avadis'in evinden atılan silâhla Çerkez Mahmut Ağa'nın vurulması, kuyumcu İsadör'un evinden atılan ve Adana İslâm ahalsininin itibar ettiği biri olan Nuri Efendi'nin vurulması, yine Kastoki'nin evinden atılan kurşunlarla pek çok İslâmın telef edilmesi izlemiştir. Bu sırada vali ve kumandanı takip eden ve arandığında silâhlarını gösteren Ermeni, orada bulunan ahali tarafından öldürülmüştür⁷.

Çallıyan Karabet ise, sarıklı, sopalı, silâhlı bir grubun mahallelerde, çarşılarda dolaşmasının Ermeni esnafı korkuttuğunu, Hıristiyan esnafların teker teker dükkanlarını kapattıklarını, yine İttihat ve Terakki kulübü azasından Şadırbek Artin Ağa'nın vali önünde öldürüldüğünü bir Ermenin de telgrafhane önünde öldürüldüğünü ve aynı saat beşte kıyametin koptuğunu, Osmanlıca kaleme aldığı eserinde anlatır⁸.

Divan-ı örfî mazbatasında; nasihat için gönderilen Şadırbekyan Artin Efendinin, öldürüldüğü, Ermenilerin olayların başlamasıyla birlikte, sanki önceden hazırlıklı gibi hiç de şaşkın bir hal sergilemeden, Adana'da Ermenilerle meskun mahallerde tam hakimiyet kurarak, mahallerinde ellerine geçen İslâmları katl ve itlaf eyledikleri, yine devriyeler tertiplemek, bazı sergerdeleri çavuş ve subay tayini gibi bir takım askerî tertiplerle, İslâm mahallerine hücum ettikleri açık olarak beyan edilir⁹.

Bundan sonrası ise, cinayet filmlerini aratmayacak derecede kanlı ve vahşet içerikli olaylarla doludur. Pek çok tetkik eserler, anılar ve raporlarda tespit edilebileceği gibi, Adana ahalsi küçükten büyüğe, birbirine girmiş, şehrin pek çok mahalle araları cesetlerle dolmuş, hükümet idaresi ise gölgesinden korkar bir halde ne yapacağını, nasıl yapacağını, tayin edemez durumda bocalayıp durmuştur.

Bu durumu bilhassa Vali Cevat Bey'in, İstanbul hükümetine çektiği telgraflarda açık olarak görmekteyiz. Vali Cevat Bey olayların başlamasına karşı önce durumu, adlî bir vakıa gibi göstermiştir¹⁰. Bu durum vilâyet idaresinin olayların ciddiyetini tespit bağlamında dahi ne derece acz içinde olduğunun göstergesidir. Olayların çığırından çıktığını gören Vali Cevat Bey, ancak İstanbul'a çektiği ikinci telgrafta hükümetten yardım istemiştir¹¹. Diğer taraftan Cebeli Bereket mutasarrıfı Mehmet Asaf Bey'in

⁷ Özçelik; Sahibini Arayan... , s. 270.

⁸ Çallıyan; Adana Vak'ası... , s. 28-29.

⁹ Özçelik; Sahibini Arayan ... , s. 286-287.

¹⁰ Seyitdanlıoğlu; Takvim-i Vekayi, 23 Nisan 1325, No: 202, Belleten, Özçelik, Sahibini Arayan... , s. 270. , Cevat Bey'in idarî yönetimdeki vukufsuzluğu ile alâkalı olarak bkz. Divan-ı Harp Mazbatası, Tanin 14 Recep.

¹¹ Özçelik; Sahibini Arayan... , s.287. Vilâyet idaresinin askeri yardım konusundaki bocalamaları hakkında bkz. Divaniharp Mazbatası, Tanin 14 Recep.

Hüseyin Hilmi hükümetine de ısrarla yardım talebinde bulunmasına karşılık, bu isteklerine nedense bir türlü olumlu cevap alamadıklarını ve Adana Olaylarında en ağır mesuliyete sahip olanlardan birinin de bizzat İstanbul hükümeti, yani Hüseyin Hilmi kabinesi olduğunu beyan etmesi, idarî kadrolar arasındaki irtibatsızlığı da açıklar mahiyettedir¹².

Vali Cevat Beyin, olayların vehametini anlayıp, çevre merkezlerden yardım istemesi de büyük ölçüde yarım kalacaktır. Çünkü olay bir anda öyle büyümüştür ki -daha önce de belirttiğimiz gibi zaten pek çok yerel idare kendi güvenliğini, bölgesinin asayişini bile sağlayamayacak kadar az kuvvete maliktir- her kaza, köy kendi derdine düşmüş durumdadır. Yine valinin aynı günün akşamı, sadarete, duruma hakim olunduğu redif taburlarının silâh altına alınmakta olduğu yolunda haberler vererek, bölgedeki güvensizlik, terör ortamının daha da uzamasına neden olması açısından idarî yönetimin zafiyetini gösteren ayrı bir boyutudur¹³.

Mutasarrıf Mehmet Asaf Bey'in kitabında, çevre yerleşim birimlerinden, ısrarla yardım talep edilmesine karşılık, ellerinde kendi bölgelerini dahi koruyacak kadar, kuvvetin olmadığı halde, yardım isteklerine yarın akşama orada olur, biraz daha sabır edin yola çıkardık, dikkatli olunuz gibi sözlerle teskinden başka bir şeyin ellerinden gelmediğini ifade eder¹⁴.

İlk silâh sesinin duyulmasının ardından, mahallelerine koşan Ermeniler, barikatlar kurarak, Türklere ateş açmaya başlamışlardır. Sokak aralarında, köşe başlarında, evlerin damları üzerinde iki taraf karşılıklı saatlerce vuruşmuşlardır¹⁵. Olayların başlamasıyla beraber, zincirden boşananları andıran Ermeni ve İslâm ahali Adana mahallelerinde birbirlerine girmişlerdir¹⁶. Olaylardan dört ay sonra bölge valisi olup, olayları birebir tetkik eden Vali Cemal Paşa durumu belki de en veciz şekilde ifade eder: "Adana'da , Tarsus'ta, Hamidiye'de, Misis'te, Erzin'de, Dört Yol'da, Azizli'de, hulasa Ermenilerin

¹² Mehmet Asaf; 1909 Adana Olayları ve Anıları, Çev. İsmet Parmaksızoğlu, Türk Tarih Kurumu yay. , Ankara 1982, s. 11.

¹³ Özçelik; Sahibini Arayan... , s. 287.

¹⁴ Asaf; 1909 Adana... , s. 12.

¹⁵ Bildirici; Adana'da Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar ve Ermeni-Fransız İlişkisi, Köksal Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar yay. 15, Sistem Ofset, Ankara 1999, Kasım Ener; Adana Tarihine ve Tarımına Dair Araştırmalar, Kayı yay. , 7. baskı, İstanbul 1986, s. 315, Mehmet Hocaoğlu; Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, Er-Tu Matbaa, İstanbul 1976, s. 572.

¹⁶ Ahmet Şerif; Anadolu'da Tanin, neşr. Çetin Börekçi, Kavram yay. , İstanbul 1977, s. 170.

çocukluk olduğu her yerde öyle müthiş katliamlar başlamıştır ki, bunların tafsilatını anlatmak cidden insanı nefretlere düşür eder¹⁷.

O günleri bire bir yaşamış olan Damar Arıkoğlu'nun "Hatıralarım" adlı eserinde anlattığı iki olay; gerek Ermeni vahşetinin boyutu açısından ve gerekse Adana ahalisinin psikolojik durumunun tahlili açısından gerçekten kayda değerdir:

"Kemeraltı Camiinin mütevellilerinden Enan Hafız Efendi'nin oğlu Sıtkı Efendi'nin ihtilâl patlak verdiği zaman camiinin bitişiğinde bulunan Bolulu Han adındaki Hana yakın medreseye iltica ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü cami Ermenilerin çok kesif olduğu yerdedir. Zavallı adamın başına gelen korkunç tehlikeyi birçokları gibi ben de öğrendim, kendisi durumu şöyle anlatır: Yanımdakiler birdenbire dağıldı. Ben de can havliyle medresenin kapısını, penceresini sınıksıkı kapadım. Nefes almaktan ürkerek köşeme büzüldüm. Çünkü, sağım solum, Ermeni mahallesi ve fedailerin at oynattıkları bir yerdi. Handa şark vilâyetlerimizden gelmiş, ekserisi işçi olan Türkler vardı. Zavallıların hepsi korkudan bir köşeye sinmiş, akıbetlerini endişe ile bekliyorlardı. Ermenilerin burayı boş bırakmayacaklarını biliyordum. Uzaktan vazifeyi tetkik ediyor ve Ermenilerin tecavüzünü bekliyordum. Vakit öğleden evveldi. Yarım saat sonra başlarında iri yarı gürbüz vücutlu kasap Haçik ve Misak olmak üzere bir sürü silâhlı Ermeni çetesi Han'a hücum ettiler. Haçik elindeki kasap satırı ile koyun boğazlar gibi biçarelerin boyunlarını gövdelerinden ayırıyordu. Manzara çok korkunç ve feci idi.

Medresenin içinde korkumdan nefes bile alamıyordum. Zavallı işçilerin acı feryatlarını, yalvarmalarını, Ermeni çeteleri istihza ile karşılıyor, birbirlerine pizzalık et ikram ediyorlardı. Bu dehşetli manzara karşısında müthiş ızdırıp çekerken kendimden geçmişim. Baygınlığın tesiri altında kaç saat kaldığımı bilmiyorum. Gözlerim açıldı. Fakat lakırdıları duymaz bir hale gelmiştim. Üç gün üç gece olduğum yerden kıınıldamadım. Vaktaki Karaisalı Redif taburunun manga halinde hana girdiklerini görür görmez son kuvvetimle yanlarına koştum hem de bayıldım. Bu halimle beni evime getirip teslim ettiler. Haftalarca kendime gelemedim"¹⁸.

Kayıtlara geçen bu olay, sanırım üstüne söylenecek bütün sözleri etkisiz kılacak mahiyette olup, Arıkoğlu'ndan aşağıda aldığımız pasajda yine o günlerde Adana insanının psikolojik durumunu en bariz şekilde anlatır durumdadır;

¹⁷ Cemal Paşa; Hatıralar, neşr. Behçet Cemal, Çağdaş yay., İstanbul 1977, s. 429.

¹⁸ Damar Arıkoğlu; Hatıralarım, Tan Matbaa yay., Ankara 1999, s. 50.

"Silâh sesleri bize kadar geliyordu. Sokaktan askerken, jandarmalar geçmekte idiler. İrfanın babası Yemende kadılık etmiş, kendisi de orada bulunmuştu. O Yemen halkından bahsederken sözü kurşunla insanın vurulmasına getirdi. Kurşun insanın bedenine girerken, suda çıkardığı boğuk sese benzer bir ses çıkarmış. Bu esnada gayet iyi tanıdığımız barut satış memuru olan zabıt göğsü bir çok nişanla dolu bir halde önümüzden geçiyordu. İrfan yüksek sesle (dur!) emrini verdi ve kelime-i şahâdet getirmesini söyledi. Ancak Kelime-i Şahâdeti pürüzsüz getirdikten sonra, yoluna devamına müsaade etti. Niçin böyle yaptığını sordum: "Bu adamı sen de ben de yakından tanırız. Kendisi nihayet bir zabıttır" diyerek hareketini tenkit ettim. Verdiği cevapta (sen bilmezsin. Yemen'de bu gibi şeyle çok tesadüf ettim. Ermeni fedailerini bu kıyafetle sokaklarda dolaşır ve dinamitle mektebi uçurabilir). İrfan'ın bu saçmalarına cevap vermek kolay değildi. Normallikten çıkmıştı. Bir müddet sonra piyade zabtiyesi Arnavut Şaban Ağa, hükümet dairesine giderken önümüzden geçti. İrfan onu da durdurdu. Kelime-i şahâdet getirmesini bildirdi. Zavallı Şaban'ın dili boğazına akmıştı. Bir türlü beceremedi. İrfan tetiğe dokunduğu gibi, çam dalı gibi uzun boylu Şaban'ı cansız yere serdi. "Ne yaptın! Zaptiye Şaban'ı öldürdün" dedimse de aldırmadı. Akli muvazenesi iyice bozulmuştu. Eli fişeğe gitti. Tekrar Martin'e fişek sürmeğe başladığını görünce can havliyle üzerine atladım. Yaka, paça boğuşmamız, Martin'in sesi, can çekişen Şaban'ın yüksek hırıltısı başta müdür olmak üzere, mektep erkânını harekete geçirdi. Hepsi birden üzerimize geldiler. Bizi birbirimizden ayırdılar. Daha vak'ayı benim anlatmama fırsat vermeden İrfan "Ben katil oldum, adam öldürdüm" demeye ve bunları tekrarlamaya başladı. Akli muvazenesini kaybetmişti. Kendisine gelmesi için yüzüne birkaç tokat attılar. Ne mümkün. Adam durmadan "ben katil oldum, adam öldürdüm" deyip yüksek sesle bağıyordu. Götürüp bir odaya kapattılar. Sonra ne oldu bilmiyorum"¹⁹.

Olaydan da anlaşılacağı üzere, Çukurova'nın sıcak güneşi, verimli topraklarıyla, gözü gönlü aydın, gözü-gönlü geniş Çukurova halkı ne yaptıklarının, niye yaptıklarının bilemez bir halde ve âdeta hepsi beyin travması geçirir durumdadır.

Adana olaylarını yabancı devletler de, bilhassa konsolosları vasıtasıyla yakından izlemişlerdir. Hatta Vali'den, Dahiliye Nezaretine 18 Nisan 325 tarihiyle gönderilen telgraftan, Mersin'e gelen İtalyan, İngiliz, Fransız ve Alman zırhlı kumandanlarının

¹⁹ Arıkoğlu; Hatıralarım, s. 48-49, Ermenilerin emzikteki bebekten bir askerin tek ferdi kalmamacasına giriştikleri vahşiyane hareketlerle ilgili bkz. Divanharp Mazbatası, Tanin 14 Recep.

Adana'ya giderek asayişin sağlandığını gördükleri ve yöneticileri kutladıktan sonra tekrar Mersin'e döndüklerini bildirmesi yabancı devletlerin olayları çok yakinen müdahale edebilecek kadar yakın- izlediklerini gösterir²⁰. Adana valiliğinden Dahiliye Nezareti'ne 27 Nisan'da gönderilen ve İngiltere'nin Akdeniz filosu kumandanı ve subaylarının Adana olayları sırasında zor durumda kalanlara yardım ve yaralıların bakımı konularında bilgi istedikleri ve kendilerine on üç gündür güvenliği sağladığı, yardımların sürekli yapıldığı ve yaralıların bakımlarının sağlandığının bildirilmesi üzerine, teşekkürlerini bildirerek, ertesi gün Marmaris'teki filoya katılmak üzere Mersin sularından ayrılacaklarını bildiren telgraf da duruma örnek teşkil edecek bir telgraftır²¹.

Bölgede bulunan yabancı temsilci ve görevlilerden Dought Wylie'nin olaylar karşısındaki tutumu dikkate değerdir. İngiliz çevirmeni Rum asıllı Athonasiyos Traponis'in, Adana'da patlak veren olayları bildirir bildirmez, olaylara kayıtsız kalamayan Binbaşı Doughty Wylie, on dört Nisan günü öğleden sonra, olağanüstü tedbirleri lüzumlu görmeyerek, karısıyla birlikte trenle Adana'ya hareket etmiştir. Trenden inmeden, durumun gerçekten vahim olduğunu, yerlerde serili cesetlerden anlar. Wylie, 15 Nisan'da Büyükelçi Lowther'e gönderdiği tel yazısında, İngiliz uyruğun tehlikede olmadığını bildirirken, durumun endişe verici olduğunu da eklemeyen geçememiştir.

Bab-ı Âli'nin, Büyükelçi Lowther'e duruma hakim olduğunu endişelenecek bir şey olmadığını yönünde telkinatta bulunmuş olmasına karşılık, gelişmeleri yakından izleyen Büyük elçi Lowther, Sir Edward Grey'e gönderdiği tel yazısında Mersin'e bir savaş gemisi gönderilmesini yazmıştır²².

Çallıyan Karabet'in eserinin otuzuncu sayfasında olayları, tam bir irtica hareketi olarak değerlendirip, İslâm ahalinin "padişahımız çok yaşa, padişahımız sen çok yaşa" nidalarıyla harekete geçtikleri, olayların asıl sebebinin (alakasızca) 31 Mart'a paralel olarak irtica yanlılarının bir terkibi olarak değerlendirilmesi²³, bu teze Ahmet Şerif'in de katılımı ve dış kamuoyuna, yabancı konsoloslara vasıtasıyla, iğtişâş hareketi, hocaların ve mürtecilerin kıskırttığı bir irtica hareketi olarak aktarılmış olması, bir yandan tam bir

²⁰ Seyitdanhoğlu; Takvim-i Vekayi, I. se. ad. 199, Pazartesi, 20 Kanunisanı 1325.

²¹ Seyitdanhoğlu; Takvim-i Vekayi, I. se. ad. 201, Çarşamba, 22 Nisan 1325.

²² Selahi Sonyel; İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni olayları, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1988, s. 31, Bildirici; Adana'da Ermenilerin..., s. 32.

²³ Çallıyan; Adana Vak'ası..., s. 30.

gafleti ifade ederken, diğer yandan da, Ermenileri paklamak için nasıl dahiyanece bir gayret sergilendiğinin göstergesidir²⁴.

Binbaşı Wylie'ye göre, iyi karakter timsali olmasına karşılık idarî yönetimde zafiyet içinde olan Cevat Bey ile durumu idare edemeyecek kadar yaşlı olan Tümgeneral (Ferik) Mustafa Remzi Paşa²⁵, geçirdikleri şokun etkisiyle, felce uğramış bir hasta gibi, hareketsiz kalarak, fırtınayı dindirecek yeteneğe sahip olmadıklarını belirtir.

Adana'ya ayak basar basmaz, üniformasını giyip, yanına aldığı bir muhafaza birliğiyle, konağa giderken, kendinî "âdetâ Türklerle-Ermenilerin birbirlerini öldüresiye kızarak kestikleri bir mezbahnenin ortasında bulduğunu" belirtmesi, durumun vehametini açıklar niteliktedir²⁶.

Binbaşı Wylie, 50'ye yakın Türk askeri ve jandarma komutanlar ile kentin sokaklarını dolaşiyor ve yabancıları kurtarıyor, yabancı okul ve misyon binalarına bekçiler yerleştirip, gittiği yerlerde çarpışmaları durduruyordu. Bir tellal aracılığıyla herkesin evine çekilmesi, aksi takdirde ateş açılacağı uyarısıyla, kısmen kargaşayı önlemeye muvaffak oluyordu.

Binbaşı Doughty Wylie, birçok yaralının bulunduğu tütün fabrikasına gitmek için hareketlendiği sırada, yakın mesafedeki bir Ermeni tarafından kolundan vurulmuştur. Daha sonra durumu "O (Ermeni) askerî üniformamı görünce, beni bir Türk subayı sanarak her halde aldandı veya ne yaptığını bilmeyecek kadar müthiş bir korku ve ümitsizlik içinde idi". Binbaşı Wylie'nin gerçekten takdire şayan cesaret ve azmi, onun İngilizler tarafından M. G. ve Türkler'in de mecidiye nişanlarıyla taltiflenmesine sebep olmuştur²⁷.

Olaylar hükümetin yeterli miktarda, askerî güce sahip olmamasından dolayı çok kısa bir sürede, önü alınamayan bir yangın hızıyla çevre köy ve kasabalara yayılmıştır. 15, 16, 17 Nisan günleri Adana'da savaş sahnelerini aratmayacak olaylar yaşanmıştır²⁸. 18

²⁴ Sonyel; İngiliz Gizli Belgelere Göre... , s. 32.

²⁵ Sonyel; İngiliz Gizli Belgelere Göre... , s.32. Cemal Paşa, Hatıralar, s. 428.

²⁶ Sonyel; İngiliz Gizli Belgelere Göre... , s.

²⁷ Sonyel; İngiliz Gizli Belgelere Göre... , s. 34-35, Binbaşı ile ilgili bkz. Arıkoğlu; Hatıralarım. , s. 45.

²⁸ Recen Karacakava: 1909 Adana Ermeni Olavları. s. 2.

Nisan'a doğru durum yatışmaya başlamıştır. 20 Nisan'da olayların başlamasına kadar büyük ölçüde sükunet sağlanmıştır²⁹.

Hükümetin Karaisalı redif taburunu silâh altına çağırmasıyla³⁰, alelacele toplanan askerler, el dokuması, nar kabuğu ile boyalı, özel elbiselerini dahi giyemeden yola çıkmışlardır. Kumanyaları dahi arkadan yetiştirilmiştir. Taburun Adana'ya gelmesiyle olaylar büyük ölçüde yatıştırılmıştır. Türkler kadar Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler de nefes almıştır³¹.

Adana'da sıkı yönetim ilân edilmesinin ardından, Dedeâğaç ve Gelibolu'dan 2 tabur asker, vapurla Mersin'e sevk edilmiştir. 5. Ordu'dan da 5 tabur asker sevki için çalışmalar başlamıştır³². Bazı çevre kazalarda ara ara kargaşa devam etmekle birlikte Cebeli Bereket'e bağlı yerlerde³³, Mersin, Karaisalı, Hamidiye, Karataş, Adana merkezde 20 Nisan'dan itibaren büyük ölçüde asayiş sağlanmış durumdadır³⁴.

²⁹ Seyitdanlıoğlu; Takvim-i Vekayi, I. se. ad. 201, Çarşamba 22 Nisan 1325.

³⁰ Halil Metin; Türkiye Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, Milli Eğitim yay. , sayı:00000 2437, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 62, Araştırma İnceleme: 32, İstanbul 1992, s. 125.

³¹ Nurettin Çelmeoğlu; Adana Ermenileri Üzerine Yazılar, Medya Gazetesi, Adana Ağustos-Eylül sayıları, 2002, s.26.

³² Karacakaya; 1909 Adana... , s. 2.

³³ Seyitdanlıoğlu; Takvim-i Vekayi; I. se. ad. 199, Pazartesi, 20 Nisan 1325.

³⁴ Seyitdanlıoğlu; Takvim-i Vekayi; I. se. ad. 201, Salı, 21 Nisan 1325.

3.2. II. İSYAN HADİSESİNİN BAŞLAMASI VE GELİŞİMİ

Su uyur, düşman uyumaz sözünü atalarımız boşuna söylememişler. Çukurova ahali, uzun tarihî geçmişinde hiç görmediği, müthiş bir beyin travmasından çıkan, tam sulh ve selamete kavuştu derken, sinsî eller tekrardan muzır faaliyetlere başlamışlardır. Kilometrelerce yolu, Adana ahalesinin güvenliği için tepip gelen, ayakları çarıklı, bacakları yün dokumalı, tuğ gibi delikanlılar, daha yorgunlukları geçmeden, garazkâr kimselerin, Adana iğtişasının ikinci kısmını başlatacak kanlı olaylara sebep olan, kurşunlarına isabet olmuşlardır. Birinci iğtişaş olayının şokunu daha tam atamayan, korku ve endişeyle gelişmeleri izleyen Çukurova halkı, kanlı olayları hatırlatan kurşunlarla, tekrardan birincisinden daha ağır, daha yok edici, daha öldürücü bir travmaya girmişlerdir³⁵.

25 Nisan 1909 (12 Nisan 1325) akşamı³⁶, Rumeli'den gönderilen 3. Nizamiye Taburu'nun Adana'ya ulaşmasından sonra, yerel makamların hazırlattığı tutanağa göre, ilk bekçi merkezinde ve Salcılar'da, birer asker Ermeniler tarafından öldürülmüş, Kalekapısı'nda kahveler önünde oturan halka Ermeniler ateş açmış ve nihayet Tepebağ taraflarındaki Ermeni evlerinden kışla meydanında kurdukları çadırlarda dinlenen Rumeli askerlerine, Ermeni kilisesinin çan kulesinden ateş açılmasıyla on beş erimiz şehit olmuştur³⁷.

Rumeli'den gelen askerlerin üzerine atılan kurşunlarla, ahali tekrardan oraya buraya koşuşmaya başlamıştır. Herkes önce canını, sonra da aile ve yakınlarını koruma çabasındadır. Eksilmeden artan silâh sesleri, herkeste ihtilâlin tekrardan başladığı fikrini doğurmuştur³⁸.

Adana, iğtişasının ikinci safhasının başlamasıyla, Adana'nın dört bucağı yanan evlerin camilerin, şifa evlerinin, kilise binalarının dumanlarıyla kaplanmıştır³⁹. Binbaşı Dought Wylie, olaylar sırasında Adana'yı dolaşırken, yanan evlerin içinden fişenk sesleri geldiğini ve etrafın enkazlarla dolu olduğuna şehâdet eder. İngiliz yazarlardan, M. Wood'a göre, bu yangınların çoğu kasten çıkarılmıştır⁴⁰. İkinci olaylar esnasında hemen

³⁵ Arıkoğlu; Hatıralarım, s. 37-38.

³⁶ Karacakaya; 1909 Adana... , s. 3., Onar; Sayimbeyli... , s. 57.

³⁷ Özçelik; Sahibini Arayan... , s.288

³⁸ Arıkoğlu; Hatıralarım, s. 51.

³⁹ Cezmi Yurtsever; Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi, Bayrak yay. , İstanbul 1983, s. 268, Seyitdanlıoğlu; I. se. ad. 201, Çarşamba, 22 Nisan 1325, I.se. ad. 200, 21 Nisan 1325.

⁴⁰ Sonyel; İngiliz Gizli Belgelerine Göre... , s. 38.

hemen şehrin yarısı yanmıştır⁴¹. İngiliz Büyükelçisi Lowther'e göre yeni çıkan olaylarda ölenlere ilişkin rakam, kesin olmamakla birlikte, 2000'i bulurken, bunun 600'ünü Müslümanlar oluşturuyordu.

Ermeni komitecilerin, birinci isyan hareketinde istedikleri amaca ulaşamamaları, yani yabancı devletlerin müdahalesiyle, bağımsızlık hayallerinin gerçekleşmemiş olması, komitecileri, fırsat bu fırsat, yabancı müdahalesini sağlama düşüncesiyle başlattıkları, ikinci iğtişâş olayından da, istedikleri sonucu alamamaları, onları, olaylarda, ölen kişilerin rakamlarını tamamen arzularına göre farklı kılıflara bürüyerek, bilhassa batı kamuoyuna yaygara faaliyetine başlamalarına sebep olmuştur⁴².

Olaylarda Rumeli askerlerinin parmağı olduğu yolunda, çirkin ve mantıksız bir söylentiye yayma çabalarına karşı İngiliz Büyükelçisi Lowther dahi, böyle bir şeyin söz konusu olmayacağını beyan ederken, olayları tekrar alevlendirenlerin, her şeyi göze alan Hınçak Ermeni tedhişçilerinin olduğu kanaatindedir⁴³. Çallıyan Karabetde eserinde, olayın tamamen irticaiye fırkasının tertibinden ibaret olduğunu beyan ederken, baştan beri sürdürdüğü, Ermenileri paklama çabasını sürdürmüştür⁴⁴. Ermeni fesedesi Adana için çok yönlü büyük yıkım sayılan ikinci isyan hareketi ile büyük devletlerin müdahalelerini amaçlamışlar ise de bu mümkün olamamıştır. Olayların birinci iğtişâş hadisesine nazaran, daha süratle sükunete kavuşturulmuş olması, olayları yakinen izleyen İngiliz, Fransız, Rus, Amerikan filo kumandanlarının, vilâyet idaresine gelerek, memnuniyetlerini bildirmeleri ile sonuçlanmıştır⁴⁵.

Hükümetin gönderdiği teftiş heyeti, olayları Ermeni fesedesinin çıkardığı yolundaki yaygın ve gerçek fikrin aksine, yapmış oldukları tahkikat neticesinde, silâhların atıldığı çan kulesi ile askerî karargah arasında bir İslâm mahallesinin olduğu bahanesiyle, silâh atanların Ermeni eşhas değil, İslâm ahali olduğunu kaydetmişlerdir. Askeri, Ermeniler aleyhine kışkırtmak amaçlı bir hareket olduğunu bundan da büyük ölçüde itidal gazetesinde, İhsan Fikri imzasıyla yayınlanan yazılarda yer alan, Ermenilerin ihtilâl hazırlığı içinde olduğu yolundaki yazıların, İslâm ahalinin Ermenilere saldırmalarında önemli bir rol oynadığı beyan edilir⁴⁶.

⁴¹ Bildirici; Adana'da Ermenilerin... , s. 57 , Ener; Adana Tarihine... , s. 49.

⁴² Esat Uras; Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge yay. , İstanbul 1983, s. 268.

⁴³ Sonyel; İngiliz Gizli Belgelerine Göre... , s. 38.

⁴⁴ Çallıyan; Adana Vak'ası ... , s. 34.

⁴⁵ Seyitdanhoğlu; Takvim-i Vekayi, I. se. ad. 199, Pazartesi, 20 Nisan 1325.

⁴⁶ Seyitdanhoğlu; Heyet-i Teftişkiye Raporu, Tanin 16 Recep, I. se. ad. 203, Cuma 24 Nisan 1325, I. se. ad. 207, salı, 28 Nisan 1325.

Vilâyet idaresinin, birinci olaylardan aldığı ders sonucu, birinciye nazaran daha hızlı, daha koordineli ve daha dirayetli hareket eden aldığı sıkı tedbirlerle, olayların çok büyümeden, kısa zamanda kontrol altına alınmasını sağlamıştır. Üç gün süren olayların ardından, Adana valiliğinden Başbakanlığa gönderilen telgraflarda, Mersin, Adana, Kozan, Karataş, Karaisalı, Hassa... gibi pek çok yerde asayişin sağlandığı bildirilmiştir⁴⁷.

3.3. VİLÂYET YÖNETİMİNİN KÖTÜ İDARESİ VE SONRASINDA ALINAN ÖNLEMLER

Çallıyan Karabet'in eserinin hemen tamamında, her fırsatta ısrarla olayların, biricik sebebi olarak irticacıları, Abdülhamit yönlü şeriatçileri göstermesi, Cevat Bey ve arkadaşlarına Abdülhamit'in adamları olarak yer vermesi, gerçekten başlı başına inanılması güç, gerçek sebeplerle uzaktan-yakından bağlantısı olmayan ve tamamen planlı bir savunmanın ürünüdür. Cevat Bey'in Meşrutiyet'ten sonra, istibdat dönemi üst düzey görevlilerinin ayıklanması çerçevesinde Bahri Paşanın görevden alınarak vali atanmış olması⁴⁸, Çallıyan'ın bocalayıp durduğu girdabı açıklar mahiyettedir.

İstanbul hükümetinin göndermiş olduğu teftiş heyeti raporunda, büyük ölçüde üzerinde durulan konulardan biri de Vali Cevat Bey'in olayları birebir hazırlar mahiyetteki olaylar hakkında, gerekli tahkikatı yaptırarak, gerginliğin yumuşaması ve vuku bulacak olayların önü alınması için suçluların cezalandırılması yönünde gerekli titizliği ve çabayı gösterememiş olmasıdır. Bu tutum İslâm ahali üzerinde yıkım etkisi yapmış olup, şimdiye kadar sukûnetini korumuş olan İslâm ahali, valiye olan güvenlerinin de sarsılmasıyla, kararsız bir takım hareketlerde bulunmaya başlamışlardır⁴⁹.

Yine iğtişâş hadisesinin zuhuruna dair açık sinyallere karşı, Vali Cevat Bey'in İstanbul hükümetine durumun kontrol altında olduğu yolunda telgraflar çekmiş olması, olayların hızla gelişip, kontrolden çıkmasında en önemli etkenlerden biri olsa gerek. Aksi düşünülüp, gerekli tedbirler tam teçhiz şekilde alınmış olsaydı, belki de Adana'da bu

⁴⁷ Seyitdanlıoğlu; Takvim-i Vekayî, I. se. ad. 203, Cuma 24 Nisan 1325, I. se. ad. 206, Pazartesi, 27 Nisan 1325, I. se. ad. 208, Çarşamba, 29 Nisan 1325, I. se. ad. 210, Cuma, 1 Mayıs 1325.

⁴⁸ Özçelik; Sahibini Arayan... , s. 292.

⁴⁹ Heyet-i Teftişîyye Raporu, Tanin. 14 Recep, Ermeni fesedésinden, muzır faaliyetleri açık olan nam şahıslar hakkında gerekli takibatın yapılamaması için bkz. BOA. Y. PRK. UM. ; 31/46, 1, 1312 B 27, BOA. Y. PRK. ASJ. ; 22/49, 1, 1309 Z 29.

denli kanlı olaylar yaşanmazdı⁵⁰. İngiliz Binbaşı Wylie'nin yaptığı gibi olaylara bire bir müdahale edilememiş olması⁵¹ yine çevre merkezlerle koordineli şekilde hareket edilememiş olması da, başlı başına olayların büyümesinde, birer unsur teşkil etmiştir.

Heyet-i Teftişiye icraatlarından yakınarak bahsettiği ve raporlarında büyük yer ayırdıkları şahıslardan birisi de Cebeli Bereket mutasarrıfı Mehmet Asaf'tır. Mutasarrıf Asaf Beyin olaylara çok heyecanlı ve hissî şekilde yaklaşması, Osmaniye, Hamidiye, Bağçe, İskenderun kaymakamlıkları, Payas kalesi müdürlüğü ile jandarma zabitanlarına, çekmiş olduğu telaşlı telgraflar, mevcut gerginliğin artmasına sebep olurken, idarecilerin de soğukkanlı hareket etmelerini de büyük ölçüde olumsuz yönde etkilemiştir. Silâh depolarının yağmalanmasını önlememiş olması, Erzin hapishanesi ve Payas kalesi mahkumlarını tahliye etmesi, -Asaf Bey bunu reddeder-, Cevat Bey'in Adana olaylarının başladığını bildiren telgraf eline geçer geçmez, bunu her yere yayması, mahbuslara, köylülere, muhacirlere mavzer ve martın dağıttığı, çektiği telgraflarda, İslâm ahalinin, topluca silâhlı şekilde bulunmalarını telkin etmesi gibi davranışları doğrudan eleştiri konusu olmuştur⁵².

Gerek vilâyet idaresinin ve gerekse İstanbul hükümetinin en aciz kaldığı konulardan birisi de, muzır faaliyetleri dillerden dillere söylenen, Ermeni fesedesinden -Muşeg, Gökdereliyan Karabet, Çallıyan Karabet, Bezdikyan- gibi nam şahıslar, bütün uyarı ve ihtarlara karşı, bölgenin sulh ve selameti için, görevlerinden alma veya bir başka yere sürgün gönderme cüretinde bulunamamış olmalarıdır. Çukurova bölgesi adım adım dinamitlerle çevrelenirken, idarî ve askerî yönetim, dinamit döşeyenlerin döşedikleri şeyi tam idrak edemeyip, onları seyre dalmaları tam bir gafletin göstergesidir. Arşiv vesikalarıyla da sabit olan vilâyet ve İstanbul idaresinin vurdum duymazlığı, kaçınılmaz son, kanlı iğtişası hızla yaklaştırmıştır⁵³. Mehmet Asaf da kitabında, olayların tüm açıklığıyla dile getirip, Hüseyin Hilmi kabinesinden yardım istemelerine rağmen yardım taleplerinin dikkate alınmaması ve karşılık verilmemesi sonucu olayların bu denli çıkmaza girmiş olduğunu yazması ayrı bir dikkate şayan konudur. Esat Uras, hükümetin

⁵⁰ Karacakaya; 1909 Adana... , s. 2.

⁵¹ Sonyel; İngiliz Gizli Belgelerine Göre... , s. 37.

⁵² Heyet-i Teftişiye Raporu; Tanin, 14 Recep.

⁵³ BOA. MKT. MHM. ; 698/33, 16, 1319 Za. 28, Y. MTV. ; 81/60, 1, 1311 S 07.

bu tavrını Ermenilere karşı gevşek davranma ve 31 Mart olayları ile ilgili genel siyasetlerinin bir sonucu olarak değerlendirir⁵⁴.

İdarî yönetimin yukarıda saydığımız ve sayamadığımız konulardaki başarısızlıkları yanında olayların durulması, asayişin sağlanması yolunda alınmış tedbirleri de ifade etmemiz gerekir.

Vilâyet idaresi, silâhların daha da fazla can almaması, kan akıtmaması için silâhların toplanması emrini almıştır⁵⁵. Önemli noktalara karakollar kurulmuştur. Bağ ve bahçeler arasında devriyeler gezdirilmeye başlamıştır. Ermeni ve İslâm ahalinin tamamen sukunete kavuşmaları için, iki tarafın eşrafından sözü geçenlere öğütler verdirilmiştir⁵⁶. Çevre köylerden Dört Yol'a gelen Ermeniler Müslümanların boşalttığı evlere yerleştirilmişler ve olaylar yüzünden farklı kazalara gidenler de jandarma gözetiminde tekrar evlerine gönderilmişlerdir⁵⁷.

İstanbul hükümeti ise iğtişâş olayının patlak verdiğini öğrendiği zaman, önce inanmamış; hemen ardından da, yabancı devletlerin, ırkdaşlarının zarar gördüğü gerekçesiyle, müdahalelerinden endişe duyduklarından, bölge idaresine gönderdikleri emirlerde, bilhassa yabancı tebaanın, konsoloslukların, yabancı okul ve misyon binalarının ve eşhasın korunması yönünde telkinatlarda bulunmuşlardır⁵⁸. Patrikhane kapı kahyasının, sadarete müracaat ederek, Adana'da meydana gelen karışıklıklarda zarar görenlere yeter miktarda, iane verilmesini içeren tahririne karşı, parlamento, Adana'ya bir telgraf göndererek, oradaki yetkilileri, görevlerini yerine getirmeye ve sorumluluklarını hatırlatma kararı almıştır⁵⁹.

Bab-ı Âli olayların durdurulabilmesi için daha köklü tedbirler alma kararı aldı. Cevat Beyi görevinden azl ederken, yerine Burdur Mutasarrıfı Mustafa Zihni Paşa'yı atadı.

Hemen ardından kumandan Ferik Remzi Paşa da görevinden uzaklaştırılmıştır. 9 Nisan 1925'de hükümetin Hassa Ordusu Kumandanı Nazım Paşa ve Erkân-ı Harbiye Umum Reisi Ahmet İzzet Paşalarla yaptıkları toplantıda, önemli bir karar almışlardır. Buna göre artık bir yere asker sevkiyatı için vilâyetten Bab-ı Âli'ye, oradan da harbiyeye ve

⁵⁴ Uras; Tarihte Ermeniler... , s. 568.

⁵⁵ Seyidanlıoğlu; Takvim-i Vekayi, I. se. ad. 207, 28 Nisan 1325, I. se. ad. 224, 15 Mayıs 1325.

⁵⁶ Karacakaya; 1909 Adana... , s. 3, Seyitdanoğlu; I. se. ad. 212, 3 Mayıs 1325, I. se. ad. 233, 23 Mayıs 1325.

⁵⁷ Seyitdanoğlu; Takvim-i Vakayi, No: 212, 16 Mayıs 1909, Belleten.

⁵⁸ Sonyel; İngiliz Gizli Belgelerine Göre... , s. 37, Karacakaya; 1909 Adana... , s. 3, Özçelik; Sahibini Arayan... , s. 296.

sonra da kumandanlara yazı yazılması usulü kaldırılıyordu. Valiler, gerektiğinde kumandanlarla, asker sevkini kararlaştırabilecek ve durumdan hükümeti haberdar edecekti. Hatta hükümete danışmadan redif askerî de silâh altına alınabilecekti⁶⁰.

Yapılan görüşmeler sonrasında, bölgeye acilen asker gönderilmesi heyet-i vükalaca kararlaştırılmıştır. 5. Ordu'dan yeterli miktarda kuvvet hazırlanıp yola çıkarılması emredilmiş, ordudan derhal 3 tabur Tekirdağ, Gelibolu, Dedeağaç iskelelerine indirilmiş olmasına karşılık, Abdurrahman Şeref Bey'in de belirttiği gibi, bütün gayretlere rağmen, bu askeri Mersin limanına götürecek nakliye gemisi bulunamamıştır. Şeyhülislâmdan Adana müftüsüne bir telgraf yollayarak, devam etmekte olan çarpışmaların şeriata aykırı olduğunu belirtmiş, Hıristiyan hukukunu korumanın da dinin emirlerinden olduğundan bahisle, olayların bir an evvel durdurulması için nasihatlerde bulunması istenmiştir⁶¹.

Ayrıca Ermeni Patrik kaymakamı Ohannes Efendi de Adana Murahhaslığına çektiği telgrafla, çatışmalara bir an önce son verilmesini tavsiye etmiştir.

Gerek Ermeni patriği ve gerekse İstanbul idaresinde bulunan eşhas, çok dikkatli ve planlı bir şekilde hareket etmişlerdir. Adana olaylarının İstanbul'da duyulması ile Beyoğlu Ermeni kilisesinde bir miting yapmışlardır. 4.000'e yakın kişinin katıldığı mitinge, Padişah Yaveri Remzi Bey, Niyazi ve Enver Beyler de katıldı. Hınçak komitesi azasından biri, iğtişâş olayının irticai taraftarlarının eseri olduğunu ve Ermenilerin Meşrutîye'tin te'mini için çalışmalarına devam etmelerini tavsiye etti. Doktor Rıza Tefvik Bey de olaylarda akan kanların ittihad-ı anasıra hizmet edeceğini söylemiştir⁶². Ermeni Patrikhanesi'nde Adana'ya bir heyet göndererek olayları yakından takip etmişlerdir. Bu heyetin yaptıkları tahkikat neticesinde, Mersin'den Kumkapı Patrikhanesi'ne Türkleri suçlayan, gayet ayrıntılı bir rapor göndermişlerdir. Adana'ya giden heyetin raporu üzerine, Ermeni Patrikhanesi, Patrik kaymakamı vasıtasıyla, Sadarete ve Dahiliye Nezareti'ne bir takrir sunmuşlardır. Bu takrir Ermenilerin vilâyet idaresine bakışlarını yansıtmaları açısından kayda değer bulduğumuzdan aşağıya alıyoruz. Bundan sonra da şikayet dilekçelerinin ardı arkası kesilmemiştir. patrik kaymakamının başlıca iddiaları: "Adana olaylarında teşvikçi olanların tedibi, gasbolunan malların geri alınması ve musibete uğrayanların ihtiyaçlarının giderilmesi

⁵⁹ Sonyel; İngiliz Gizli Belgelerine Göre... , s. 38.

⁶⁰ Özçelik; Sahibini Arayan... , s. 299.

⁶¹ Karacakaya; 1909 Adana... , s.3.

⁶² Karacakaya; 1909 Adana... , s. 3. Özçelik; Sahibini Arayan... , s. 292.

yolunda henüz ciddi bir adım atılmadığı, dul ve kimsesiz kalan kadın ve kızların kaçırılarak zorla nikahlandıkları, mahallî memurları, bunların güya mezhep değiştirmek için kendi rızalarıyla müracaat ettiklerini ileri sürdükleri, bu gibilerin evlerine ve Ermeni kilise cemiyetlerine şimdiye kadar teslim edilmedikleri, yağma olunan eşya trenlerle aşırılır iken istasyonlarda mahallî hükümet haber verildiği halde bunların yalanmadığı memurinin sair mahallerde gasbedilen eşyayı aşırarak için ne derece yardımda bulduklarının delil ile anlaşılacağı, olayların başlıca müsebbibleri olan memur ve nüfuslu kişilerin isimleri bilinirken hiçbiri yakalanmadığı gibi tevkif edilen bazılarının da tahliye olduğu, musibete uğrayanların ihtiyaçlarının hafifletilmesi için şimdiye kadar ne nakden ne de aynen bir güne yardımda bulunulmayıp, şiddetle vergi tahsilatına bile başlandığı, oralarda durumun bu merkezde ceryanından Maraş ahalisinin cesaret alarak Zeytun üzerine harekete hazırlandıkları ve bu harekattan Ermenileri mesul tutmak alışkanlığı yüzünden Ermenilerin tevkif olduğu ve bir yerden diğerine gitmekte zorluklarla karşılaştıkları gibi hususlar yer alıyordu"⁶³.

Bu takriri alan Dahiliye Nazırı derhal harekete geçer. Adana ve Halep vilâyetlerine yazılar yazarak, bu iddialar karşısında gerçek durumunun raporunu ister. Adana'dan gelen cevap, patrik kaymakamının iddialarının ne derece mesnetsiz ve yersiz olduğunu ortaya koyar mahiyettedir:

"Olaylarda teşvikçi olanların cezalandırılması için sıkıyönetim ilân olunmuştur. Divan-ı Harb kurularak faaliyetler göstermiş, tahkikat ve yargılamalarda bulunulmuştur. Suçlulardan bir çoğu tevkif olundu. gasbedilen malların geri alınması konusunda fevkalade gayret edilmektedir. Yalnız Adana ve mülhakatında değil, Kayseri, Niğde, Sivas ve Antalya gibi uzak yerlerden bile bir çok eşya ve gasbedilen hayvanat geri alınmıştır. Hükümet havalisinde her gün kadın ve erkek yüzlerce şahıs komisyona müracaatla mallarını teslim almakta oldukları umumun ve yabancıların bildiği bir durumdur. Muhtaç olanların ihtiyaçlarını te'min etmek için her yerde komisyonlar oluşturularak Meclis-i Mebusan'ın izin verdiği meblağlardan harcamalar yapılmaktadır. İhtiyaç sahiplerine tahsis olunan 10.000 lira dahi dağıtılmaktadır. Bundan başka ziraat erbabına teminat ile teminatı olmayanları tefaleti mütesilsile ile 30.000 lira ödemeye devam edilmektedir. Ortaya çıkan olaylar yalnız musibete uğrayanlar değil, umum vilâyet halkını farklı derecelerde ihtiyaçlı hale getirmiş olduğundan bu genel ihtiyaçların

⁶³ Karacakaya; 1909 Adana... , s. 4.

tamamen izlerinin giderilmesinin bir kaç günde mümkün olamayacağı, hükümet aleyhinde yazı yazarların ve söz söyleyenlerin malumudur. Kimsesiz kalan kadın ve kızlardan bir kaç İslâm dinî kabul için arzuhal vermişler ve müracaat da bulunmuşlarsa da kabul olunmaması tamamen mülhakatta yazılmıştır. Hatta gayrimüslim dul bir kadın İslâm dinini kabul etmiş ve arzusuna binaen bir Müslüman tarafından nikah edilmiş ve kadın ve kadın ısrar ettiği halde milletin ruhani reisine teslim edilmiştir. Yağmalanan eşyaların trenle kaçırılması esnasında, hükümet memurlarının buna göz yumduğu iddiasının da aslı yoktur. Olayların başlıca sorumluları oldukları iddia edilen memurin ve ileri gelenlerin isimleri belli iken yakalanamadıklarına dair ifade de gerçek dışıdır.

Olaylarda girişimci oldukları meydana çıkanlar haklarında istisnasız takibat icra olunmaktadır. Hatta bu gibilerin isimlerini ve bulunan delileri beyan etmeleri Gayrimüslim ahalinin muteberanına ve ruhani reislerine defalarca haber verilmiştir"⁶⁴.

16 Nisan 1909'da daha İstanbul gazeteleri olaylara yer bile vermeden, The Times gazetesi, Adana olaylarını haber yapacaktır. Daha sonraki günlerde de Avrupa basınına olaylar, Ermenileri paklayıcı, masum, mazlum nitelikte aktarılacaktır. 17 Nisan'da İstanbul matbuatında -İkdam'da- Adana olayları, "Adana'da Büyük Bir Yangın" şeklinde örtülü olarak bildirilecektir. Volkan gazetesinde de, iki unsurun en kısa zamanda barıştırılması gerektiği yolunda yazılar yazılmıştır. 18 Nisan 1909'da ise İstanbul basınında da olaylar açık şekilde dile getirilir. Olayları, İstanbul basını ve devlet yönetimi kaygı ile izlemektedir"⁶⁵.

Avrupa basınında, tamamen yanlı ve İslâm ahaliyi lekeleyici yöndeki yayınlara karşı, Osmanlı Devleti'nin Paris Büyükelçisi şu bildiriği yayınlamıştır:

"Adana ili içinde gelişen olaylar hakkında, bazı Avrupa basını ile, Ermeni komiteleri tarafından âdeta hükümetimizi lekeleyecek yayınlarda bulunulmuştur. Milletvekilleri meclisinde okunan, valinin resmî telgraflarından anlaşıldığına göre, kayıplar dört bini geçmediği halde, bu miktar yirmi, hatta otuz bine kadar çıkarılmaktadır. Bundan gaye, olayların mesuliyetini yalnız Müslümanlara yüklemektir. Halbuki Mersin ve Adana'da soruşturma yapan Hıristiyan cemaati reisleri, her iki toplumun da suçlu olduğunu belirteceklerdir. Gerçekte ise kargaşanın artmasında sebep, yeteri kadar askerinin hemen

⁶⁴ Karacakaya; 1909 Adana... , s. 3.

⁶⁵ Özçelik; Sahibini Arayan... , s. 296.

hazır bulunamaması ve yakın illerden istenenlerin istenen sürede bölgeye ulaştırılmamasıdır. Merkezi hükümet ve özellikle iç işleri bakanlığı bu acı olay karşısında, sorumluluğunu yerine getirmişti. Sonradan ırk ve mezhep ayrımı yapmadan, zarar görenlere verilmek üzere millet meclisinden, otuz bin liranın sarfına izin istendiği gibi, buna karşılık on bin lira hemen sözü geçen valiliğe yollanmış, yaralıların tedavisi ve halkın barınma-beslenme ihtiyaçları da giderilmiştir.

Diğer taraftan Rumeli subaylarından meydana gelen ve bundan dolayı her türlü mahallî etkiden uzak bulunarak, teşkil edilen askerî mahkeme, bu faciaya sebep olanları ortaya çıkartıp, sosyal durumları ne olursa olsun herkese ibret olacak şekilde cezalandırılacaktır.

Millet Meclisi, alınan tedbirlerden o derece memnun olmuştur ki, hükümetin özel tedbirlerini tamamen onaylamıştır. Bundan dolayı, bu uygulamalar ve sonradan hazırlanacak tedbirlerden sonra bazı yanlış bilgi verenlerin aldatmasına kapılarak, hükümetimiz aleyhinde kötü niyetli değillerse gerçeği kabul etmeleri gerekir⁶⁶.

Bu açıklamalara, Taşnaksutyun Komitesi'nin Temps gazetesinde yayınlanan cevabı; Adana faciasının bütün mesuliyetinin II. Abdülhamit taraftarlarına ait olduğu, bunun çoğu kimseler tarafından kabul edildiği, hükümetin görevini yapamamasına karşılık, masum Ermenilerin kendilerini savundukları, olaylardan sonra çaresiz duruma düşen Ermenileri, sonuna kadar savunacaklarını bildirerek, elçiliğin bildirisi protesto etmişlerdir⁶⁷.

Ayfer Özçelik eserinde, Meclis-i Umum-i Zabıt Ceridelerini inceleyerek verdiği malumatta, Adana iğtişasıyla alâkalı mecliste yoğun fikrî çatışmaların sürdüğünü görmekteyiz. Sivas mebusu Dağavaryan ve Erzurum mebusu Varteks verdikleri tavrilerde, kendilerine gelen tavrilerden yola çıkarak, Hıristiyan ahalinin öldürüldüğünü, hanelerin yağmalandığı, kital ve yangınların durmadan devam ettiği, halkın dehşetle hücum bekledikleri, bu durumun daha ne kadar süreceği, bir an önce bir heyetin bölgeye gönderilerek, suçluların cezalandırılması gerektiği vurgulanıyordu.

Vali Cevat Bey'in "vilâyetin elinde sadece 300 küsür mevcutlu bir nizamiye taburu vardı, silâh satın almak zorunda kalınan rediflerin ise, gayr-ı muntazam ve elbisesiz bulunması ve bütün bunların tedbir alma hususunda doğurduğu müşkilat da olayların

⁶⁶ Uras; Tarihte Ermeniler... , s. 569.

⁶⁷ Uras; Tarihte Ermeniler... , s. 568-569.

büyümesine sebep olan amillerdendir. Cevat Bey: birbirine göre 50-60 bin kişiden mürekkep bir yerde başlayan büyük karışıklıkların 3 gün içinde, bu kadar kısıtlı imkânlarla teskin edilmesini, başarı olarak görüyor ve şayet olaylar başlamadan evvel, defalarca istenilen askerî kuvvetler gönderilmiş olsaydı, olayları daha önce bitirme imkânı bulabileceğini belirtmiştir"⁶⁸.

"Erzurum mebusu Varteks Efendi; telgrafın yalan olduğu aşikârdır diyerek kendi ifadeleriyle sabittir der ve şöyle devam eder: "Üç gün karışıklık oluyor, orada bulunan üç bin Hıristiyan irticacılar tarafından kırıldıktan sonra kilise ve mekteplere sığınıyorlar, kendi kendilerini muhafazaya çalışıyorlar, nasıl oluyor da 6-7 gün sonra o kırılan fedailer çıkıyor da silâh atıyor onlar? Bu nasıl olabilir, bu fedailer nereden çıktı? Aslında ikinci defa meydana gelen olayları kapatabilmek için valinin kendisi, fedaileri çıkarmıştır" bundan on üç, on dört gün evvel, bendeniz aynı kürsüde bir takım irticaiyyun yağmacılık veya başka desiselerle Hıristiyan ahalisini kırmak veya korkutmak için "sizi keseceğiz" gibi edepsizlik yaptığımı söylemiştim. Bunların önünü almak için çalışmak Meclis-i Mebusan'ın görevlerindedir. Bazı şeylerin yapılması lazım. İlk olarak ilân edilen, idare-i örfiyeden sonra, idare-i örfiye namına hareket ordusundan bir komisyon oraya gönderilmelidir. İkinci olarak parlamento tarafından bir komisyon oraya gönderilmelidir. Birincisinin vazifesi, ne kadar suçlu varsa, onları şiddetle cezalandırmak, ikincisinin vazifesi ise ne kadar zarar-zıyan olmuş ise onları tespit etmek ve kayıt tutmaktır. Ne kadar müsebbib varsa, onların malları ellerinden alınmalı, yağma edilenlere verilmelidir. Üçüncü olarak da Abdülhamit'in mallarından bir kısmı, malları yağma edilenlere verilmelidir. Çünkü bu parmak onun parmağıdır. Böylece hükümet bütün Hıristiyan kardeşlerine yaralarını sarma gayreti de olduğunu gösterir. Diğer taraftan da, başka yerlerde böyle bir şeye kalkışacak olanlara ders verilmiş olur"⁶⁹.

Adana'da II. İğtişâş olayının başlaması üzerine Kozan mebusu Hamporsum Muratyan Efendi'nin ısrarla okunmasını istediği, Arif Hikmet (Mersin), Ali Cerani (Halep), Davaryan (Sivas), Keygam (Muş), Hamporsum Boyacıyan (Kozan), Babikyan (Tekfurdağ), Karakin Varteks (Erzurum), Vahon (Van) imzalı takrirden alınmasını istediği tedbirler şöyledir:

⁶⁸ Özçelik; Sahibini Arayan.... , s. 296.

⁶⁹ Özçelik; Sahibini Arayan... , s. 298.

"1- Olayların büyüyerek devam etmesinde Adana Valisi Cevat ve Dahiliye Müsteşarı Adil beyin görevlerini yapmamaları, bazı memurların ise, olaylara bizzat dahil olmalarının payı olduğu için, bu şahısların Divan-ı Harb-i örfice muhakeme edilmeleri,

2- İlân edilen idare-i örfiye bölgesine Halep vilâyetine bağlı Antakya ve Zeytun gibi karışıklık emareleri görülen yerlerin de dahil olması ve Divan-ı Harb-i Örfi Heyetinin tarafsızlığını temin etmek için, buradan seçilerek gönderilmelidir.

3- Şu sırada muhasara ve tehlike altında olan Dört Yol kasabasının kurtarılması için, gerekli tedbirlerin telgrafla iş'ar ve ittihazı.

4- Yardıma muhtaç ve korumasız kalan biçarelerin iâşe, iskan ve açlıktan kurtarılması için yeterli paranın ayrılması ve şayet mallinden te'min edilmiyorsa merkezden gönderilmesi.

5- Gasbedilmiş malların vakit geçirilmeden sahiplerine iadesi, yakılmış binaların miktar ve kıymetleriyle öldürülenlerin âdet ve isimleri tahkik edilerek kayıtlarının tutularak hükümete gönderilmesi, her kasabada karma ve tarafsız komisyonların teşkili"⁷⁰.

Gümlü mebusu İsmail Bey, Ermeni mebusların devamlı surette, Cevat Beyi suçlayıcı ve olayların tüm mesuliyetini İslâm ahaliye yüklemelerine karşılık, şöyle bir açıklamada bulunur:

"Şimdiye kadar vali hakkında serd edilen fikirlerin aksine, meşrutî hükümetin bir valisinin hadiseler hakkında Meclis-i Milliye haberdar ettiğini, bunların yalan olduğuna nasıl hükmedildiğinin sorar. Ona göre, şayet delil olarak oradaki birkaç şahıstan, velevki 100 kişi olsun, gelen yazılar gösteriliyorsa, bu yazıların belli maksatlarla gönderilmemiş olduğunu kim öne sürebilir. Tahkikat yapılmadan bunlara belge gözüyle bakılıp, söz söylenemez. Bazı arkadaşlarımız da valinin telgrafının su katılmamış bir yalan olduğunun, yine kendi ifadelerinden anlaşıldığını söylediler. Halbuki vali sadece olayı anlatıyor, bunun yalan olduğuna dair hiçbir emare de yoktur. Bu iddialar geçersizdir. Yani Meclis-e Mebusan devletin her köşesinde zuhur eden fitne ve ihtilaftan dolayı gerekli tahkikat ve tetkikat yapmadan evvel, tarafsız kalması ve ona memurlarının verdiği malumat ile hareketini tayin etmesi lazımdır. Aksi ortaya çıkarsa meclis ona göre hareket eder.

⁷⁰ Özçelik; Sahibini Arayan... , s. 299.

Pançedoref Efendi, o vakte kadar, orada adam kalmaz şeklinde tepki verir. İsmail Bey, 31 Mart hadisesiyle karşılaştırılarak, Adana'da bir olayın, kıtalin vukuu bulması, valinin olayla ilişkisi olduğunu göstermez. Nasıl ki, İstanbul'da ne kabinenin, ne Meclis-i Mebusan'ın ne de meşrutiyet sevgisine sahip bir çok kişinin haberi olmadan, birçok fenalıklar oldu. Adana olaylarının o yoldan vukuu, vali hakkında şimdilik fena bir fikre kapılmayı gerektirmez. Fakat ilerde tetkikat neticesinde, valinin müsamahası kusur veya bir şekilde fesatçılığı ortaya çıkarsa bu onun hakkında kanuni işlem yapılmasını gerektirir.

Meclis-i Mebusan'ın bu mühim zamanda, oldukça soğukkanlı hareket etmesi gerekir. Varteks Efendi'nin Dağavaryan Efendi'nin ifadeleri cihetine gidilmemeli. Dağavaryan Efendi'nin Dahiliye müsteşarının valiye, ecnebilere dokunulmasını şeklindeki emrini, "Ermenileri katlediniz" şeklinde yorumlanması hem yanlış hem de tetkikatı daha başlangıcından isabetli olmayan bir yola sevk edecek bir düşüncedir. Hareket Ordusu'nun da daha ilk anda büyük bir maharetle, yabancı elçilikleri muhafaza altına alması, diğer tebanın meskenlerinin yakılmasının önemi olmadığını göstermek için midir? Asla! Dala ziyade meseleyi izam etmemek, başka bir şekilde göstermemek için alınan tedbirlere ibarettir. Yine Varteks Efendi'nin Ermeni fedailerinin hadiseye sebep olduğu şeklindeki valinin telgrafi yalandır, sahtedir, iğtişaş 3 gün, 5 gün devam ettikten sonra Ermeni fedailerini nasıl yeniden hadise yaratır sözlerini itiraz ediyorum. Bunun aksini bilmeyince, valinin resmî ihbarını, bu sözünde sıhhat-i katiyye yoktur diye nasıl iptal edersiniz?

Alınacak tedbirlere gelince; takrirden vali ve Dahiliye Nezareti müsteşarının mahkemeye alınması yazılıdır. Halbuki bilindiği üzere, bunlar kanunî meselelerdir. Hemen gerekli tetkik ve tahkikat yapılmadan bir takrirden bunlar mahkemeye sevk edilmez. Bunun kanuni usulleri vardır. Bunu reddediyorum. Müsebbiblerinde meclisin vereceği bir kararın cezalandırılması da doğru değildir. İdare-i örfiyenin teşkiline ise bir itirazım yoktur. Madem ki, çevre yerlerde şimdi olmasa bile, ilerde karışıklıklar olması muhtemeldir, idare-i örfiye ilân olunmalıdır ve ilân olunmuştur. İdare-i örfiyeye burada olduğu gibi buradan tayin edilecek özel bir divan-ı harb ile tahkikat yapılması lehindedir. Yine takrirden belirtildiği gibi, Meclis-i Mebusan'dan münasib ve bitaraf bir encümenin oraya gönderilmesi fikrindeyim⁷¹.

⁷¹ Özçelik; Sahibini Arayan... , s. 293.

Ayfer Özçelik'ten gayet ayrıntılı bir şekilde öğrenebileceğimiz, meclis eşhasının, bazen tartışmaya varan müzakereleri, olaylar sonrasında da devam etmiştir.

1909 Adana olayları ile alakalı Ermeni ve İslâm ahalinin tavrını çok net şekilde tespit eden, Divan-ı Harp mazbatası satırları, olayların çok yönlü algılanması açısından, gerçekten önemlidir: "Suçlu olduğu halde, kabahati üzerinden atmak için, İslâm ahalinin en basit hareketlerini dahi, kendi menfaatleri yönünde büyütüp, sui tefsir edip, kendilerinin işlemiş oldukları büyük suçları işlerine gelecek şekilde tevil ve tasgir eyleyen Ermeni milleti, Kasab Haço ve arkadaşları gibi büyük vahşetle katliama giriştikleri gün gibi açık ve belli olanlar hakkında uygulanan kanun hükümlerine ve yine kendi milletdaşlarının şahitliği ile katil ve müfritlik suçlamasıyla zanlı olarak tutuklu bulunanların mahkemelerini, devamına itiraz etmekte. Daima İslamlar'ın kabahatli olduklarını söyleyerek, onların cezalandırılması gerektiğini talep etmekte. İslâmların kanun pençesine teslim edilmeleri için en hasta ruhanî reisleri olduğu halde, yalancı şahitler tedarik ederek ve arz-ı hal yazarak, Ermenilerin mahkemeye müracaatlarını sağlamaktadırlar. Devamlı surette olayları irticaya atfederek, İslamların siyaseten cezalandırılmasını ve bu suretle insanlığın gözündeki İslam unsurunun zalim ve kendilerinin mazlum gösterilmelerini talep etmektedirler şeklinde, Ermeniler olaylar sonrasındaki tavrı ifade edilir.

İslâmların tavrı ise; arzuları hilafına olarak sevk-i kaza ve cehalet ile karıştırdıkları cinayetlerin daha şimdi farkına vardıkları dehşetinden irkilmekte ve tiksinmekte iseler de Ermenilerin takip ettikleri masumiyet davasını reddederek yegane müsebbibin Ermeniler olduğunu beyan ederek, kendilerinin suçsuz olduğu gerekçesiyle cezalandırılmalarının adalete uygun düşmeyeceğini belirtmişlerdir.

Ermeni evlerinde ele geçirilen silâhtan tabancaya, bombaya, mavzere suç teşkil eden delillerin bulunması, Ermenilerin isyan hadisesine öteden beri hazırlandıklarının açık göstergesi durumunda olduğundan, bu durum, Ermenilerin suçsuz olduğu yolundaki iddiaları da temelden çürütür mahiyette olduğu mazbatada belirtilir.

Divan-ı Harbi Örfi "Müslümanları korumuş ve olayları tartışmaya çalışmış Ermenilerin ve kendi hayatlarını tehlikeye atarak, Ermenileri korumaya çalışmış Müslümanların mevcudiyeti mahkemeler sırasında ortaya çıkmışken, Ermenilerin hepsini müfsid ve

vatan haini ve Müslümanların cümlesini mutaassıp hunhar addetmek tarafsızlık ve adalete uymaz" şeklinde olayları ortaya koyar⁷².

Bütün bu rapor ve değerlendirmelere son bir ek olarak, hükümetin Adana olayları ile ilgili bildirisi, hükümetin bire bir olaylara bakışının anlaşılması açısından kayda değer gördüğümünden, doğrudan aşağıya alıyorum:

"İdare-i sâbıkânın seyyidât-ı istibdâdı câri olduğu zamanlarda, Ermeni cemaatine mensup bazı fırkalar cânibinden maksâd-ı siyasiyyeye delâlet eden mesele her ne şekil ve sürette tezâhür etmiş olursa olsun bir idâre-i müstebidenin nâ kâbil-i tahammül cevri ve zulmünden münbâis olduğu gibi son zamanlarda milletin emrindeki mesâisine müzâherât ve muavenetleri görülmekle Vatan-ı Osmaniye râbıta-ı samimiyyeleri ve bilfiil subüt bulmuş, hele idâre-i meşrutâ'nın te'sisinden sonra sââdet ve selâmeti kavmîyyelerinin hükümet-i meşruta-ı Osmaniyyeye sadâkat ve merbûtiyyette bulunduğu teslim olunmak cihetiyle saâde-i umumiyeye-i müsterekenin istihsâline hasr-ı emel edilmiş olduğundan cemâat-ı mezkûrenin elyevm bir fikri müzme-i siyâsi perverde tâkip etmekte olduğuna dair hakikât-ı hâle hâbir ve âgâh olmayanlar indinde husulü mülâhaza edilen sui zannın bill-külliye esâsdan âri olduğu şüphesizdir.

Adana vak'a-i faciasının süret-i zuhûruna gelince, ol bâbda hey'eti mahsûsa mârifetiyle icrâ ettirilen tahkikât-ı mecmuânın netayicinden ve hâdisenin cereyân-ı tabiyyesinden istidlâl olunan ahvâle göre uhuvvet-i vataniyye hissini imha edilmek istenildiği devri sâbık-ı istibdâdın âsâr-ı bâkîyye-i meş'ûmesinden olarak hürriyet ve meşrutiyetin ermeni cemaati nezdinde tevliid ettiği setâret ve hissiyâtın bazı sendedilânce sui-tefsire uğraması ve avam-ı ahâlinin nam ve ünvan ve hattı hâreketinden haberdar olmadığı "Tasnaksutyun" ve "Hinçak" gibi fırkalar efrâdının aleyhte çıkarmalarından bazı esassız tevhimler hâsıl olması, beyn-el-ahâli guft-u guyu mecut olarak bunun aksi te'siri ise aynı surette Ermeni cemaâti nezdinde havf ve şüphe tevliid ederek araca iki taraf beyninde sui-tefehüm ile yekdiğere karşı adem-ı emniyet hasıl almasından ve bu sui-tefehümlerin derhal menabiini keşf ve tahkik ve cemaât-ı mütekâbileyi izâle ve Kânun-ı Esasi'nin saâdet-i umumiyeye kâfil olan ahkâmına meşrutiyet-i idarenin icâbına tevfiiken hüsn-ü muaseret-i akvam ve uhuvvet-i vataniyyeyi te'sis ve te'min eylemek hükümet-i mahallîyenin vazârf-ı esasiyyesi icâbâtından iken, vilâyetin en büyü memurlarınca bilâkis şâyânı esef bir acz ve za'af ile ihtiyar olunan suret-i idare ve sukûnet ve mübhemiyet vâzife-i nasinasâne, bir taraftan bu sui-tefehüm ile adem-i

⁷² Divan-ı Harbi Örfi Mazbatası; Tanin 14 Recep, Özçelik; Sahibini Arayan... , s. 293.

emniyetin teşdidine ve diğer taraftan halkın kudret-i hükümete karşı pervasızca hareketlerle cüretlerini tezâyüdüne meydan vermiş ve daha hâdisenin mebâdisinde zimmet-i hamiyet ve me'muniyyete terettüb eden vazifenin bihakkın fedâkarâne ifâ edilememiş olmasından nes'et eyleyip yoksa cemaât-ı mezkürenin Hükümet-i muazzâmâ-ı Osmaniye'ye kadimen derkar olan sadâkatleri muhtemel olmasından inbias etmemiş olduğu aşikârdır.

Şu hâle nazaran hadise-i müellime-i mezkürenin müsebbib-i hâkikileriyle ifâ-i vazifede tekasül ve rehâvet edenlerin mücâzât-ı kanuniyeye düçâr olacakları bi istibâh ise de ba'z taraflarda husül-ı kenâfi-i müttehîde yekdiğere labiaten merbut ânâsır-ı muhtelif beyinde câgir-ı istikrâr olması lâzımeden bulunan hissiyât-ı hâlise-i uhuvvetkâriye münafî olacağından rivâyet ve takdirât-ı gayr-i sahiden aralarca da hâsil olmuş olması muhtemel olan zünun ve evhâmın izâlesine ve vatana az'zimiz selâmet ve saâdeti ve umum evlâd-ı vatanın yani Osman'ı Milliyet-i Muazzama'sının terkîh eden Müslim ve gayrimüslim ahâlinin emâl-ı vifâk ve ittihâd ile hareket ve hüsn-ü muaşeret etmelerine menüt olmakla sunuf-ı tebaa beyinde revâbit ve uhuvvet-i vataniyyenin teyidine dereca-i nihâyide sarf-ı mesâi olunması ve Hükümet-i Osmaniye'mizin esas metni olan usul-i mesraa-ı mesrûtiyyeti ve âsâyiş-i memleketi ihlâl edecek her türlü harekât ve iğtisâşâtın mürekkep ve mütecâsırları aleyhine tertip edecek mücazât-ı cedide-i kanuniyyenin bila ihmâl icrasıyla ibret-i müessire ibrâzı mukarrer olduğundan dahil-i vilâyete be-tekrar ilân edilmesi tavsiye olunur⁷³.

3.4. TETKİK HEYETİ'NİN ADANA'YA GELİŞİ VE ÇALIŞMALARI

Mecliste, Adana'ya milletvekili heyetinin gönderilip-gönderilmemesi yolunda yapılan oylamadan, gönderilmesi kararı çıkarken, heyetten ayrı bir heyetin daha gönderilmesi için verilen tahrir kabul edilmemiştir. Bir Müslim, bir Hıristiyanın gönderilmesi kararının alınmasının ardından, yapılan gizli oylamada, Edirne milletvekili Agop Babikyan ve Karesi Mebusu Şefik Efendi seçilmiştir⁷⁴.

Şefik Efendi'nin 2 Mayıs 1325'de Meclis Başkanlığına kendinin ve hanımının hastalığı nedeniyle Adana'ya gidemeyeceğine dair dilekçe vermesi üzerine, tekrar görüşmeler başlamıştır. Mesele, Düvel-i muazzama tarafından da yakından izlenen bir mesele

⁷³ Seyitdanlıoğlu; Takvim-i Vekayi, I. se. ad. 300, 31 Temmuz 1325, Belleten.

⁷⁴ Özçelik; Sahibini Arayan... , s. 294.

olduğundan, gönderilecek kişinin yabancı dil bilmesine de özen gösteriliyordu. Sonuçta, Sivas mebusu Dağavaryan Efendi'nin aday gösterdiği Abdullah Efendi ile, diğer mebusların aday gösterdiği Yusuf Kemal Bey arasında yapılan oylamada, Yusuf Kemal Bey, 52'ye karşı 69 oyla gönderilecek kişi seçilir. Meclis Başkanı sonucu açıklarken, herne kadar Yusuf Kemal Bey'in genç ve sıhhatli oluşundan bahsetse de, belli ki ittihatçılar bu mühim ve çetrefil meselede kendileriyle birlikte hareket edecek bir şahsı göndermek için yoğun gayret sarfetmişlerdir⁷⁵. Gönderilecek heyetin üyeleri şu şekilde tespit edilmiştir; Tekirdağ Ermeni asıllı Agop Babikyan, Kastamonu milletvekili Yusuf Kemal (Tengirşek) ve hükümetin atadığı Danıştay başkatipli Arif Beyle, Ermeni asıllı yargıç Musdikyan Efendilerdir⁷⁶.

Adana olaylarını çok yönlü araştırma amacıyla bölgeye giden heyet, ilk iş olarak ihtiyaç sahiplerinin, temel ihtiyaçlarını belirleme yoluna gitmişlerdir. Yusuf Kemal Bey, yardım amacıyla daha önce oluşturulmuş olan, komisyon yakınmalarını duyunca, kendi gözetim ve denetiminde çalışacak, kimin neye ne kadar ihtiyacı olduğunu hakkıyla tespit edecek bir komisyon kurmak için, mevcut komisyonun görevine son verdiğini açıklamıştır⁷⁷. Hemen orada bulunan mebusların da onayıyla yeniden bir iane komisyonu teşkil edilmiştir. Oluşturulan yeni komisyona Suphi paşa reis seçilip, ruhanî reislerden üç kişi, İstinaf Müdde-i Umumisi Azmi Efendi, Kolost Bey, İstefan Efendi gibi değişik şahıslardan oluşturulmuştur⁷⁸.

Adana iğtişasından sonra, yaraların sarılması için meclis çok yoğun olarak çalışmış ve mevcut imkanlar sonuna kadar kullanılarak mümkün olan azami yardımın sağlanması için büyük gayret sarfetmişlerdir.

Adana muhtacini için meclis tarafından gönderilmesine izin verilen 30.000 liradan, 5.000 lirası maliye nezaretince Halep vilâyetine ayrılmıştır⁷⁹. Adana iğtişası zarar gördükleri için borçlarının tehiri ve temettü vergisinin affını isteyen Ermenilerin durumu hakkında yapılan inceleme sonucu, taleplerinin yersiz olduğuna karar verilmiştir⁸⁰.

⁷⁵ Özçelik; Sahibini Arayan... , s. 296.

⁷⁶ Sonyel; İngiliz Gizli Belgelerine Göre... , s. 43 , Bildiricisi; Adana'da Ermenilerin... , s. 53, Arıkoğlu; Hatıralarım... , s. 52, Asaf; 1909 Adana... , s. 46.

⁷⁷ Sonyel; İngiliz Gizli Belgelerine Göre... , s. 44.

⁷⁸ Karacakaya; 1909 Adana... , s. 4.

⁷⁹ Karacakaya; 1909 Adana... , s. 4, Hadise-i müessifede Ermeni muhtacine yapılacak yardımla alakalı olarak bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti MUI, 2/7, 39, 1327, M 06, Sonyel; İngiliz Gizli Belgelerine Göre... , s. 39.

⁸⁰ BOA. DH. MUI. ; 1314, 6, 1327 N 15.

İsyan sonrasında, dinî ve siyasi önderlerinin devamlı telkiniyle Ermeni eşhas, hükümet idaresini, ihtiyaçlarının bir an evvel karşılanması için dilekçe yağmuruna tutmuşlardır⁸¹. Ermeni patrikhanesinin gelişmeleri yakın mercekte incelemesi ve hükümete ihtiyaç sahiplerine yardım konusunda baskı yapılması sonucu⁸², Halep için 200.000, Adana muhtacini için 500.000 gümüş gönderilmesi kararı alınmıştır⁸³.

Hükümet ilk aşamada yukarıda ifade ettiğimiz yardımların ardından, Adana olaylarında zarar gören halk için çok yönlü yardım ve kolaylık yönünde girişimlerine devam etmiştir. Hükümetin bu amaçla yürüttüğü çalışmaların bazıları şöyledir:

Adana olaylarında malları yananlar ile hükümetten yardım gören mal ve toprak sahiplerine iki yıl içinde parasız toplu olarak tapu senedi verilmesi⁸⁴, zor durumda kalan yoksul halka dağıtmak üzere Padişah buyruğu ile Hazine-i Hassa tarafından giyim eşyası gönderilmesi⁸⁵, olaylarda konutsuz kalanlara yardım amacıyla ayrılan 100 bin

liranın şimdiye değin bahçe, İslahiye ve hassa kazalarının yapı işleri için 1700 ve "Eşgal ve iane komisyonu" tarafından halka dağıtmak için 4300, toplam 11 bin, Adana, Hamidiye, Karaisalı ilçelerinin yapı işleri için 1500, Osmanlı'nın yapı işleri için 200, Misis'in yapı işleri için 450, Tarsus'un yapı işleri için 2 bin Osmanlı lirası verilmesi⁸⁶, ticaretin tekrar canlandırılması için, önemle kolaylıklar sağlayan özel ticaret yasası⁸⁷, olaylarda zor duruma düşen toprak ve mal sahiplerine "tasarruf senedi" verilmesi⁸⁸, Meclis-i Ayandan Adana ve Halep'te zor durumda kalanlara bedava "Sened-i Hakanî" verilmesi⁸⁹ gibi gerçekten kayda değer icraatlarıdır.

Adana hadisesinin her yönüyle kendilerini ilgilendirdiğini düşünen Avrupalı devletler olaylar sonrası mazlum durumunda gördükleri Ermenilere, yardımdan da geri durmamışlardır. Amerika hükümeti, Adana muhtacini için 50.000 dolar, Rusya hükümeti 5.000 Frank'lık yardımı İstanbul Büyükelçisi Zinovyef vasıtasıyla Katogigos

⁸¹ BOA. DH. MUI. ;18/21, 4, 1327 L 27, DH. MUI. ; 39/14, 3, 1327 Za 18, DH. MUI. ; 69/9, 2, 1328 S 20.

⁸² BOA. DH. MUI. ; 70/7, 10, 1327 Ş 28, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, 144/5, 1, 1328 N 02, DH. MUI. ; 58/34, 3, 1325 M 14, DH. MUI. ; 57/43, 2, 1328 M 12.

⁸³ Karacakaya; 1909 Adana..., s. 4.

⁸⁴ Seyitdanhoğlu; Takvim-i Vekayi, I. se. ad. 329, 31 Ağustos 1325, Bellelen.

⁸⁵ Seyitdanhoğlu; Takvim-i Vekayi, I. se. ad. 329, 31 Ağustos 1325, Bellelen.

⁸⁶ Seyitdanhoğlu; Takvim-i Vekayi, I.se. ad. 329, 31 Eylül 1325, Bellelen.

⁸⁷ Seyitdanhoğlu; Takvim-i Vekayi, I.se. ad. 377, 29 Teşrinievvel 1325, Bellelen.

⁸⁸ Seyitdanhoğlu; Takvim-i Vekayi, I.se., ad. 410, 7 Kanunievvel 1325, Bellelen.

⁸⁹ Seyitdanhoğlu; Takvim-i Vekayi, I.se., ad. 446, 21 Kanunisani 325, Bellelen.

Mustafa'nın on beş sene müddetle küreğe konulmalarına Divan-ı Harp tarafından karar verilmiştir⁹³.

Adana olaylarında, bir büyük bir topluluk ile katli ve yağma hadiselerine Şih Alaeddin b.Şih Ahmet, B. B. Cihangir, Çiftçibaşı Kel Mustafa b. Abdurrezzak, Cabbalranı Cumali, Hüseyin Çavuş'un üçer sene küreğe konulmaları⁹⁴.

Adana Ermeni ahaliyi heyecan ve fiili katle sevk edenlerden Mehmet Çavuşun müebbeden Molla Mehmet ile Ali'nin oğlu Hasan'ın on beşer yıl küreğe konulmaları kararı⁹⁵.

Olaylar esnasında ahaliyi İslâmiye üzerine hücum ve yağma amaçlı silâh atmasıyla Fatma Hatun, Hüseyin ve Ramazan'ın cerh ve katli ettikleri sabit olan üç Ermeninin üçer sene küreğe konulmaları kararı⁹⁶.

"Adana vakiasında Andırın karyesine başlı Tartınlı karyesinden eşya ve adavati yağma ettikleri bilfiil muhakeme ile sabit olan Hasan ve arkadaşının üçer sene küreğe konulmaları kararı"⁹⁷.

"Adana olaylarında Avadis ve Ohannes Efendilerin çitliğini yağma ettiklerinden dolayı Haman karyesi muhtarı Osman Kahya, Osman ve Ali'nin üçer sene küreğe konulmaları kararı"⁹⁸.

Olaylar sırasında suçları sabit görülen Süleyman b. Mustafa'nın üç sene küreğe konulmasına⁹⁹, Dikili karyesinden Yusuf b. Mustafa, Süleri b. Ahmet'in üç sene mahkumiyetine¹⁰⁰, Harputlu Kürt Paşa, Hüseyin b. Ömer, Ali b. Hüseyin ve Ahmet'in tevkiflerinden itibaren üçer sene küreğe konulmaları¹⁰¹, Recep oğlu Kasab Muhammed, Hamid oğlu Kaytan ve Ahmet'in altışar yıl küreğe konulmaları¹⁰², Abdullah'ın idamına,

⁹³ BOA. DH. MUİ. ; 30/12, 2, 1327 L 20.

⁹⁴ BOA.DH. MUİ. ; 23/18, 2, 1327 N 29.

⁹⁵ BOA.DH. MUİ. ; 29/48, 2, 1327 L 19.

⁹⁶ BOA.DH. MUİ. ; 22/61, 2, 1328 N 28.

⁹⁷ BOA.DH. MUİ. ; 24/12, 2, 1327 L 5.

⁹⁸ BOA.DH. MUİ. ; 34/64, 2, 1327 Za 05.

⁹⁹ BOA.DH. MUİ. ; 30/13, 2, 1327 L 20.

¹⁰⁰ BOA.DH. MUİ. ;29/35, 2, 1327 L 20.

¹⁰¹ BOA.DH. MUİ. ;29/16, 2, 1327 L 17.

¹⁰² BOA.DH. MUİ. ;24/34, 4, 1327 L 06.

Fahri b. Cabbar'ın da on beş sene mahkumiyetine¹⁰³, Hüseyin b. Ömer'in on beş sene, Kasab Ahmet b. Mehmet'in on sene mahkumiyetlerine karar verilmiştir¹⁰⁴.

2 Haziran 1909 tarihî itibariyle Adana'da, 204 Müslim, 108 Gayrimüslim, Kozan'da, 27 Müslim, 2 Gayrimüslim, Hacin'de 50 Gayrimüslim, Kars'da 2 Müslim, 1 Gayrimüslim, Feke'de 1 Müslim, Mersin'de 36 Müslim, 9 Gayrimüslim, Tarsus'ta 133 Müslim, 4 Gayrimüslim, Karasalı'da 15 tutuklu olup toplam tutuklu sayısı, 174 Gayrimüslim, 420 Müslimdir¹⁰⁵.

Tutuklamalar müddetince gün be gün, gönderilen telgraflardan bölgede güvenliğin sürdüğünü öğrenmekteyiz¹⁰⁶. Buna mukabil hükümet idaresi, yabancı devlet yetkililerinin teşekkür ve taltiflerine nail olurken, Adana'daki gayrimüslim dinsel başkanları tarafından yollanan ve Müslim halka iyi geçindiklerini, dostça ilişkiler içinde olduklarını, hükümetin uygulamalarından da memnun oldukları belirten¹⁰⁷ telgraflar dikkate şayandır.

26 Temmuz 1325 tarihî itibarıyla, Adana Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgrafta tutuklu Müslim ve gayrimüslim sayısı şöyledir; "Merkezde 338 Müslim, 28 gayrimüslim, Kaza ve Cebeli Berekette 348 Müslim, 45 gayrimüslim, toplam 683 Müslim, 173 gayrimüslim tutuklanmıştır¹⁰⁸.

İdarî yönetim suçluları tutuklarken, Adana olaylarında, soğukkanlı, sağ duyulu ve müsbet hareket eden memurları taltiflendirmekten de geri durmamıştır.

Feket Kaymakamı Nuri Bey, Bahçe Mal müdürü Abdullah Efendi, Haçın Polis memuru Ahmet Efendi.

Adana'da; İstinaf Baş Katibi Mehmet Rasim Efendi, İbrahim Sadık Efendi, Kavuncuza'de Mustafa Efendi.

Mersin'de, Hacı Yakup Ağa.

¹⁰³ BOA.DH. MÜ. ;43/23, 2, 1327 Za 12.

¹⁰⁴ BOA.DH. MÜ. ; 26/6, 2, 1327 L 11.

¹⁰⁵ Seyitdanhoğlu; Takvim-i Vekayi, I.se. ad. 321, 22 Mayıs 1325.

¹⁰⁶ Seyitdanhoğlu; Takvim-i Vekayi, I. se. ad. 321, 22 Mayıs 1325, I. se. ad. 234, 25 Mayıs 1325, I. se. ad. 241, Haziran 1325.

¹⁰⁷ Seyitdanhoğlu; Takvim-i Vekayi, I. se. ad. 200, 21 Nisan 1325, I. se. ad. 235, 26 Mayıs 1325, I.se. ad. 260, 20 Haziran 1325.

¹⁰⁸ Seyitdanhoğlu; Takvim-i Vekayi, I.se. ad. 295, 26 Temmuz 1325.

Kozan'da; Belde reisi Halil Ağazade Hacı Ağa, İsmail Efendi, Mehmet Oğlu Sabit Efendi.

Kars'da; Bahçe kazası muhtarı Poyraz oğlu Köse Kahya

Arifiye'den; Zikri Efendi, Hacı Hüseyinoğlu¹⁰⁹.

Adana olaylarının neden olduğu yıkımın giderilmesinde başarılı çalışmaları görülen Osmanlı Bankası müfettişi İtalyan uyruklu Mösyö İtaleros ve Amerikan Board şirketi görevlilerinden Antep Amerikan hastanesi hekimi Fred Douglas'a beşinci rütbeden Mecidî nişan verilmiş¹¹⁰, Osmanlı Bankası Adana şubesi müdürü Fransız uyruklu Mösyö George Grabovski'ye liyakat madalyası¹¹¹, İngiliz konsolos yardımcısı Binbaşı Doughty Wylie ise Mecidiye nişanıyla taltif edilmişlerdir¹¹².

Olayların birebir şahitlerinden Adana olaylarını ve gelişmeleri kaydetmeye çalışan askerî mahkeme ve Yusuf Kemal, İngiliz Konsolos yardımcısı Binbaşı Doughty Wylie'den şahit olduğu olaylara ilişkin bir rapor istemişlerdir. Doughty Wylie, kaleme aldığı raporda, anlaşmazlığa yol açacak herhangi bir soruna değinmemek ve iki soy arasındaki iyi duyguların tekrar egemen olması için, tartışma yaratacak konulara çok fazla girmeden raporunu hazırlamıştır¹¹³.

Soruşturma komisyonu Ermesi üyesi olan Agop Babikyan, Adana'nın sıcaklarından yakınarak, bir süre sonra İstanbul'a dönmüştür. Adana'da üç hafta daha kalan Yusuf Kemal, hazırladığı raporu, bütün belgelerle birlikte, İngiliz konsolos yardımcısına sunmuş ve kendi raporunda da gerekli değişiklikleri yaparak, rapora eklemesini istemiştir. Bundan sonra İstanbul'a dönen Yusuf Kemal, Agop Babikyanla görüşerek, raporlarını yeniden yazıp meclise sunmayı önermişse de, Babikyan'ın devamlı kaçamak ve kaypak cevaplarıyla karşı karşıya kalmıştır. Yusuf Kemal, Ağustos'ta Agop Babikyan'a, Doughty Wylie'nin Fransızca raporunun suretini veriyor, bu raporun sonuç bölümüne değinerek, bunu Türkçe'ye çevrilip imzalamalarını ve Meclis Başkanına sunmalarını istemiş, raporu okumak istediğini söyleyen Babikyan ise onu Yusuf Kemal Bey'den almıştır¹¹⁴.

¹⁰⁹ BOA. DH. MUI. ; 77-2/4, 7, 1328 R 19.

¹¹⁰ Seyitdanlıoğlu; Takvim-i Vekayi, I. se. ad. 534, 6 Mayıs, 1326.

¹¹¹ Seyitdanlıoğlu; Takvim-i Vekayi, I. se. ad. 534, 6 Mayıs 1326.

¹¹² Sonyel; İngiliz Gizli Belgelerine Göre... , s. 34.

¹¹³ Sonyel; İngiliz Gizli Belgelerine Göre... , s. 45.

¹¹⁴ Sonyel; İngiliz Gizli Belgelerine Göre... , s. 46.

Rapor yedi sayfadan oluşup, sekizinci sayfası ise olaylarla ilgili sonuç bölümünü içeriyordu. Babikyan ertesi gün Yusuf Kemal'e daktilo edilmiş sekiz sayfalık raporu, Doughty Wylie'nin imzasını taşıyan sekizinci bölümü eksik olarak iade etmiştir. Yusuf Kemal raporun yedi sayfa olduğunu görünce, Babikyan'a sekizinci sayfayı sormuş, o da: "Tokatlıyan'da yemek yerken raporu incelediğini orada düşürmüş olabileceğini söylemiş ve akşam lokantaya giderek eksik sayfayı aramayı kararlaştırmışlardır.

Yusuf Kemal lokantaya önce varmış, Babikyan ise Hınçak derneğinin başkanı Muradiyan'la birlikte oraya gelmişlerdir. Yusuf Kemal'in anlattığına göre, Babikyan, kendisiyle gizlice görüşerek ondan çocuklarına acımasını istemiştir. Yani Agop Babikyan Binbaşı Doughty Wylie'nin raporunu kasten kaybetmek zorunda bırakılmıştır. Bu şaşırtıcı durum karşısında, Yusuf Kemal, Babikyan'a, sekizinci sayfanın bir suretini askeri mahkeme başkanından göndermesini isteyeceğini söyleyerek onu teskine çalışmıştır. Bundan sonrası ise çok acıdır ki, aynı gece görünen sebebi (!) kalp krizi olan anlık bir rahatsızlıkla Babikyan vefat etmiştir¹¹⁵.

Daha sonra Yusuf Kemal Bey raporu meclise sunmuşsa da, Babikyan da imzalayamamış olması sebebiyle rapor mecliste görüşülmemiştir.

Yusuf Kemal Bey'in meclise sunup, görüşülmesi kabul görmeyen raporu hakkında tek malumat edinebildiğimiz kaynak Damar Arıkoğlu'nun "Hatıralarım" adlı eseridir. Bu rapor neden neşredilmedi, neden mecliste okunmadı, raporda neler vardı, hadise gerçekten bir Ermeni ihtilâl hareketi miydi, siyasi maksatla kasten mi çıkarılmıştı, yoksa tahrik ve kötü düşüncelerle mi çıkarılmıştır gibi soruları ard arda soran, Arıkoğlu, rapor hakkında, Yusuf Kemal Bey ile yaptığı görüşmede kısa kısa not aldığı maddeleri, olayların anlaşılması açısından gerçekten dikkate değerdir¹¹⁶. Araştırmacı yazar Çelmeoğlu'nun Ermeni olsun, Türk olsun her vatandaşın bir kere değil, yüzlerce kere okumasını gerekli gördüğü rapor özetle şöyledir:

"1- Hazin vakadan önce Ermeni kilisesi defterinden, Ermeni nüfusunun miktarı heyetimiz tarafından gizlice elde edilmiştir.

2- Sigara kağıtları üzerine konulan Ermeni arması ve etrafındaki işaretlerin ifade ettiği rumuzun yaşlı bir Ermeni papazın açıklaması ile ne olduğu öğrenilmiştir.

¹¹⁵ Sonyel; İngiliz Gizli Belgelerine Göre... , s. 49.

¹¹⁶ Arıkoğlu; Hatıralarım, s. 52, Çelmeoğlu; Adana Ermeniler... , 17-23 Haziran.

3- Hınçak komitesi hakkında yazılmış destanlar, maniler Avrupa'da basılıp Türkiye'ye gönderilen resimler, Ermeni kulübünde irat edilen nutuklar elde edilmiştir.

4- Ermeni Ruhanî reisi Murahhas Muşî Efendi'nin komiteciliği, Ermeni gençleri nasıl teşvik edip harekete getirdiğini tespit edilmiş ve müşterek zabta geçirilmiştir.

5- Vak'anın içine girip iki tarafı yatıştırmaya ve bir Ermeni kurşunu ile elinden yaralanan mert İskoçyalı İngiliz konsolosunun devletine verdiği ve birer suretini de dost devletlere gönderdiği sekiz sahifelik raporun bir nüshası da ele geçmiştir.

6- Mersin'de, seyircileri tamamen Ermenilerden mürekkep tiyatrodaki Müslümanların Ermenileri tamamen kestiğini, içlerinden kral ailesine mensup bir Ermeni ailesinin nasılsa kurtulduğunu, sarp ve ıssız, insan ve kervan geçmeyen kuytu yerlerde saklandığını uzun seneler ve asırlardan sonra üreyip çoğaldıklarını, tekrar Ermeni milletinin kudret ve kuvveti ile meydana atıldıklarını anlatan acıklı piyeslerde gençlere millî hislerini galeyana getirdikleri, tiyatrunun hitamında Ermeni gençlerinin Mersin sokaklarında Yaşasın Ermeniler, Ermenistan, Ermeni Kralı deyip bağrışarak dolaştıkları ayrıca tespit edilmiştir.

7- Kilise kaydına nazaran bir mahallede ikamet eden Ermeni nüfusunun adedi 30 iken, heyete sunulan listede 330 gösterilmiştir.

8- Ermenilerin kesif bulunduğu yerden geçmekte olan Fatma adında Müslüman bir Türk kadınının peçesini kaldıran bir Ermeni gencinin (-Fatma artık sen benim oldun. Aramızda ayrılık gayrılık kalmadı) diyecek kadar Müslümanların hislerini tahrik eden küstahlıkla bulunduğu gün ve tarihî tespit edilmiştir.

9- Ermenilerin iddia ettikleri 20.000 Ermeni telefatinin asılsız ve çok mübalağaya kaçtığı, azami miktarların 1.800 kişiye tecavüz etmediği, Türklerin zayıflığının az olmayıp 600 kadar olduğu hakikate yakın kati bir rakamla tespit edilmiştir.

10- Yaşlı Ermenilerin "Padişahın endişe ettikleri, komitecilerin Ermeni milletini felakete sürüklediklerini ısrarla anlattıkları ve sükunete davet ettikleri halde Ermeni gençlerine söz geçiremedikleri, gençliğin önünde Ermeni komitecilerinin onları silâhla teçhiz ve ateş talimleri yaptırmakla cesaret telkin ederek fena yola sürükledikleri, hazin vakanın sebebinin Ermeni komitecilerinin tahriki ve hükümetin de gevşek davranıp hiçbir tedbir almadığı, ciddi bir hükümetin bu işin önüne geçebilir olduğu, hükümetin

vazifesini yapmadığı suçu ile şiddetle muaheze etmekte oldukları" tahkikat meyanında belirtilmiştir.

11- Gökdereliyan Karabet Efendi heyete verdiği ifadede. "Adana'da Ermeniler iktisadi işleri tamamen ellerinde tutuyor. Sonradan gelip Adana'ya yerleşen Araplar, bu işleri Ermenilerin elinden almak istediler ve bu sebeple bu hadiseyi yarattılar. O kadar ki Türkleri bile Araplaştırmak istediler. Türkler de böyle bir tehlike karşısındadır" demektedir.

12- İngiliz konsolosunun 8 sahifelik raporunu 7. sahifesinde şu kayıtlar vardır: Ermenilerin bu taşkın hareketini komitecilerin Ermeni kulübünde açıkça irat ettikleri tahrikçi nutukların doğurduğu, Müslümanların dinlerinin, namuslarının, ahlaklarının, millet ve devletlerinin mahvolmak üzere bulunduğu, kanaatine sahip olan Ermenilerin bu hareketlerinin Müslüman halkta bu fikri yarattığını belirtildikten sonra Adana'nın nüfuzlu ve ileri gelenlerinden Abdulkâdir Bağdadi başta olmak üzere, Suriye'den gelen yerli Araplar da bu işin diğer tertipçileridir denilmekte ve Türklerin Ermeniler tarafından tahrik edildiği zikredilmektedir¹¹⁷.

İttihatçıların, Avrupalı devletler baskısı ve biraz da onlara hoş görünme amacıyla, kendini savunmaya çalışan pek çok masum İslâm ahaliyi cezalandırmışlardır. Askeri mahkeme tarafından ebedi kürek ve sürgün cezasına çarptırılan Kirkor, Nazaret, Bedros ve Mihran adındaki komitecilerin Aralık 1909'da padişah tarafından affedilmeleri ve olaylardan sorumlu tutularak ölüme mahkum olunanların cezalarının, ebedî kürek cezasına çevrilmesi, 47 Türk'ün ise idam edilmesi, Adana olayları üzerindeki yabancı tesirini açık olarak gösterir mahiyettedir¹¹⁸.

Ciddi bir idarî zafiyet içinde olan idare, Patriğin Avrupa merkezlerine çektiği telgraflarla, gönderdiği bildirimlerle, İslâm ahaliyi vahşi, cahil ve olayların tek müsebbibi olarak gösterip, Ermenilere soykırım uygulandığı yolundaki yoğun propagandası, hükümetin kararlarında büyük ölçüde dış kamuoyu ve devletlerin baskısını doğurmuştur¹¹⁹.

¹¹⁷ Arıkoğlu; Hatıralarım, s. 52-54.

¹¹⁸ Bildirici; Adana'da Ermenilerin... , s. 59, Sonye; İngiliz Gizli Belgelerine Göre... , s. 90.

¹¹⁹ Çelmeoğlu; Adana Ermenileri... , s. 11.

3.5. 1909 ADANA OLAYLARININ SONUÇLARI VE CEMAL PAŞA'NIN ADANA'YI İMAR FAALİYETLERİ

Olaylar sırasında ölenler hakkında pek çok abartılı sayılar söylenmiştir. Ermenilerin bilinçli ve kasıtlı siyasetleri gereği batı kamuoyuna, hadisede ölen Ermenilerin sayısı gerçek rakamlarla alakası olmayan rakamlarla aktarılmış ve bu rakam 20-30 bin civarında gösterilmiştir¹²⁰. İngiliz büyükelçisi bu rakamı 15.000 ile 20.000 arasında olduğunu kaydedip, 15.000 civarında Ereninin de yoksul kaldığını belirtmiştir¹²¹. Patrikhane kendi yaptırdığı araştırmada ölü sayısını 21.300 olarak tespit etmiştir¹²². O zaman Edirne milletvekili olan Agop Babikyan'ın adına Ermeni komiteleri tarafından düzenlenen ve Times gazetesinde yayınlanmış olan raporda ölenlerin miktarı şöyledir:

	Kurban sayısı	
Adana yakınındaki çiftliklerde	9780	
Tanrıverdi	1280	
Sangeçit	850	
Sacılı	1580	
Osmaniye	1111	
Bostan çiftlik	1277	
Korular	3623	
Toplam	19.479	19479
Rumlar	250	
Süryaniler	850	
Keldaniler	422	

¹²⁰ Karacakaya; 1909 Adana... , s. 3.

¹²¹ Sonyel; İngiliz Gizli Belgelerine Göre... , s. 38.

¹²² Gürün; Ermeni... , s. 176.

1522

1522

21.002¹²³

Türk kaynaklarının ilk tespiti 6.000 olup, Dahiliye Nazırı Ferit Paşa telefât miktarı hakkında gerekli tahkikatın tamamlanmadığını söyleyerek, kesin miktarı vermekten kaçınırken, şunlara değinir: "Telefâtın miktarını ben de bilmiyorum. 4-5 güne kadar hakikati öğreneceğiz. Fakat Adana vilâyetinde 40.000 kadar Ermeni vardır. 20-25.000'i hiç olay olmayan bölgelerde olduğundan telefâtın bu kadar çok olmasını anlayamıyorum. Bu konuda kesin konuşabilmek için tahkikat sonucunu beklemek gerekir. Ölenlerin miktarını tespit için dört heyet teşkil ettik. Bunlar karşılıklı çıkan her kasabaya, köye gidecekler, nüfus defterini anlayacaklar, soruşturacaklar, tahkik ve tatbik edecekleri neticeyi birer birer kayd ile yekun toplayacaklar"¹²⁴.

Acı hadiselerden sonra bölgeye vali tayin olunan Cemal Bey ise vakıada ölenlerin sayısını 17.000 şeklinde tespit etmiştir¹²⁵. Cemal Paşa'nın verdiği rakam mahkemelerin bitmesinden sonraya ait olması hasebiyle, hadise sırasında kaçıp geri gelenler olabileceği düşünülürse, ölen Ermenilerin 17 bin olacağı daha akla yatkındır¹²⁶. 20-30 bin şeklinde abartılı verilen rakamların aslı yoktur. Zaten Adana'da bulunan Ermenilerin sayısı 50.000 civarındadır. 1906-1907 nüfus sayımında 50.300 kadar Ermeni bulunan Adana'da 1914 yılında yapılan nüfus sayımında Ermenilerin nüfusunun tekrardan 52.650'ye çıktığını görmekteyiz. Bu kadar kısa zamanda Ermeni nüfusun bu kadar artışı 20-30 bin gibi gösterilen rakamların aslı olmadığını açık beyanıdır¹²⁷. 20-30 bin kadar Ermeni ölmüş olsaydı, Adana'da Ermeni nüfus parmakla sayılacak kadar az kalmalıydı. Halbuki bu nüfusun 25.000 kadarı karışıklık çıkmamış yerlerde oturdukları, bir çoklarının da aşağılara Lazkiyye taraflarına kaçmış oldukları düşünülürse, en gerçekçi rakamın daha kolay seçilebileceği kanısındayız¹²⁸.

Adana vakiasında, olaylar patlak verinceye kadar yapılan tahkikat sebebiyle, Ermenilerin suçlu olduğu, olayların öncesinde gerekli tedbirlerin alınmaması, olaylar patlak verdikten sonra da disiplinli, koordineli bir yönetim ortaya konamamış olması,

¹²³ Uras; Tarihte Ermeniler... , s. 558.

¹²⁴ Heyet-i Teftisiyye Raporu; Tanin, 15 Recep.

¹²⁵ Cemal Paşa; Hatıralar, s. 431.

¹²⁶ Gürün; Ermeni... , s. 176.

¹²⁷ Karacakaya; 1909 Adana... , s. 6.

¹²⁸ Uras; Tarihte Ermeniler... , s. 558.

Ermenilerden sonra suçlu olarak gösterilecek yegane unsurun idarî yönetim olduğu soncunu doğurur. Ancak tek taraflı bir katliam hiçbir surette söz konusu olmayıp, suların ısınıp, ortalığın tam olarak hazırlanmasının ardından, Ermenilerle Türkler silâhlı olarak kıyasıya döğüşmüşler hatta savaş sahnelerini aratmayacak sahneler ortaya koymuşlardır¹²⁹. Ermeni ölü sayısını 17 bin olarak veren Cemal Paşa, gerçeten

dikkate değer bir değerlendirme yaparak çok önemli bir noktaya değinir: "Adana katliamı arasında 17 bin Ermeni ve 1.850 Müslüman ölmüştür. Bu rakam gösterir ki, eğer Adana'da Ermeniler adet itibariyle Türklerden üstün olsalardı, bu iş aksi olur ve belki de hiç Türk kalmazdı"¹³⁰.

Olaylar sonrası kısa süreli valilik yapan İzzet Bey'in ardından Vali atanan ve yaşadıklarını "Hatıralarım" adlı eserinde toplayan Cemal Paşa, bölgeye ulaşmasının ardından yaptığı ilk icraatları kendi kaleminden takip edelim:

"Adana'ya gelişimden 4 ay sonra yalnız Adana şehrinde Örfi Harp Divanı mahkumlarından 30 Müslüman idam ettirdiğim gibi, ondan iki ay sonra da Erzin kasabasında 17 Müslümanı idam ettirdim. Bunlarla beraber yalnız bir Ermeni idam olunmuştur. İdam olunan Müslümanlar arasında Adana'nın en eski ve en zengin ailelerine mensup gençler bulunduğu gibi, Bahçe kazası müftüsü de vardı. Bu müftünün o havali Türkleri üzerinde pek büyük bir nüfuzu vardır. Çok teessüf ederim ki, Adana vakiasının ikinci günü bir yabancı vapuru ile İskenderiye'ye kaçan Monsenyör Muşeg o zaman elime geçmedi. Yine haklı olarak Harp Divanı tarafından gıyaben idama mahkum edilmiş olan bu zat elime geçseydi, onu da Bahçe müftüsünün karşısına astırırdım"¹³¹.

Güvenlik ve asayiş tam olarak sağlayan Cemal Paşa, hemen harabeye dönen Çukurova'nın imarı için azimkar icraatlara girişmiştir. Türk-Ermeni ayrımı yapmaksızın, tüm gayretiyle giriştiği çok yönlü imar faaliyetleri kısa sürede sonuç vermiş ve çadırlara yerleştirilmiş halk, yapılan yeni konutlara yerleştirilmişlerdir. Yaralar sarılarak Adana'da hayat yavaş yavaş normale dönmeye başlamış ve ticari-zirai alanlarda alınan tedbirlerle, vilâyette tekrar canlılık sağlanmıştır. Bu durum yabancı devletleri de memnun etmiştir. Hızlıca konutlar kurduran Cemal Paşa'nın yaptırdığı

¹²⁹ Gürün; Ermeni... , s. 176.

¹³⁰ Cemal Paşa; Hatıralar, s. 432.

¹³¹ Cemal Paşa; Hatıralar. s. 430.

mahallelerden birinin adının "Çarçabuk Mahallesi" konması yürütülen gayretli çalışmaların göstergesidir¹³². Adana'da Ermeni milletinden yetim ve dullara yardım için kurulan hayır kurumlarına bütçeden mali destek ayrılmış¹³³, Ermeni yetimler içinde hala mevcut olan darüleytam yaptırılmıştır¹³⁴.

1909 olayları öncesinde ve olaylar sırasında tam bir zafiyet içinde bulunan vilâyet idaresine karşı, Cemal Paşa'nın vilâyete gelmesiyle, Adana halkı layık olduğu idareye kavuşmuştur. Çukurovaya geldikten sonra bölgenin imarı için yaptıklarını bir de Cemal Paşa'nın kaleminden dinleyelim:

"Adana'ya Vali tayin olduğum zaman, hükümet emrime iki yüz bin liralık bir kredi açmıştı. Bunun yüz bin lirası şehir ve köylerde yanmış olan Ermeni ve Türklerin ev ve dükkanlarının yeniden yapılmasına sarf olunacak, yüz bin lirası da tüccar ve sanatkarlarla çiftçilerin tekrar işe başlayabilmeleri için on sene zarfında ödenmek şartıyla kendilerine borç olarak verilecekti.

Riyasetim altında Adana'da bir inşaat komisyonu teşkil ettim. Komisyon Amerikalı misyoner Mr. Chamberd ve ekseriyeti Ermenilerden olmak üzere birçok yerlilerden ibaretti. Aldığım tedbirler sayesinde Adana'ya gelişimden altı ay sonra vilâyet içindeki Ermeni köylerinin hepsi yeniden yapıldığı gibi merkezde de küçük ailelere ait evlerden yapılmayan kalmamıştı.

Hulasa dört, beş ay içinde Ermeniler ticaretlerine, sanatlarına, ziraatlarına, tamamıyla başladılar ve Müslümanlarla aralarındaki eski soğukluktan hiç olmazsa görünüşte hiç bir eser kalmadı.

Vakıa esnasında yetim kalan Ermeni çocuklarının terbiye ve tahsili için Adana'da yaptırdığım büyük yetimhane ise hala mevcuttur¹³⁵.

Olayların açtığı büyük zararı gerek Türkler, gerekse Ermeniler en acı şekilde yaşamışlardır. Hükümet olaylar sırasında tam bir varlık gösterememesine karşın, olaylardan sonra Adana'nın imarı ve yaraların sarılması yolunda ciddi çalışmalar yürütmüştür. 1909 Adana olayları tarihe en acı şekilde kaydedilmiştir.

¹³² Çelmeoğlu; Adana Ermenileri... , s. 12.

¹³³ BOA. DH. MÜL. ; 137/105, 1, 1328 S 23.

¹³⁴ BOA. DH. MÜL. ; 39/14, 3, 1327 Za 18.

¹³⁵ Cemal Paşa; Hatıralar, s. 432-433.

SONUÇ

Ermeniler Osmanlı Devleti'nin hakimiyet sahasına girmeleriyle birlikte, o zamana kadar hiç görmedikleri, yaşamadıkları bir serbesti idare ile karşılaşmışlar ve diğer azınlık unsurlar gibi kültürel yapılarını koruyup geliştirmekle birlikte; ticaret, sanat, devlet yönetimi gibi pek çok alanda önemli derecede söz sahibi olmuşlardır.

Ermenilerin yıldızlarının parlaması bilhassa, Rum isyanı sonucu, idarî yönetimin Rumlardan temizlenmesi sonrasındadır. Bundan sonra Ermeniler İslâm ahâlinin dahi gıpta ile baktığı bir konuma yükselmişlerdir. Bağımsız bir toplum olmamalarına rağmen, Osmanlı Devleti'nin imkanlarından sonuna kadar faydalanan Ermeniler, verilen nimetlerin kıymetini bilip, "Millet-i Sadıka" adlarını devam ettirecekleri yerde, ard arda bir dizi isyan hareketine girişmişlerdir. Bu isyan hareketleri ise; sağlanan imkanları verilen imtiyazlar, geçirilen onca yıllar düşünüldüğünde, karşılığı bu mu olmalıydı sorusunu insanın aklına tekrar tekrar getirir mahiyettedir.

Ermeni komiteciler bağımsızlık yolunda ilerlerken, onları bazen zora sokan bazen de, işlerine hız katan, yarar sağlayan durumlarla karşı karşıya kalmışlardır. Ermeni komitecileri zora sokan en önemli konulardan birisi hiç şüphesiz, Ermeniler Osmanlı Devleti'nin hemen hiçbir yerinde çoğunluk arz etmemeleridir. Bu durum, komitecileri diğer isyancı gruplardan çok daha fazla çalışmaya itmiştir. Bu bağlamda bağımsızlık hareketi için olmazsa olmaz sayılan nüfussal yoğunluk amacıyla merkez addettikleri Adana bölgesine çevre yörelerden kasıtlı ve bilinçli olarak Ermeni nüfus yerleştirilmiştir.

Ermeni komitecilerin, Adana'da İslâm ahali ile kardeşten öte yaşayan Ermeni toplumunu isyan hareketiyle ilgilenir hale getirmeleri de hayli güç olmuştur. Çünkü Ermeni ahalinin büyük çoğunluğu durumundan memnundur. Komitecilerin durmaksızın piyes, gazete, destan gibi propaganda araçlarıyla, Ermeni halkta milliyetçilik duygusunu alevlendirmeleri bir hayli zaman almış olmasına karşılık, bir zaman sonra pek çoğunun da Ermeni bağımsızlığı için her şeyi göze almış duruma geldiğini görmekteyiz.

Ermeni komitecilerin işine gelen en önemli konulardan biri kuşkusuz Osmanlı Devleti'nin durumu ve dış dünya konjüktürünün isyan hareketlerine uygun oluşudur. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıla çok yönlü zafiyetler içinde girmiş olması, yabancı devletlerinin Osmanlı Devleti ile ilgisini daha da artırmış ve her büyük devlet bir azınlık unsurunun destekçisi ve teşvikçisi rolünü üstlenir olmuşlardır. Devamlı Ermenilerin lehine söz söyleyen yabancı devletlerin bu tutumu, bir süre sonra Ermenileri şımarık, küstah, isyankar faaliyetlerine hız katmıştır.

Ermenilerin bu çok yönlü hareketliliğine karşılık, gerek Osmanlı merkez idaresi ve gerekse Adana Vilayet idaresi gelişmeleri yerinde tahlil ve tayin edip, gereken tedbirleri alamamışlardır. Bu durumda Ermeni komitecilerin arayıp ta bulamadıkları huzursuzluk, terör, kuşku ortamının sağlanmasına yol açmıştır. Komiteciler ise bu durumdan sonuna kadar en iyi (!) şekilde faydalanmayı bilmişlerdir. Çeşitli sözlerle, davranışlarla iki toplumun bir birlerine verdikleri rahatsızlık hızla artmıştır. Bütün olumsuzluklara rağmen, dirayetli, basiretli, aktif bir yöntemle büyük ölçüde önlenmesi mümkün görülen olaylar, idari kadronun kayıtsız ve nahoş icraatları sonucu, önü alınamaz, gerçekleşmesi zorunlu görülen ve herkesçe de beklenen hale gelen İğtişâş hadisesine sebep olmuştur.

Sonuç ise herkesin beklediği ve bilhassa Ermeni komitecilerin istediği yönde gerçekleşmiştir. İğtişâş adı verilen kanlı olayları gerek Türk-İslâm ahali, gerekse Ermeni toplum iliklerine kadar yaşamışlardır. Adana sokakları kardeş kanıyla boyanmıştır. Adana, hayalet şehre dönmüştür. Sarılması belki de imkansız yaralar açılmıştır.

İğtişâş hadisesi adını verdiğimiz 1909 Adana-Ermeni olayları gerek Türk-Ermeni ilişkilerinde bugüne akseden boyutlarıyla, gerek kardeşten sayılan iki toplumun birbirine silah çeker duruma getirilmesiyle ve gerekse de Osmanlı Devleti'nin çevresindeki hemen tüm devletlerin haklı olsun haksız olsun Ermenileri mazlum millet ilan ederek, Ermenileri koruyup kollamaları açısından gerçekten düşünölmeye değer bir konudur.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- 1- A. MKT. MHM. , Belge No: 500/57, 617/15, 715/10 , 486/23 , 698/33 , 6/45 , 541/30 , 612/5 , 502/67.
- 2- DH. MUI. , Belge No: 2/7, 13/4 , 18/2 , 39/14 , 69/9 , 70/7 , 144/5 , 58/34 , 57/43 , 30/12 , 23/18 , 29/48 , 22/61 , 24/12 , 34/64 , 30/ 13 , 29/35 , 29/16 , 24/34 , 43/23 , 26/6 , 77-7/4, 77/2-4.
- 3- HR.SYS. , Belge No:31/9, 34/51, 31/8, 34/9, 190/5, 190/7, 190/8.
- 4- Y.MTV. , Belge No: 58/60, 80/193, 81/60.
- 5- Y.PRK.ASK, Belge No:22/49, 110/50, 31/46.
- 6- Y.PRK.UM., Belge No: 37/122, 40/76.
- 7- Y.PRK.ZB., Belge No: 16/60, 16/13.
- 8- ZB., Belge No: 628/101, 627/101, 321/93, 320/109.

B- GAZETELER

Tanin

14	Recep	325
15	Recep	325
16	Recep	325

C- HATIRALAR

- Arıkoğlu, Damar ; Hatıralarım, Tan Matbaa, Ankara 1999.
- Mehmet Asaf ; 1909 Adana Olayları ve Anılarım, Çevr. İsmet Parmaksızoğlu, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1982
- Karabet Çallıyan ; Adana Vak'ası Mesulleri, İstanbul Hicri 1335
- Cemal Paşa ; Hatıralar, Neşr. Behçet Cemal, Çağdaş Yay., İstanbul 1997.

D- TETKİK ESERLER

1. Kitaplar

- Ahmet Şerif ; Anadolu'da Tanın, Neşr. Çetin Börekçi Kavram Yay., İstanbul 1977.
- Basgün, Necla ; Türk-Ermeni İlişkileri, Töre-Devlet Yay. İstanbul 1973.
- Deliorman, Altay ; Türklere Karşı Ermeni Komitecileri, Boğaziçi Yay., 2. Baskı, İstanbul 1975.
- Ener, Kasım ; Adana Tarihine ve Tarımına Dair Araştırmalar, Kayı Yay. 7. Baskı, İstanbul 1986.
- Gazigiray, Alper ; Osmanlı'dan Günümüze Kadar Arşiv Vesikalarıyla Ermeni Terör Örgütünün Kaynakları, Gözen Kitapevi, İstanbul 1982.
- Gürün, Kamuran ; Ermeni Dosyası, Türk Tarih Kurumu Yay., 5. Baskı, Ankara 1985.
- Hocaoğlu, Mehmet ; Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, ER-Tu Matbaa, İstanbul 1976.
- Karal, Enver Z. ; Osmanlı Tarihi, Cilt:5 Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1989.
- Metin, Halil ; Türkiye Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, Milli Eğitim Yay. 2437, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 62, Araştırma İnceleme: 32, İstanbul 1992.
- Onar, Mustafa ; Saimbeyli, Ekin Yay., Adana 1957.
- Öke, Mim Kemal ; Ermeni Sorunu 1914-23, Aydınlar Ocağı yay., Ankara 1991.
- Cengiz, H. Erdoğan ; Ermeni Komitecilerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983.
- Sonyel, Selahi ; İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk Ermeni Olayları, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1888.
- Süslü, Azmi, Refet Yinanç, Fahrettin Kırzioğlu, Yusuf Halaçoğlu; Türk Tarihinde Ermeniler, Kars Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü, Levent Ofset Matbaacılık, Yayın No: 2 Ankara 1995
- Uras, Esat ; Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge yay., İstanbul 1976.
- Yaman, Abdullah ; Ermeni Meselesi ve Türkiye, Otağ Yay., İstanbul 1973.
- Yurtsever Cezmi ; Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi, Bayrak Yay., İstanbul 1983.

- İlter, Erdal ; Ermeni Kilisesi ve Terör, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., Sayı: 3, Ankara 1996.
- Sakarya, İhsan ; Belgelerle Ermeni Sorunu, Ankara 1984.
- Refik, Ahmet ; Anadolu'da Türk Aşiretleri, İstanbul 1980.
- Paşa, Hüseyin Nazım ; Ermeni Olayları Tarihi I. Cilt, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayın. No: 15, Ankara 1994.
- Kılıç, Davut ; Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler, ASAM Yay: 11, Kafkasya Araştırmalar Dizi: 12, Ankara 2002.
- Paksoy, Bülent ; Bağdadzade Paksoy Ailesi, Teknik Ofset Matbaa, Adana 1992.
- Bildirici, Y. Ziya ; Ermeni İlişkisi, Köksal – Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Yay: 15, Sistem ofset, Ankara 1999.
- Özçelik, Ayfer ; Sahibini Arayan Meşrutiyet, Tez yay., İstanbul 2001
- Mc. Carthy, Justin ; Ölüm ve Sürgün, Neşr Belge Umar, İstanbul 1998.

2. MAKALELER

- Akçura, Ergünöz ; Osmanlı Devleti Döneminde Ermeni İsyanları, Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Yeni Türkiye Yay., 2001, s. 159-173.
- Çallıyan Karabet ; Adana Vaka'sı Mesulleri, İstanbul Hicri 1335.
- Çöhçe, Salim ; Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimlerin Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal Ekonomik ve Hukuki Durumları, www.iskenderiye.com/kitap-ayrinti, 26.09.2003.
- Ercan, Yavuz ; Ermeniler ve Ermeni Sorunu, Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Yeni Türkiye Yay., 2001, s. 59-75.
- Kılıç, Davut ; Yöneliş (1850-1896), Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Yeni Türkiye Yay., 2001, s. 123-145.
- Koloğlu, Orhan ; Ermeniler Nasıl Kullandılar?, www.haberbilgicom./bilim/tarih 26.09.2003.

- Kılıç, Davut ; Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler, ASAM Yay: 11, Kafkasya Araştırmalar Dizi: 12, Ankara 2002.
- Paksoy, Bülent ; Bağdadzade Paksoy Ailesi, Teknik Ofset Matbaa, Adana 1992.
- Bildirici, Y. Ziya ; Ermeni İlişkisi, Köksal – Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Yay: 15, Sistem ofset, Ankara 1999.
- Özçelik, Ayfer ; Sahibini Arayan Meşrutiyet, Tez yay., İstanbul 2001
- Mc. Carthy, Justin ; Ölüm ve Sürgün, Neşr Belge Umar, İstanbul 1998.

2. MAKALELER

- Akçura, Ergünöz ; Osmanlı Devleti Döneminde Ermeni İsyanları, Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Yeni Türkiye Yay., 2001, s. 159-173.
- Çallıyan Karabet ; Adana Vaka'sı Mesulleri, İstanbul Hicri 1335.
- Çöhçe, Salim ; Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimlerin Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal Ekonomik ve Hukuki Durumları, www.iskenderiye.com/kitap-ayrinti, 26.09.2003.
- Ercan, Yavuz ; Ermeniler ve Ermeni Sorunu, Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Yeni Türkiye Yay., 2001, s. 59-75.
- Kılıç, Davut ; Yöneliş (1850-1896), Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Yeni Türkiye Yay., 2001, s. 123-145.
- Koloğlu, Orhan ; Ermeniler Nasıl Kullanıldılar?, www.haberbilgicom./bilim/tarih 26.09.2003.

- Kuran, Ercüment ; Ermeni Meselesinin Milletler Arası Boyutu, Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Yeni Türkiye Yay., 2. Baskı, 2001, s. 75-105.
- Musa, Şaşmaz ; Ermeniler Hakkında Reformların Uygulanması, Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu, Yeni Türkiye Yay.
- Nurettin, Çelmeoğlu ; Adana Ermenileri Üzerine Yazılar, Medya Gazetesi, Adana Ağustos-Eylül sayıları 2002.
- Sonyel, Selahi ; Hıristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi, Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Yeni Türkiye yay., 2001, s. 381-395.
- Uzun, Turgay ; Osmanlı Devletinde Milliyetçi Hareketler İçerisinde Ermeniler, Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Yeni Türkiye Yay., 2. Baskı, 2001, s.145-159.
- Yavuz, Cemalettin ; Büyük Ermenistan'ı Kurma Projesi,
www.ermenisorunu.comtr./türkçe/makaleler, 26.09.2003

A		Azmi Efendi	102
Abdullah Efendi	102		
Abdurrahman Şeref Efendi	44,91	Bab-ı âli	15,19,29,35,69,91
Adana	40,41,42,43,44,45,47,48,49,51,53,55,57,59,62,64,67,68,69,70,73,77,79,80,81,82,83,84,85,86,88,98,99,100,101,102,103	Babikyön	96,102,107,108,111
Adilbey	97	Bağdadizade	71,72,110
Agop Terziyan	58	Abdulkadir Efendi	
Ahmet Hocoğlu	22	Bahçe	48,89,114
Ahmet İzzet Paşa	91	Bahri Paşa	65
Ahmet Şerif	85	Bahri Paşa	89
Akdeniz	21,12	Balat	9
Aletciyan Kirkeris	33	Balkanlar	21,26,27
Ali Cerani	96	Batum	36
Ali İlmi	67,68,72	Bedres Mahtar	50
Almanya	26,52	Mumciyan	
Amerika	26,27,63,66	Bedros	112
Anadolu	8,19,21,24,25,6,7,30,39	Berlin	19,23,30,39
Antalya	93,99	Beyoğlu	43,92
Arif Hikmet	96,102	Bistephan	53,64,102
Arsal	13	Bitlis	46
Artin Ağa	80	Bizans	8,40
Aşıkyan	24	Boyacıyan	29
Athorasiyes Tranponis	84	Bulgar	12,16
Avadis Mazarbeg	36	Bulgaristan	21
Avandis Sisliyan	45,9	Bursa	8,9
Avrupa	10,11,12,13,14,15,5,9,25,33,35,41,60,63,66,94,111	Bürüksel	36,59
Ayfer Özçelik	95,102	Büyük Dikili	57
Ayıntab	27		
Azizii	82	C	
		Cebeli Bereket	47,53,68,72,74,81,86,89,66
		Cemal Paşa	65,67,70,82,14,12,113,114
		Cenevre	36,59
		Cerayer Dabakyan	50
		Tantasakaloğlu	
		Ceraz	12
		Cevat Bey	65,67,68,78,82,

	89,90,91,95,96, 97,112		
Christopher	38		
Ç		Ermenistan	18,19,22,23,24, 25,34,46,58,61, 65
Çerkez	18	Erzin	82,90,
Çerkez Mahmut	80	Erzurum	27,54,95,96
Çuhacıyan	16		
Çukurova	40,41,45,46,48, 72,77,83,86,90, 91,93,94,95, 114	F	
D		Fatih	8,30
Dadyanlar	9	Fatma	109
Damar Arıkoğlu	57,64,82	Felçe	41
Davaryan	96	Ferik Mustafa Remzi Paşa	68,85,91,92,
Dayohty Wyire	44	Ferit Paşa	112
Dedağaç	86,91	Frankfurt Zeitung	51
Dickson	44	Fransa	26,27,28,34,35, 66
Diyarbakır	46	G	
Doğavaryan	95,99	Galata	14
Doğu Anadolu	18,19,20,21,23, 24,32,41,103	Gelibolu	86,91
Dought Wyhe	63,84,85,88,89	George Washborn	19
Dört Yol	45,47,49,64,65, 82,97	Gladston	24
Düzoğulları	9	Gökdereliyan	45,53,68,73,74, 78,90
E		Gümilcine	97
E. Payas	51	H	
Ecmiyazin	28	Hafız Efendi	12
Edirne	17,111	Halep	93
Edimekapı	9	Halep	33,103,104
Edwin Bliss	26	Hamidiye	51,82,86,89, 103
Eflak Boğdan	12	Hamparsum Muratyan	96
Encümen-i Daniş	15	Hamporsum Boyacıyan	44,50,64,96
Enver Bey	92	Harput	46
Ermeni	8,9,10,11,12,13 ,14,15,16,17,18 ,19,20,21,22,23	Hasan Fehmi Bey	68
		Hassa	88
		Herry Eliot	32

Herry Yozer	26	İstanbul	8,9,12,15,19,20
Hersek	21		,21,24,27,31,34
Hınçak	43,52,59,61,69, 108,109		,36,37,39,45,51 ,62,67,89,92,84,
Hindistan	22,23		98
Hırmyan	19,30,53,64	İsviçre	36
Hıristiyan	25,26,27,28,29, 30,38,41,80,95, 96	İzmir	27
		İzzet Bey	113
Horen Nar Bey	19,48	K	
Hovakim	9		
Hulki Saral	16	Kafkasya	36
Hüseyin Hilmi	68,81,90	Kalost Antarsiyon	50
		Kamuran Gürün	26,29
I		Kara Köseoğlu	78
		Mahmut	
II. Abdulhamit	95,96	Karabet Çallıyan	40,64,66,68,71, 72,79,80,84,88, 89
II. Katarina	20		
II. Mahmut	9	Karaisalı	82,86,88,103
II. Meşrutiyet	41,49,50,53,62	Karataş	86,88
II. Aleksandır	19	Kasap Hoço	9
III. Selim	9	Kastoki	80
		Katolik	26,28
i		Kavalalı Mehmet Ali	23
		Paşa	
İginatief	17	Kayseri	50,93
İhsan Fikri	78,88	Kazan Artin	9
İngiliz	19,20,22,23,24, 27,32,35,44,47, 62,63,84,86,88, 59,107,109	Keldani	25
		Kemalettin Efendi	104
İngiltere	19,20,23,24,26, 27,28,63,66	Kemeraltı	79,82
		Keresteciyan	16
İran	36,62	Keşan	44
İrfan	83	Kıbrıs	23,45,64
İsfendiyar	79	Kilikya	32,34,44,45,46, 51,55,59,60,61, 69
İskenderun	46,63,65,66,89		
İslam	29,32,38,54,55, 56,66,77,78,79, 80,81,84,88,89, 93,94,99	Kırım	15,19,29,35,69, 91
İsmail Bey	97	Kirkor	110
İsmail Fazıl Efendi	105	Kolost Efendi	102
		Korular	112
		Koşan	41
		Kozan	41,44,48,50,88,

Paris	94	Ş	
Portakalyan	34		
Protestan	25,26,27	Suveydiye	61
		Şaban	83
R		Şakir Paşa	55
		Şefik Efendi	102
Rıza Tevfik Bey	92		
Roma	39	T	
Roma	39		
Ruben Hanagadi	38	Tanrıverdi	111
Rum	9,14,56,84,86,	Tansak	43
Rumeli	18,36,87,88,95,	Tarsus	53,82,103
Rus	20,21,22,23,27,	Taşnak Sutyan	52
	28,34,38,46,62,	Tekfurdağ	96
	63,104	Tekirdağ	91
Rusya	8,10,14,17,18,	Tepebağ	87
	19,20,21,22,24,	Tiflis	38
	25,36,37,62,73	Timurlenk	54,55,56
S		Tosbağ	79
		Trabzon	27,36,38,39
Sabahattin	55	Tuzla	99
Sacılı	111	Tükelyon	50
Saimbeyli	41,45	Türk	8,9,10,11,12,
Salcılar	87		25,27,32,39,40,
Samatya	9		41,43,46,47,51,
Sarıgeçit	111		52,54,72,81,82,
Serkis	51	Türkiye	85
Seyhan	64		14,15,33,34,58,
Simon Savariran	38		64
Sır Edward Grey	84	V	
Sir Philip Gurrie	38		
Sırbistan	21	Van	31,34,38,39,44,
Sırp	12		46,96
Sis	53,77	Varteks	95,96,98
Sıtkı Efendi	82		
Sivas	93,95,96	W	
Sivas	57		
Stefan Aslonyan Paşa	17	White Hall	13
Stephan Zarian	38		
Suriye	110	Y	
		Yahudi	25,86
		Yakın doğu	18,19

Yakosimon	51		
Yemen	83	Z	
Yenikapı	9		
Yeşilköy	32	Zakarya Bizdikyan	45
Yunan	12	Zeytin	46,53,61,99
Yusuf Kemal	102,104,107, 108	Zinovyef	104
Yusuf Recai	53,64,73	Ziya Paşa	56

ÖZGEÇMİŞ

08.06.1980 yılında Adana'nın Karaisalı ilçesine bağlı Güvenç Köyünde doğdu. İlk öğrenimini Güvenç Köyü ilkokulunda tamamladı. Lise öğrenimini Karaisalı'da tamamladı.

Ara vermeden 1997 yılında Niğde Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü kazandı. Lisans eğitiminin hemen ardından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yüksek lisans eğitimine başladı. Ekim 2002'de 1909 Adana Ermeni olayları adlı konuyu çalışma konusu seçmiştir. Emine Duran Pancar evlidir. Yabancı dil olarak İngilizce'yi bilmektedir.

Adres: 8831 Sk. No:33

Daire: 8 Çiğdem Apt.

Egekent/İZMİR

Tel: (232) 376 63 90